شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال ، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

BULAK

2006

5

بۇلاق

源泉(布拉克)

ISSN 1005 0876
10>
9 771005 087006

ئۇيغۇر كىتاپ بۇيۇيىكى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئاساسلىق ساتىش ئورنى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

27-يىل نەشرى

ئومۇمىي 110-سان

www.uyghurkitap.com

مىنىڭ يۇرتۇم ماكان دۇلۇم قىلغان تەقدىر دەمۇ
سۆيۈملۈك تۇر، مىنىڭ خەلقىم بىخىللىق قىلغان
تەقدىر دەمۇ سىزىدۇر

—— «ئەدەب ئاچقۇچى» دىن

ئولاق

2006- يىللىق 5- سان

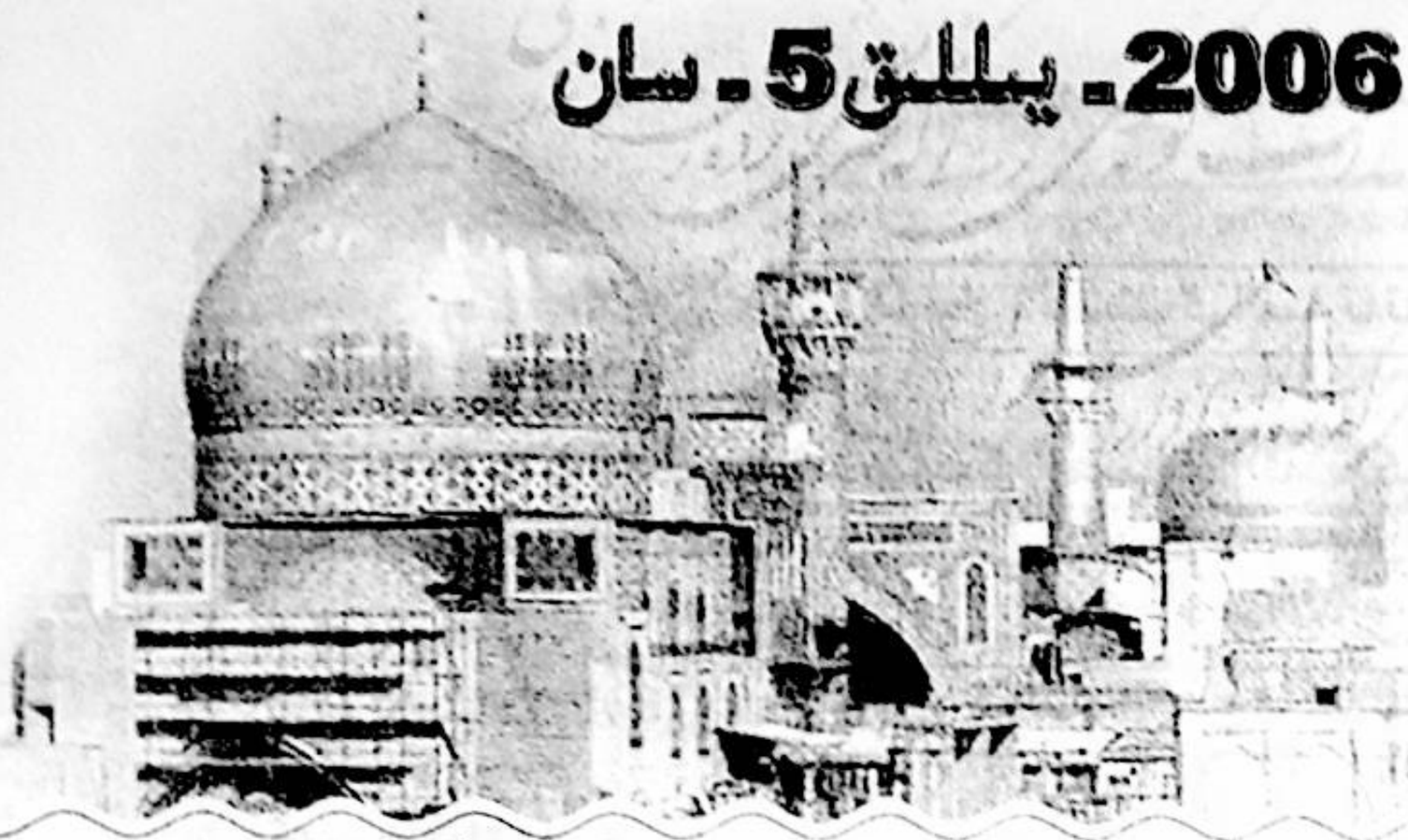

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
(ئالىي مۇھەررىر)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

بۇ سانda

مەخسۇس ماقالە

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېسىل ئەنئەنـ
ۋى مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرايلى..... ئىسمائىل تىلۋالدى (5)

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدىي..... مىرزا ھەيدەر كۆرەگان (16)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
تۇرپان ۋەسىقلىرى (1)..... (42)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم

مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتى

«كۇيبالىق» (خانئۆي) ۋە «ئەسكى ھىسار» (قەدىمكى قەشقەر) شەھىرىنىڭ تارىخىي پەر-
دىسىنى ئېچىش ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە ..... ئابدۇرېھىم ھاشىم (49)

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

خەمسە تەلقىنلىرى ..... توختاۋسۇن جالالوۋ (72)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابلىمىت ياقۇبى
نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ تۇركمەن كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە
..... مۇنەۋۋەر ھەبىبۇللاھ (88)
تۇركىي تىللىق «خەمسە» توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات. .....
.....مۇنەۋۋەرە ھەبىبۇللاھ نۇر (95)

فولكلور تەتقىقاتى

ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق ئادەتلىرىدىن «خامان» مەدەنىيىتىگە بىر نەزەر .....
..... ياسىنجان كەنجى (103)

ئوقۇرمەنلەر ساداسى

«بۇلاق»نىڭ چوققىسى خانتەڭرىگە يەتكەنىي .....
.....ساۋۇت موللا ئاۋۇتۇف، ئوسمانجان ياقۇپ (111)

※ ※

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: بارخان

※ ※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: **ئىشتىياق** (بىلال نازىمنىڭ ئەسەرلىرىگە سىزىلغان قىستۇرما رەسىم)
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بەتلىرىدە: **گۈزەل ئالىم فوتوسۈرەتلىرىدىن**
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: **كېرىيە قىزى** (رەسسام : مەمتىمىن توختاش)

تەھرىر بۆلۈمىمىزنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827726 (0991)

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرايلى

ئىسمائىل تىلۋالدى

(شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى)

(2006 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى)

مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ھەر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۇ ـ رۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مۇ ـ ھىم مەزمۇنى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇقەررەر تەلىپى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 16 ـ قۇرۇلتىيىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت سېپىدىكى ھەر مىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئەت خادىملىرى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ئۇلۇغ بايرىقـ ـ نى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» يۆ ـ لىشى ۋە «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايىراش» فاكتىنىدا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئالغا بېسىش يۆنىلـ ـ شىنى چىڭ ئىگىلەپ، دەۋر مېلودىيىسىنى ياكىرىتىپ، دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن تىرىشىپ بارلىققا كەلتۈردى. ئىدىيىۋىلىككە، بەدد ـ ئىيلىككە ئىگە بولغان زور بىر تۈركۈم نادىر ئەسەرلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «بەشتە بىر قۇرۇلۇشى مۇكاپاتى»، «ۋېنخۇا مۇكاپاتى» قاتارلىق دۆلەت دەرىجىلىك چوڭ ـ چوڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇكاپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ئاپتونوم رايون ئىچى ۋە سىرتىدا ياخشى تەسىر قوزغىدى. ھەر مىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قوشۇنى ئۈز ـ لۈكسىز زورىيىپ، پارتىيىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت فاكتىنىغا سادىق، ئىتتىپاقلـ ـ شىپ ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان، ئاكتىلىق تۇرده ئاممىا بىلەن يېقىنلىشىدىغان ۋە ئاممىا ئۈ ـ چۈن خىزمەت قىلىدىغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قوشۇنى بارلىققا كېلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى گۈللەندۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن گەۋدىلىك تۆھپە قوشتى. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى گۈللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت

مىراسلىرىنى قوتقۇزۇش، قوغداش خىزمىتىدىمۇ زور ئىلگىرىلەش بولدى، بولۇپمۇ «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامى»نى «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكىي ۋە غەيرىي ماددىي مىراسلىرى ۋەكىللىك ئەسىرى» قاتارىغا كىرگۈزۈشنى ئىلتىماس قىلىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى، بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىخارى ۋە شەرىپى بولۇپلا قالماستىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىپتىخارى ۋە شەرىپى، شۇنداقلا جۇڭگو خەلقى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىپتىخارى ۋە شەرىپى. ئۇ «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ۋە ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

مۇقام جۇڭگونىڭ قەدىمكى غەربىي دىيارىدا تەسىر پەيدا قىلغان خەلق سەنئىتى بولۇپ، قەدىمىي ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇ نەچچە مىڭ يىللىق ئۆزگىرىش ئارقىلىق بېيىتىلدى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، مۇقام پېشۋاسى ئامانىنىساخان يۇرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، جايلارغا تارقالغان 12 يۇرۇش مۇزىكىنى توپلاپ رەتلەپ، مۇقام سەنئىتى تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. 12 مۇقام ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارىدىكى ئېسىل گۈل، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر، دۇنيا مەدەنىيىتى تەرەققىياتى تارىخىدا كەم ئۇچرايدىغان سەنئەت قامۇسىدۇر. ئۇ مۇزىكا، ئۇسسۇل، ناخشا، ئەدەبىيات ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن بولۇپ، نەپىس مۇزىكا قۇرۇلمىسى ۋە ئۆزگىچە سەنئەت شەكلى بىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەك، مۇھەببەت، غايە، ئىنتىلىش ۋە خۇشاللىق - خاپىلىقلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن، ئۇ ئەمگەكچان ۋە ئىجادچانلىق روھىغا ئىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى ئىنسانىيەت «مۇقام چوڭ ئائىلىسى»دە ئۇيغۇر مۇقامى كىشىلەر تەرىپىدىن «جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ گۆھىرى»، «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت»، «شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى بىر چوڭ مۆجىزە» دەپ تەرىپلىنىپ كەلدى، ئۇ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا قەدىمكى شەرق مەدەنىيىتى بىلەن باشقا قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن جەۋھەر بولۇپ، مۇھىم ئىجتىمائىي مەدەنىيەت قىممىتىگە ۋە تارىخىي مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە.

جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭغا كۆپ ئەۋلاد مۇقامچىلار، مۇتەخەسسىسلەر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ جاپالىق ئەجرى سىڭگەن. ئازادلىقتىن بۇرۇن، ئۇيغۇر مۇقامى يوقىلىپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالغان، ئۇيغۇر مۇقامىنى بىرقەدەر مۇكەممەل ئېيتالايدىغان ۋە چالالايدىغان پېشقەدەم سەنئەتكارلار ئىنتايىن ئاز قالغانىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە دۆلەت مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئەۋج ئالدۇ-

روپ، مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، ئاپتونوم رايونىمىز 50 - يىللارنىڭ بېشىدىلا «ئۇيغۇر 12 مۇقامى»نى قوتقۇزۇش ۋە قوغداش خىزمىتىنى باشلىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا يولداش ۋاڭ جېن بىلەن سەيپىدىن ئەزىزى ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى قوتقۇزۇش - قوغداشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى پارتىيە مەركىزي كومىتېتىغا دوكلات قىلغاندا، جۇ ئېنلەي زوڭلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭغا مۇتەخەسسىس ئەۋەتىشى توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن، يولداش سەيپىدىن ئەزىزنىڭ بۇيرۇقىنى تەشكىللىشى ئارقىسىدا، ۋەن تۇڭشۇ، لىيۇ جى ۋەكىللىكىدىكى مۇزىكانتلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت مەدەنىيەت خادىملىرى بىلەن بىرگە، مۇقام ئۇستازى تۇردى ئاخۇن ئاكا قاتارلىق داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرى ئورۇندىغان ناخشىنى ئۇنگە ئېلىپ، يوقلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان ئۇيغۇر مۇقامىنى قوتقۇزۇپ قېلىپ، «12 مۇقام»غا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئەۋج ئالدۇرۇشقا پۇختا ئاساس سالدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى مۇقامنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. ئاپتونوم رايونىمىزدا ئىشلىگەن ھەر نۆۋەتلىك رەھبەرلەر، جۇملىدىن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى يولداش تۆمۇر داۋامەت ۋە مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئابدۇرېشىت قاتارلىق رەھبەرلەر ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى قوتقۇزۇش، قېزىش، رەتلەش، قوغداش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ۋە بۇ خىزمەتنى بىۋاستە تەشكىللەپ ئورۇنلاشتۇردى. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر، ئالاقىدار تارماقلار ھەمدە ئاپتونوم رايونىمىز ئىچى - سىرتىدىكى مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار ۋە ئۇيغۇر مۇقامچىلىرىنىڭ بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، 1989 - يىلى «ئۇيغۇر 12 مۇقامى» دېگەن بىر يۇرۇش كىتاب دۆلەت ۋە ئىچى - سىرتىدا تۇنجى خىل يېزىقتا تارقىتىلدى؛ 2002 - يىلى ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ CD، VCD پلاستىنكىسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلىنىپ، مۇقام مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئائىلىلەرگە كىردى؛ 2005 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى تەبرىكلەش مەزگىلىدە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە ۋە ئەرەبچە تۇنجى خىل تىلدىكى جۇڭگو ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ DVD پلاستىنكىسى رەسمىي نەشر قىلىندى. 2005 - يىلى 11 - ئايدا، «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامى» بىر لەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى، مائارىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن 3 - تۇركۇمدە «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكىي ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» مۇندەرىجىسىگە كىرگۈزۈلدى، بۇ ئۇيغۇر مۇقام تەرەققىياتىدىكى ئۇلۇغ نەتىجىدۇر. «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامى»نى ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكىي ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى قاتارىغا كىرگۈزۈشنى ئىلتىماس قىلىش جەريانىدا، ھەر مىللەت ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى دۆلەت مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى ۋە ئاپ-

تونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە زور مەدىتى بىلەن، ئىتتىپاقلىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان ۋە جاپادىن قورقمايدىغان شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، سۈپەتلىك ئىلتىماس نۇسخىسىنى يېزىپ چىقتى ۋە ماتېرىيال فىلىمىنى تەييارلىدى، ئۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە شەھەرلەر مەلۇم قىلغان 14 تۇر ئىچىدە ئالا-ھىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرۇپ، خەلقئارا باھالاش كومىتېتىدىكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تولۇق ئاۋاز بىلەن ماقۇللىشىدەك ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى، بۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تارىختىن بۇيان ۋەزىپە ئۆتىگەن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋە مۇقامغا ئۆزىنى بېغىشلىغان زور بىر تۇركۈم ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەنلىكىنىڭ ھەم قان - تەر تۆكۈپ، قاتتىق تىرىشچانلىقىنىڭ مول مېۋىسى. شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ سەنئەت تا-رىخىدا يارىتىلغان شانلىق سەھىپە.

«جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامى»نى ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكىي ۋە غەيرىي مەدەنىـ-يەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشنى ئىلتىماس قىلىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇ-شى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ چېگرا رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، سە-ئەتكە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقى، بىرلىكتە گۈللىنىپ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا پارتـ-يىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسى. بۇ ئاجايىپ مۆجىزە شۇنى ئىسپاتلـ-ىدىكى، ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقالغان بىر خىل قەدىمكى سەنئەتنىڭ نەچچە يۈز يىلدىن كېيىن، دۇنيا مىقياسىدا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قايتىدىن ھاياتىي كۈچكە ۋە بەدىئـ-ىي جەزبىدارلىققا ئىگە بولۇشى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىلا ئە-مەلگە ئاشتى، بۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىكى ۋە راۋاجلانغانلىقىنىڭ كۈچلۈك دەلىلى. مۇقامنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىـ-ش تارىخى — پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەر مىللەت ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغان تارىخ، شۇنداقلا ئاز سانلىق مىل-لەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت - سەنئىتى ئۇزلۇكسىز گۈللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان تارىخ.

ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرى-نىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيىلىك نەتىجىلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشى، ئىستېتىك ھەۋىسى ۋە ئىدىيە-سىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇنىڭغا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋ-ھىرى ۋە ئالىيجاناپ غايىسى مۇجەسسەملەنگەن. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم نامايەندىسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى روھىنىڭ سىمۋولى ۋە ۋاستىسى. ئاپتونوم رايونىمىز مىللەتلەرنىڭ رەڭگارەڭ مەدەنىيىتىگە ۋە مول مەدە-نىيەت بايلىقىغا ئىگە چېگرىدىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونى يولغانلىقتىن، بىز سوت-

سىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى چوقۇم ئىلمىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەلىيەلەشتۈرۈش ۋە سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىستراتېگىيىلىك يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ پائال ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاپتونوم رايونىمىز-نىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

1. مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە بولغان مەسئۇلىيەت ئېڭى ۋە بۇرچ ئېڭىنى سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىستراتېگىيىلىك يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ يەنمۇ كۈچەيتىشىمىز لازىم

بۈگۈنكى دۇنيادا مەدەنىيەت ئىقتىساد ۋە سىياسىي بىلەن يۇغۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئۇ-نىۋېرسال دۆلەت كۈچىدىكى ئورنى ۋە رولى بارغانسېرى گەۋدىلىك بولۇپ، مىللەتلەر-نىڭ ھاياتىي كۈچى، ئىجادچانلىقى ۋە ئۇيۇشۇش كۈچىگە ئايلاندى. بىرقانچە يىلدىن بۇ-يان، ئاپتونوم رايونىمىز مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتە، سوتسى-يالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئالغا بېسىش يۆنىلىشىدە باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇ-رۇپ، مەدەنىيەت ۋە تەشۋىقات خىزمىتىنىڭ ئاساسىي مىلودىيىسىنى چىڭ ئىگىلەپ، ھەر مىللەت ئامما ياقتۇرىدىغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئارقىلىق پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى، ۋەتەننى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيىتىنى، گۈزەل يېڭى تۇرمۇشنى مەدھىيەلەپ، ئىلغار مەدەنىيەت ئارقىلىق كىشىلەرنى تەربىيە-لەپ ۋە ئىلھاملاندۇرۇپ، ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنى قەتئىي ئېغىشماي قانات يايدۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيا-تىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. يېڭى ۋەزىيەتتە، سوتسىيالىس-تىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەت قۇرۇ-لۇشىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىنى ساقلاپ، كە-شىلەرنىڭ روھى دۇنياسىنى ئۇزلۇكسىز بېيىتىپ، مەدەنىيەتنىڭ مىللەتلەرنى ئۇيۇش-تۇرۇش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، گۈللىنىشى ۋە ئالغا بېسىشىنى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز زۆرۈر.

مەدەنىيەت مىراسلىرى — مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنىڭ مۇھىم مەنىۋى بايلىقى، شۇنداقلا مىللىي مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئىناقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ ۋاستىسى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ رەڭگارەڭ مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىر-لىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ تارىخىي دەلىلى، مىللەتلەرنىڭ ھېس-سىياتى يۇغۇرۇلغان قىممەتلىك مەنىۋى مەدەنىيەت بايلىقى، شۇنداقلا جۇڭگودىكى، ھەتتا دۇنيادىكى ئىنتايىن قىممەتلىك مۇھىم مەدەنىيەت مىراسدۇر. پارتىيە مەركە-زىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىگە ئەزەلدىن يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، بولۇپمۇ يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، دۆلەت ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى قوللاش سالمە-

قىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاشۇردى ھەمدە «يىپەك يولى» (شىنجاڭ بۆلىكى) مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشىنى رەسمىي باشلىدى، بۇلتۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 14 ئەلئارا مەدەنىيەت مىراسى تۇنجى تۈركۈمدىكى دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرى قوغدىلىدىغان ئورۇن قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنىڭ يېڭىچە باسقۇچىغا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ھازىر ئاپتونوم رايونىمىز ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىدىغان ئاچقۇچلۇق مەزگىلدە تۇرۇۋاتىدۇ. مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيە سىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم تەدبىر، جۈڭخۇا مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشنىڭ مۇقەررەر تەلىپى، شۇنداقلا ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ھەر مىللەت ئاممىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنىڭ رېئال تەلىپى. بىز يېڭى ۋەزىيەت ۋە يېڭى ۋەزىپە ئالدىدا، چوقۇم مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى دۆلەت ۋە مىللەت ئالدىدا يۈكسەك جاۋابكار بولۇش پوزىتسىيىسى بىلەن يەنمۇ كۈچەيتىپ، مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچىنى تېرىشىپ ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىدىغان ئۇلۇغۋار ئىشلارغا قارىتىشىمىز لازىم.

2. مەدەنىيەت بايلىقى ئۇستۇنلۇكىمىزنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ئېچىش خىزمىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئۇيغۇر قاتارلىق كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقى بۇ ئاجايىپ زېمىندا ئىناق ئۆتۈپ، مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلىپ، يول ئېچىپ ئىگىلىك يارىتىپ، رەڭگارەڭ مىللەتلەر مەدەنىيىتىنى ئورتاق بارلىققا كەلتۈردى. كۆپلىگەن مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ «مۇقام»ى ۋە «مەشرەپ»ى، قازاقلارنىڭ «ئاقىنلار ئېيتىشىشى»، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغىر»ى، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داستانى، خۇيزۇلارنىڭ «گۈل» كۈيى قاتارلىقلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىنتايىن جانلانماقتا ھەمدە مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ ئىنتايىن مۇھىم غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى

بولۇپ قالدى. قاياق رېئال تۇرمۇشتا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇل-غان 20 نەچچە يىلدىن بۇيانقى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر، بولۇپمۇ يېڭى دەۋردە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گۈللەنگەن، بايىاشاد، مەدەنىي سوتسىيالىستىك شىنجاڭ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئەمەلىيىتى بىزگە ئىلغار مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىمىز ئۈچۈن مۇنبەت زېمىن ھازىرلاپ بەردى ۋە قىممەتلىك ئوزۇقلۇق بولدى. بىز ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت بايلىقى ئۇس-تۇنلۇكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى زور كۈچ بىلەن ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئىلغار مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپ، سوتسىيا-لىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

بىرىنچىدىن، توغرا سىياسىي يۆنىلىشتە باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم.

دېڭ شىياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يە-تەكچى قىلىپ، ماركسىزملىق مەدەنىيەت قارىشى ۋە سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنە-يەتنىڭ ئالغا بېسىش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ، «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، سوت-سىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش»نى باشتىن - ئاخىر ئىشقا ئاشۇرۇپ، مەدەنىيەتنىڭ ھەر مىللەت كادىرلار ۋە ئاممىغا بولغان ئىجابىي تەربىيە فۇنكسىيىسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، مول ۋە رەڭگارەڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت شەكلى ئارقىلىق، ئاپتونوم رايونى-مىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېڭى دەۋردە ھەمنەپەس، تەقدىرداش ۋە قەلبداش بو-لۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئورتاق قوغداشتەك روھى قە-يامىتىنى قىزغىن مەدھىيىلەپ، ھەرقايسى مىللەتلەر «ئورتاق ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىش، ئورتاق گۈللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش» سىڭىنالىنى ياڭرىتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇلۇغ بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشتۇرۇشە-مىز لازىم.

ئىككىنچىدىن، «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش» فاڭچېنىدا چىڭ تۇرۇپ، مىللىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش داۋامىدا ئىسسل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئەۋج ئالدۇرۇشىمىز لازىم.

ئىلىم جەھەتتە دېموكراتىك بولۇش، ھەر تەرەپنىڭ پىكرىنى تەڭ قوبۇل قىلىش پوزىتسىيىسى بىلەن، «قوغداشنى ئاساس قىلىش، قۇتقۇزۇشنى 1 - ئورۇنغا قويۇش، مۇڭاپىق ئېچىش» پرىنسىپى بويىچە، ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا راۋاجلاندۇرۇش، راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا يېڭىلىق يارىتىش، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشتىن ئىبارەت ھازىرقىلار ئەجىر سىڭدۈرۈپ كېيىنكىلەرگە بەخت يارىتىدىغان بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ، قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدە-نىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم. نادىر مەدەنىيەت ئەسەرلىرى ئىستراتېگىيىسىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، مەدەنىيەت بايلىقىنى قېزىش، بىرلەشتۇرۇش ۋە ئېچىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، ئىدىيىۋىيلىكى بىلەن بەدە-ئىيلىكى بىرلەشتۇرۇلگەن، مىللىي ئالاھىدىلىككە، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ۋە-

كىللىك ئەسەرلەر ۋە مىراس ئەسەرلەرنى تەرجىمە يارىتىپ، شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ بەدئىي جەزبىدارلىقىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئاشۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى مەملىكىتىمىزگە ۋە دۇنياغا يۇزلەندۇرۇشىمىز لازىم.

ئۇچىنچىدىن، رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، ھەمكارلىشىش، ماسلىشىش ئاساسىدىكى خىزمەت مېخانىزمىنى شەكىللەندۇرۇشىمىز لازىم.

مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئۇزاق مۇددەتلىك خىزمەت بولۇپ، كەسىپچانلىقى كۈچلۈك، چېتىلىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ. جايلار ۋە ئالاقىدار تارماقلار «ھۆكۈمەت يېتەكچىلىك قىلىش، جەمئىيەت قاتنىشىش، خىزمەت مەسئۇلىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، بىرىكمە كۈچ شەكىللەندۇرۇش؛ ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان تۈزۈش، باسقۇچقا بۆلۈپ يولغا قويۇش، نۇقتا بىلەن دائىرىنى بىرلەشتۈرۈش، ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشنى مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىرىنسىپلىنىغا كىرگۈزۈپ، رەھبەرلىكنى كۈچەيتىشى، بىر تۇتاش پىلانلاپ ماسلاشتۇرۇشى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىگە دائىر چوڭ ـ چوڭ تەدبىرلەرنى قەرەللىك مۇھاكىمە قىلىپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتى داۋامىدىكى ئالاقىدار چوڭ ـ چوڭ مەسىلىلەرنى ماسلاشتۇرۇپ ھەل قىلىشى لازىم. مەدەنىيەت ئورۇنلىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلار مەسئۇلىيىتىنى ئەستايىدىل ئادا قىلىپ، ئوبدان ماسلىشىپ، پاسسىپ قوغداشتىن ئاكتىپ قوغداشقا، يەككە قوغداشتىن ئومۇميۈزلۈك قوغداشقا ئۆتۈشكە تىرىشىپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشقا پۈتكۈل جەمئىيەت ئورتاق قاتنىشىدىغان خىزمەت ئەندىزىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى لازىم.

تۆتىنچىدىن، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇلۇشنى دەۋر قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئەلئارا مەدەنىيىتىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

يېزىلارنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇلۇشىنى پۈختا ئىلگىرى سۈرۈش يولىدىكى مۇھىم خىزمەت. جايلار ۋە ئالاقىدار تارماقلار مەركەزنىڭ «يېزا مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى يەنمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدىكى پىكىر»ىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ، ئاساسىي قاتلام مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرى قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىپ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ كىتاب كۆرۈشى، كۆڭۈل ئېچىشى، كىنو كۆرۈشى، رادىئو ئاڭلىشى ۋە تېلېۋىزور كۆرۈشى قىيىن بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەرنى زور كۈچ بىلەن ھەل قىلىپ، ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش تەلىپى، يېزا مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ئېھتىياجىغا ماسلاشقان يېزا مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى ئەندىزىسىنى تەدرىجىي شەكىللەندۇرۇپ، يېزا مەدەنىيەت بازىسىنى ئۇزلۇكسىز مۇستەھ-

كەملەپ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئومۇمىي ساپاسى ۋە يېزىلارنىڭ مەدەنىيىلىك دەرد-جىسىنى ئۆستۈرۈشى لازىم. دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيەت قو-شۇنى قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۆچەيتىپ، دېھقان ـ چارۋىچىلار ئىچىدىكى مەدە-نىيەت تايانچلىرىنى پائال تەربىيلەپ، ئەلنەغمىچىلەر، مەدەنىيەت ئىشلىرىدىكى تالانتلىقلارنىڭ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش، مىللىي مەدەنىيەت ۋە ئەلئارا مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى يېڭى يېزا مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم كۈچكە ئايلاندۇرۇشىمىز لازىم.

بەشىنچىدىن، تەشۋىقات سالمىقىنى زورايتىپ، مەددەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشتا ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە جامائەت پىكرى مۇھىتى يارىتىشىمىز لازىم.

مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش — پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئورتاق مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى. جايلار، مەدەنىيەت، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مەۋرىي تارمىقى، مۇزېي، ئاممىۋى سەنئەت يۇرتى، مەدەنىيەت يۇرتى ۋە كۈتۈپخانا قاتارلىق ئاممىۋى مەدەنىيەت ئورۇنلىرى ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تەشۋىق قىلىش ۋە تونۇشتۇرۇشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى قىلىپ، «مەدەنىيەت مىراسلىرى كۈنى» قاتارلىق ئاممىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشقا دائىر سىستېمىلىق پائالىيەتلەرنى ياخشى ئۆتكۈزۈپ، ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى تەشۋىق قىلىپ ۋە ئەۋج ئالدۇرۇپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرۈشى ۋە ئۇنىڭغا تۈرتكە بولۇشى لازىم. ھەر دەرىجىلىك تەشۋىقات تارماقلىرى ۋە رادىئو ـ تېلېۋىزىيە، گېزىت ـ ژۇرنال، ئالاقە تورى قاتارلىق ئاخبارات ۋاستىلىرى ئاممىا ياقتۇرىدىغان كۆپ خىل تەشۋىق ـ تەربىيە شەكلىنى قوللىنىپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنىڭ جەمئىيەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق تەربىيىسى ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش رولىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ھەر مىللەت كادىرلار، بولۇپمۇ ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش، شىنجاڭنى سۆ-يۈش قىزغىنلىقىنى قوزغاپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغدايدىغان، ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى ئەۋج ئالدۇرىدىغان ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىياتنى تىرىشىپ يارىتىشى لازىم.

3. نەتىجىنى جارى قىلدۇرۇپ، غەيرەت ئۇستىگە غەيرەت قوشۇپ، ئۇيغۇر مۇقامىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم

«جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامى»نى ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكىي ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش ئىلتىماسىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقى ئۇيغۇر مۇقامىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش تارىخىدىكى بىر نامـ-

يەندە. ھەر دەرىجىلىك مەدەنىيەت تارماقلىرى ۋە مەدەنىيەت خادىملىرى غەيرەت ئۇسۇلىدا ئۆز ۋەتىنىمىز ئۈچۈن ئۆزىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، ئۇيغۇر مۇقامىنى قوغداش خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلىشى، بولۇپمۇ «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامى ئىلىتىماسنامىسى»دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «10 يىللىق قۇتقۇزۇش - قوغداش پىلانى»نى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يەنمۇ بېيىتىش يولىدا ھارماي - تالماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى لازىم.

بىرىنچىدىن، «ئەينەن ۋارىسلىق قىلىش» خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

«ئۇيغۇر مۇقامى»نىڭ خەلق ئارىسىغا تارقىتىلىش ئەھۋالىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ ۋە ئىگىلەپ، بىر تۈركۈم «مۇقام يۇرتى» ۋە «ئۇيغۇر مۇقامى ئەلنەغمىچىلىرى»گە نام بېرىشىمىز، «ئۇيغۇر مۇقامى» بىرقەدەر مەركەزلەشكەن تېپىك جايلاردا «ئۇيغۇر مۇقامىنى قوغداش - ۋارىسلىق قىلىش مەركىزى» قۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇقام سەنئىتىنى تېخىمۇ ياخشى قوغدىشىمىز ۋە قېزىشىمىز لازىم.

ئىككىنچىدىن، «كەسپىي ۋارىسلىق قىلىش» خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

شارائىتى يار بېرىدىغان كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرىنىڭ «ئۇيغۇر مۇقامى»نىڭ ئۆزگىچىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، زامانىۋى سەنئەت ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى تېخىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈپ، ئەدەبىيات - سەنئەت سەھنىسىدە ئورۇندىتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، «ئۇيغۇر مۇقامى»نىڭ دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى تەسىرىنى يەنمۇ كېڭەيتىشىگە پائال ئىلھام بېرىشىمىز؛ دەۋر روھى ۋە يېڭىلىق يارقىن روھىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇزلۇكسىز تۇرده كونىلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، يېڭىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىمىز، ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا راۋاجلاندۇرۇپ، راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا يېڭىلىق يارىتىپ، ئۇيغۇر مۇقامىنى ئۇزلۇكسىز نۇرلاندۇرۇشىمىز لازىم.

ئۈچىنچىدىن، «مائارىپ ئارقىلىق ۋارىسلىق قىلىش» خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

مۇقام تەتقىقات ئاپپاراتلىرى ھازىرقى ئاساستا داۋاملىق چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكىلەر بىلەن بولغان ئالاقە ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەتقىقات سەۋىيىسىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈشى لازىم. سەنئەت ئىنستىتۇتلىرىدا «ئۇيغۇر مۇقام سىنىپى» ئېچىپ، «ئۇيغۇر مۇقامى»نى تەتقىقات يۆنىلىشى قىلغان ستۇدېنت، ماگىستىر ئاسپىرانتى ۋە دوكتۇر ئاسپىرانتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تەتقىقات خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، ئىلىم پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، «ئۇيغۇر مۇقامى»نى قوغدايدىغان، ۋارىسلىق قىلىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغان يۇقىرى ساپالىق، خىل،

ئۆتكۈر كەسپىي ئىختىساسلىقلار قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈرۈشىمىز لازىم.

تۆتىنچىدىن، ماسلاشتۇرۇش ۋە ماسلىشىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى قوغداش خىزمىتى زور سىستېما قۇرۇلۇشى بولۇپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ماسلىشىشى ۋە ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە توغرا كېلىدۇ. جايلار ۋە ئالاقىدار تارماقلار ئۇيغۇر مۇقامىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى زور قۇرۇلۇش قىلىپ، تەشكىللەش، رەھبەرلىك قىلىش ۋە ماسلاشتۇرۇش خىزمىتىنى يەنمۇ كۈچەيتىشى لازىم. تەشۋىقات، مەدەنىيەت، مائارىپ، رادىئو - كىنو - تېلېۋىزىيە ۋە ئاخبارات - نەشرىيات تارماقلىرى فۇنكسىيىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، كونكرېت يولغا قويۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئىتتىپاقلىشىپ ۋە ھەمكارلىشىپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىنى ئورتاق ياخشى ئىشلىشى لازىم.

بەشىنچىدىن، تەشۋىق قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر مۇقامىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇش يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ ۋە كېڭەيتىپ، دۇنيا سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقىنى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل دۇردانىلىرىدىن، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچە سەنئىتى سېھرى كۈچىدىن ھۇزۇرلاندۇرۇشىمىز لازىم. مۇقام بايرىمى ئۆتكۈزۈش، خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەر ئارقىلىق، مۇقامنى سەھنە ۋە ئېكرانلاردا جەۋلان قىلدۇرۇپ، جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى ئىشلىرىدا ئۈزلۈكسىز يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشىمىز لازىم.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداپ، مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇش — يېڭى دەۋرده ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك ئەملىيلەشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم قەرەر تەلىپى. ھەممىمىز ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يولداش خۇ جىنتاۋ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، دېڭ شىياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئەملىيلەشتۇرۇپ، ھەر مىللەت مەدەنىيەت خادىملىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى تەرەققىياتىدا يەنە پارلاق نەتىجە يارىتىپ، مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قوغداش ۋە ئەۋج ئالدۇرۇش، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنى ئۈزلۈكسىز گۈللەندۈرۈش ۋە ئىناق شىنجاڭ بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

مولا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفۇر تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

بابىر پادىشاھنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ ئەھۋالى، ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئاخىرىنىڭ بايانى

ھۇمايۇن پادىشاھ بابىر پادىشاھنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭى ۋە ئەڭ ئىقتىدارلىقى ئىدى. يۇقىرى تەبىئەت (تالانت) ۋە ئالىي دەرىجىدىكى تۇغما ئىقتىدار جەھەتتە ئۇنداق كىشىنى كەم ئۇچراتقانىدىم. لېكىن، ئەتراپىدىكى نەپسى يامان ئەر-بابىلارنىڭ ۋە خىزمەتچىلىرىنىڭ يامان قىلىقلىرىغا ئارىلىشىپ قالغانلىقتىن، بەزى ناچار سۇيىقەستلەرنىمۇ يۇقتۇرىۋالغانىدى. جۇملىدىن مەۋلانا مۇھەممەد پەرغەرى ۋە باشقا بىرنەچچە ھەمسۆھبەتلىرى خالايىق ئارىسىدا تاپا - تەنە ۋە غەيۋەت - شىكايەتكە سەۋەب بولىدىغان ئەپيۇن ۋە باشقا نامۇناسىپ ئىشلارنىڭ پادىشاھتا سادىر بولۇشىغا زامىن بولغانىدى. ئۇنداق بولمىغىنىدا ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ تۇغما تەبىئىتىگە پۈتۈنلەي ھەر خىل پەزىلەت ۋە كامالەتلەر جەملەنگەن ۋە مۇجەسسەملەشكەنىدى. ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى، شىجائىتى، مۇستەھكەم ئىرادىسى گويىاكى تاغ كەبى ئىدى. بەزمىلەردىكى يېقىملىق خۇيى - پەيلى ۋە ساخاۋەتلىك قوللىرى خۇددى دەريادەك ئىدى، شائىر ئەنۋەرى بۇ شېئىرنى ئېھتىمال شۇنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئىجاد قىلغانمىدىكىن، نەزم:

دىل ئەگەر بەھرۇ دەست كان ئېرمىش،
دىلۇ دەستى خۇدايىگان ئېرمىش.

دېمەك، ئۇ ئالىي مەرتىۋىلىك، ئۇستۇن ھىممەتلىك ۋە ھەيۋەت - ھەشەمەتلىك

① بېشى ئۆتكەن ساندا.

پادىشاھ ئىدى. پېقىر ئەگىرەدە ئۇنىڭ مۇلازىمىتىگە يەتكەنىدىم. بۇ پات يېقىنىدا زدىكىر قىلىنغۇسى. بۇ ۋاقىتلاردا خالايىق: «ھازىر ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ ئىلگىرىكى بۇيۈكلۈكى ۋە شان ـ شەۋكەتلىرىدىن مەڭدىن بىرىمۇ قالمىدى» دەپ ئىشۇاتاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي گانگ دەريا‌سى بويىدا پۈتكۈل ئىشلارغا پېقىر مەسئۇل بولغانىدىم، ئۇنىڭدىن ھۇنەر ئۆگەنگۈچى شاگىرتلارنىڭ ئون يەتتە مىڭ كىشى ئىدى. كەنلىكىنى ھېسابلاپ چىققانىدىم. ئۇنىڭ باشقا پەزىلەت ۋە خىسلەتلىرىنى مۇشۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ ۋەقەنىڭ قىسقىچە زىكرى شۇكى، كامران مىرزا بىرىنچى قېتىم قەندەھارغا يۈرۈش قىلغاندا، [ھۇمايۇن] پادىشاھ گۇجەراتقا يۈرۈش قىلدى ۋە گۇجەراتنى ئۆزىگە قاراتتى. لېكىن، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان ئىقتىدارسىز ئەمىرلەرنىڭ نالايىق ئىشلىرى تۈپەيلىدىن، يەنە گۇجەراتنى تاشلاپ، قايتىپ كەلدى. بۇ ئىش پادىشاھلىق شان ـ شەۋكىتىنىڭ ھۆسنىگە بىر قارا داغ ۋە بەخت ـ تەلەيىنىڭ يانغانلىقىغا بىر نىشان بولدى ـ دە، پادىشاھنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە مۇستەھكەملىك سالاپىتى خالايىقنىڭ كۆڭلىدە ئاجىزلاشقا باشلىدى. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ يەنە ئاز پۈرسەتتىن كېيىن، [ھۇمايۇن] پادىشاھ يەنە گۇجەراتتىن يەتكەن شىكەستىلىكىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، بەنگالەگە يۈرۈش قىلدى. بەنگالەنىمۇ ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزدى ۋە بىرنەچچە مۇددەت ئۇ يەردە ھايال بولۇپ تۇرۇپ قالدى.

ھىندال مىرزا [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ كىچىك ئىنىسى ئىدى، ئەگىرەدە تۇراتتى. شىرخاننىڭ بارگۇن چېگرىسىدىكى رۇھتاستىن ئەگرەگە يۈرۈش قىلغانلىقى سەۋەبلىك، ھىندال مىرزا [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ پىرى شەيخ پۈلنى ئۆلتۈرۈپ، خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتتى، سەلتەنەت ناغرىسىنى قارىمۇ قارشىلىق كەسمىلىرى بىلەن ئاشكارا چېلىشقا باشلىدى. «قەيەرگە قارىمۇ قارشىلىق كەلسە، شۇ يەردىن بەخت ـ دۆلەت كېتىدۇ» دەيدىغان مەشھۇر ماقال بار.

بۇ خەۋەر بەنگالەدە تۇرىۋاتقان ھۇمايۇن پادىشاھقا ئىشتىلدى. [ھۇمايۇن] پادىشاھ بەنگالەنى ئىبراھىم بەگچەك موغۇلنىڭ ئوغلى جەھانگىر قۇلىغا تاپشۇردى، جەھانگىر قۇلىنى بەشمىڭ ئەسكەر بىلەن بەنگالەدە قويۇپ، ئۆزى ئەگرەگە قاراپ يۈزلەندى.

ھىندال مىرزا خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتقان بولسىمۇ، لېكىن ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ ھىندىستان ئەتراپىدىكى ئەمىرلىرىدىن ھېچقايسىسى ھىندال مىرزىغا بويسۇنمىدى. ھىندال مىرزىمۇ ئۆزىنىڭ تەدبىرسىزلىكى ۋە تەلىيىنىڭ كاجلىقى تۈپەيلىدىن، شىرخانغا قارشى تۇرۇشنى تاشلاپ قويۇپ، ئالدى بىلەن ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ مەملىكىتىنى ئىگىلەش پىكرىگە چۈشتى. «دوستلارنىڭ ئىشىنى پۈتكۈزگىن، دۈشمەن ئۆز ئىشىنى ئۆزى قىلغاي» دېگەن ماقالىدا ئېيتىلغىنىدەك، ھىندال مىرزا دېھلى شەھرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. دېھلى پۈتكۈل ھىندىستانىنىڭ پايتەختى ئىدى. دېھ-

2006.5

لىنىڭ ھاكىملىرى [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ ئەمرلىرى ۋە مۇلازىملىرىدىن ئىدى. ئۇلار ھىندال مىرزىغا دېھلىنى بەرمىدى. ئىككى تەرەپ قاتتىق ئۇرۇشتى. دېھلى خەلقى دۇشمەنگە قۇلايسىز، دوستلارغا پايدىلىق ھالەتتە تۇردى. شۇڭا، ھىندال مىرزا جەڭگە مەشغۇل بولۇۋەردى.

شۇ ئەسنادا ھۇمايۇن پادىشاھ بەنگالەدىن يۇرۇپ، چەۋسە بىلەن پايەككە يېتىپ كەلدى. شىرخان پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، پادىشاھنىڭ يولىنى توستى. ئەمما، پادىشاھ لەشكەرلىرىمۇ ھارغىن ۋە ماغدۇرسىز ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە ھىندىستانىنىڭ يامغۇرى ياغقىلى تۇرىدى. شۇڭا، ئۇ شىرخانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئۈچ ئاي تۇرۇپ قالدى. ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ يېنىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن ئادەم كېلىپ:«ھىندىستان مەملىكىتىنىڭ تولا پىلاكچىسى شىرخاندۇر. ئۇ بىز بىلەن تۇتۇشقىلى كەلدى، قېرىنداشلىرىم، تېز يېتىپ كېلىڭلار، شىرخاننى تارمار قىلايلى!» دېگەن مەزمۇندىكى مەكتۇپلارنى يەتكۈزۈاتاتتى. ئەمما، قېرىنداشلىرى دۇشمەنلىككە مەشغۇل ئىدى، شۇڭا دۇشمەن خاتىرجەم ئىدى. بۇ خەۋەرلەر كامران مىرزىغا يەتتى، ئۇ دەرھال لەشكەرنى ئېلىپ دېھلىغا يۈزلىنىپ، ھىندال مىرزا ئۈستىگە يۇرۇش قىلدى. ھىندال مىرزا كامران مىرزا تاقابىل تۇرالماي، قېچىپ كەتتى. ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ ئەمىرلىرى كامران مىرزىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. كامران مىرزىنىڭ كەلگەنلىكى خالايىقا كۈچ ـ قۇۋۋەت بەردى. كۆپلىگەن تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك كىشىلەر كامران مىرزىنى چەۋسەگە لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ھۇمايۇن پادىشاھقا يارەم قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى. ئەمما، كالتە پەم ۋە ئەقىلسىز كىشىلەر ئۇنىڭ ئەكسىنى تەرغىپ قىلىشىپ:«چەۋسەگە بېرىش ــ پادىشاھنى قۇتقۇزۇپ، دۇشمەننى يوقىتىش بىلەن بىللە يەنە بىزنىڭ تۇتقۇن بولۇشىمىزغا سەۋەب بولغۇسى» دېيىشتى. كامران مىرزىمۇ گۆدەكلىكى، تەجرىبىسىزلىكى تۇپەيلىدىن، مۇنۇ سۆزدە ئېيتىلغىنىدەك، مىسرا:

كىبرەك پىرلار بولسە لەشكەرگە باش.

ئاشۇ ئەقلى چولتا كىشىلەرنىڭ نالايىق تەدبىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە چەۋسەگە لەشكەر تارتىشنى ئارقىغا سۈردى. تەدبىرلىك كىشىلەر:«ئەگەر چەۋسەگە لەشكەر تارتىشنى ئارقىغا سۈرىدىغان بولساق، لەشكىرىي ئەسلىھەلەرنى زايا قىلماي، ئۆز ئورنىمىزغا يانايلى. ھەركىم ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ، جەڭ ئەسۋابلىرىنى تولۇق تەييارلىسۇن، ئەگەر شىرخان [ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ] لەشكىرىنى يەڭسە، بىز ئارىغا چۈشۈپ جەڭ قىلىشقا تەييار تۇرايلى. پادىشاھ ئەگەر شىرخان ئۈستىدىن غالىپ كەلسە، ئۇ چاغدا مەقسىتىمىزگە يەتكىنىمىز شۇ» دېيىشتى. [ئۇ رەزىل كىشىلەر بۇنىڭغىمۇ كۆنمىدى، قوشۇلمىدى. ئۇلار:«ئەگەر ھۇمايۇن پادىشاھ شىرخاننى يوقاتسا،

دەرھال بىزدىن ئۆچ ئالىدۇ» دېيىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاقىلاش ئۇچۇن، «قۇرئان»دىكى: «مۇناپىقلار كۇپرى بىلەن ئىمان ئارىسىدا ئارىسالدى بولۇپ تۇرىدۇ. يا ئۇلارغا، يا بۇلارغا مەنسۇپ ئەمەس»[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇغان ھالدا] ئەگرەگە يۇرۇپ كەتتى. ئەگرەدە بىر ئايدىن ئارتۇقراق تۇرغاندى، ئۇ يەرگە ھۆل - يېغىن پەسلىدە [ھۇمايۇن پادىشاھ] يېڭىلگەن ۋە پاراكەندە بولغان ھالەتتە يېتىپ كەلدى. ھەممە قېرىنداشلار بىر يەرگە يىغىلدى. بۇ ۋەقە تارىخقا توققۇز يۇز قىرىق ئالتە سەپەر ئېيىدا[2] بولغانىدى.

[گانگى دەريا‌سى ساھىلىدىكى جەڭنىڭ بايانى]

ھەممە قېرىنداشلار بىر يەرگە جەم بولغاندىن كېيىن، ئۇلار بۇ ھادىسىلەر خۇسۇسىدا كېڭەش قىلىشقا ۋە لايىھەلەرنى تۇزۇشكە كىرىشتى. تولا گەپ - سۆزلەر ۋەھۋالار بولدى. بۇلارنى شەرھىلەشنىڭ مەقسىتىمىز بىلەن ئالاقىسى يوق، بەلكى يېزىپ شەرھىلەشكە لايىقلىق توشقۇدەك بىرەر مەسىلىھەت سۆزىمۇ ئارىغا چۇشمىدى. خۇددى بۇرۇنقىلار ئېيتقاندەك، تەلەي كاج كەلسە، ئەقىل خىرە بولىدىكەن. كامران مىرزا قايتىپ كېتىشنىڭ ئارزۇسىدا ھەددىدىن ئارتۇق تەقەززا بولدى. كامران مىرزا قايتىپ كېتىش ئارزۇسىدىن باشقا ھەرقانداق پەرماننى جاكارلىغان بولسىمۇ، ھۇمايۇن پادىشاھ ئۇنى تولۇق قوبۇل قىلغان بولاتتى، لېكىن بۇ ئارزۇسىغا كۆنمىدى. كامران مىرزا قايتىپ كېتىش پىكرىدە ئالتە ئايغىچە قەتئىي چىڭ تۇرىۋالدى. ئاخىر ۋاقىت قىستاپ قالدى. شىرخان جەڭ قىلىش ئۈچۈن گانگى دەريا‌سى بويىغا كېلىپ قالدى. [نەزم:

مەرگ ئامەدەۋۇ نىشەستە دەرپىش،
تۇ دەر پەي ئىنۇ ئان فەتادە،
دەر غەفلەتۇ قىللەتى تەجارىب،
مىسى تۇ كەسى نەدىد سادە.
ئىن جۇملە ئەزايىمۇ زى دىلرا،
ئەزلادگىھا زى دەستى دادە.

تەرجىمىسى:

ئەجەل كېلىپ ئولتۇرماقتا ئالدىڭدا،

---

① «قۇرئان كەرىم» 4 - سۈرە، نىسا، 143 - ئايەتنىڭ باش قىسمى.

② ھىجرىيە 946 - يىلى سەپەر ئېيى مىلادىيىنىڭ 1539 - يىلى 7 - ئايغا توغرا كېلىدۇ. تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە بۇ ۋاقىت «ھىندىستان تارىخى»دىن نەقىل ئېلىنىپ، «7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى»دەپ ئىزاھلانغان.

2006.5

سەن يەنىلا ئۇنىڭ ـ بۇنىڭ پېيىدا.
غەپلەت باسقان، تەجرىبىسىز ساددىدىن،
سەندەك يەنە بىرى يوقتۇر جاھاندا.
ساددىلىقتىن، ئەقىلسىزلىك دەستىدىن،
ھەممىسىدىن ئايرىلدىڭ سەن ئارماندا.]

ئەنە شۇنداق تالاش ـ تارتىش قىلىپ، قايتىپ كېتىشنى قەتئىي تەلەپ قىلىپ تۇرىۋاتقاندا، كامران مىرزا نەچچە خىل كېسەلگە مۇپتىلا بولدى. ھىندىستانىنىڭ ھاۋاسى ۋە سۇيى ئۇنىڭغا مۇۋاپىق كەلمىدى. ئۇنىڭدا ئىشتىھايى كازىب (يالغان ئىشتىھا) پەيدا بولۇپ، ئاشقازىنى بۇزۇلدى، ئاندىن تاماق مۇۋاپىق كەلمەي بوۋاسىر بولۇپ، مەقەتكە ياللۇغ، ئىششىق ۋە ئۆسمە پەيدا بولدى، مەقەت ئەتراپى تىلىم ـ تىلىم يارا بولدى. مەقەت ئىششىقى كۆچەيگەنلىكتىن چوڭ تەرەت يولىمۇ توسۇلدى. بۇ كېسەلنىڭ مۇددىتى ئۇچ ئايغا سوزۇلۇپ، قىزىتما، مىزاج بۇزۇلۇش كۆرۈلدى. شۇ سەۋەبتىن يېمەك ـ ئىچمەكتە سوغۇقلۇق ۋە ھۆللۈك تائاملار كۆپ بېرىلدى. بۇ تۇ- پەيلىدىن ئىستەرخا (پارالىچ) كېسىلىمۇ يېپىشتى، ئىككى قولى ۋە پۇتى ھەرىكەتتىن قالدى. [شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، **بېيىت:**

لاغەر شۇدەم چۇنانكى، چۇ چەكچكى ئەز دەرۇن پوست،
بەرتەن رەگىكى ھەست مەرا مىتەۋان شۇمۇرد.

تەرجىمىسى:

شۇنچە ياداپ كەتتىمكى، قېپىدىن ئايرىلغان چاكدەك،
تېنىمدىكى بار تومۇرنى كۆرۈپ ساناشقا بولۇر.

ئۇنى داۋالاشتا ئەمىر ئەبۇلبەقا گويا‌كى مەسىھ كەبى كارامەت ئىشلارنى قىلدى. كامران مىرزا قايتىش پىكرىدە ناھايىتى قاتتىق كۆچەپ، مۇبالىغىلەرنى قىلدى.] ئۇنىڭ ئۇستىگە كېسىلى شىددەت بىلەن كۆچەيگەنلىكتىن، كامران مىرزىنىڭ قايتىپ كېتىشى قارار قىلىندى. كامران مىرزىنىڭ قايتىپ كېتىشى شىرخانىنىڭ تەلىيى بولسا، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ بەختسىزلىكى ئىدى. [ھۇمايۇن] پادىشاھ كامران مىرزىدىن كۆپ قىسىم ئەسكەرلىرى ۋە ئەمىرلىرىنى بۇ يەردە ياردەمگە قالدۇرۇپ قويۇشنى قانچە كۆچەپ تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كامران مىرزا بولسا پادىشاھنىڭ پىكرىنىڭ تامامەن ئەكسىچە، ئەگەر خەلقىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىشكە، ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى، ئۆزىنىڭ لەشكىرىنى قويۇپ كېتىشكە بولسا مۇ- لەق رازى بولمىدى. بۇ خۇسۇستا ئۇ جىددىي ھەرىكەت قىلدى. ئەمىر خاجەئى كەلانغا

نىسبەتەن ئەيتقاندا، ئۇ ئۆزى بۇ يەردە تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىكى ئۈچۈن تىرىشچانلىق بىلەن سايە ـ سەۋەب قىلىشى زۆرۈر ئىدى. لېكىن، ئەمىر خاجەئى كەلانمۇ كېتىشكە ۋە كامران مىرزىنىڭ رايى بويىچە ئىش كۆرۈشكە مايىل بولدى. كامران مىرزا ھەر ئاماللارنى قىلىپ، ئەمىر خاجەئى كەلاننى ئۆزىدىن بۇرۇن ماڭدۇردى. ئۆزىمۇ مېڭىشقا تەييارلىنىپ تۇرىۋاتاتتى، شۇ ئەسنادا شىرخان گانگى دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى ۋە لەشكەرلىرى دەريادىن ئۆتتى.

شىرخاننىڭ ئوغلى قۇتبخان ئاتارە ۋە كاپلى تەرەپكە كەلدى. ئۇ يەرلەردە كەفە، قىرىم ۋە ئۆزبېك سۇلتانلىرىدىن بولغان قاسىم ھۇسەين بار ئىدى ۋە بۇ جايلار بىلەن پادىشاھنىڭ قېرىنداشى ناسىر مىرزىنىڭ ئوغلى يادگار مىرزىغا تەۋە ئىدى. كاپلىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇلار كامران مىرزىغا بەردى. كامران مىرزا ئۆزىگە ۋەكالەتەن ئەسكەندەر سۇلتاننى ئۇ يەرگە ئەۋەتكەندى، بۇ ئۇچۇرلەن قۇتبخانغا قارشى جەڭ قىلىپ، قۇتبخاننى ئۆلتۈردى ۋە ئاجايىپ مەردانە ئىشلارنى قىلىپ، تولۇق غەلىبە قازاندى.

[ھۇمايۇن] پادىشاھ شىرخانغا قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن گانگى دەرياسى تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. لېكىن كامران مىرزا پۈتكۈل ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى پېقىرغا تاپشۇرۇپ، پېقىرنى بىللە ئېلىپ لاھورغا قايتىشنى تەلەپ قىلدى.

— سىز پۈتكۈل ئۆمرىڭىزنى ئۆز قېرىنداشلىرىڭىز ۋە خەلقىڭىزنىڭ ئىشلىرىنى رونىق تاپقۇزۇشقا سەرپ قىلدىڭىز، — دېدى ئۇ پېقىرغا تەكىتلەپ، — لېكىن، ئۇلاردىن سىزگە قانداق ئىشلار كەلدى؟ بۇنى ئۆزىڭىز كۆردىڭىز. ئۇلارنىڭ نالايىق ئىشلىرى تۈپەيلىدىن، قەشقەردىن چىقىپ، مېنىڭ يېنىمغا كەلدىڭىز. مەن سىزنى تۇغقانلىق جەھەتتە بىر تۇغقان قېرىندىشىم دەپ بىلدىم، پۈتكۈل ئىشلىرىمنى ئىشىنىپ سىزگە تاپشۇردۇم. دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىش ۋە قارار قىلىشتا سىزنى ئەڭ مۇستەھكەم ۋە كاتتا تايانچىم دەپ بىلدىم. ئەگەر بۇ جەھەتتە مەندىن بىرەر كەمچىلىك سادىر بولغان بولسا، ئۇنى ماڭا مەلۇم قىلغايسىز، مەن تۈزىتەي، ئۇنداق بولمىسا، دۈشمەن ۋەتەنگە، كېسەل بەدەنگە ھۇجۇم قىلغان بۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، قېرىنداشلىق ۋە شەپقەت قوللىرىڭىزنى مەندىن يىراقلاشتۇرمىغايسىز، مېنى بۇ ئىككى تەھلىكىدىن قۇتقۇزۇپ، لاھورغا يەتكۈزگەيسىز.

[يەنە بىر تەرەپتىن ھۇمايۇن پادىشاھ پېقىر بىلەن موغۇل ئادىتى بويىچە دوست تۇتۇشۇپ، ئۆزىگە دوست قىلىۋالدى. سۆزلىگەندە ئىسمىمنى ئەمەس، «دوست تۇم» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىپ خىتاب قىلاتتى. پەرمانلىرىغا بولسا: «ئۇلۇغ سۇلتانلارنىڭ ئەۋلادى، ئېسىل يولباشچىلارنىڭ پۇشتى، ياخشى پەزىلەتلەرنىڭ يىغىندىسى، مۇكەممەل ۋە مۇنەۋۋەر خىسلەتلەرنىڭ مەنبەسى، بىر تۇغقاندىن ئارتۇق دوستۇم مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان — ئۇنىڭ بىلەن بولغان مۇھەببىتىمىز ئۇزاق داۋام قىلسۇن» دەپ يازاتتى. ھۇمايۇن پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى سۇلتانلار ۋە خىزمە-

تىنده يۇرىۋاتقان قېرىنداشلىرىدىن ھېچبىرىنى ئۇنداق لەقەملەر بىلەن سۈپەتلەپ ئا-تاپ ئادەتلەنگەن ئەمەس ئىدى. پېقىرنىڭ يەنىلا كامران مىرزىنىڭ خىزمىتىدە بو-لۇۋاتقانلىقىمغا قارىماستىن، ھۇمايۇن پادىشاھ ئۆزىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى پېقىرنىڭ مەسلىھەتىدىن ئۆتكۈزۈپ، يۇرگۈزىۋاتاتتى؛ ئۇ ماڭا قايتا ـ قايتىلاپ مۇنداق دې-گەنىدى:

ـــ ئەگەر كامران مىرزا سىزنى ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ، لاھورغا بېرىشنى تەلەپ قىلسا، بۇ ئۇنىڭ كېسىلىنىڭ شىددىتى مىزاجى ئۈستىدىن غالىپ كەلگەنلىكتىن، ئۆزىنىڭ نېمە قىلىشىۋە قانداق ھەرىكەت قىلىشنى ئويلاپ يېتىشىگە كېسەلنىڭ ئىمكان بەرمىگەنلىكىدىن بولغان. ئۇنىڭ بىلەن ھەمراھ بولۇپ، سىزنىڭ لاھورغا بېرىشىڭىزنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى يوق. چۈنكى، ئۇنى لاھورغا ئېلىپ بارىدىغان ھېچقانداق ئىشنىڭ سىز بىلەن ئالاقىسى يوق. ئەگەر ئۇ ئۆزىنىڭ ساقسىزلىقىنى ئېيتىپ، سىزنى ئېلىپ كېتىمەن دېسە، سىز تېۋىپ ياكى دورا ئەمەس؛ ئەگەر ئۇ تۇغقانلىق ـ دوستلۇق جەھەتتىن شۇنداق دەيدىغان بولسا، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ بىلەن بولغان دوستلىقىڭىز سىزنىڭ بابىر پادىشاھقا بالا بولغان ۋاقتىڭىزدىن باشلىنىدۇ. شۇڭا، تۇغقانلىق ۋە دوستلۇق جەھەتتە كامران مىرزا بىلەن مەن ئىككىمىز سىزگە نىسبەتەن ئوپمۇ ئوخشاش. مېنىڭ ئېيتقانلىرىمنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى ئۆزى-ڭىز ئادىل مەيداندا تۇرۇپ ئىنچىكە ئويلاپ كۆرۈڭ. پۈتكۈل ھىندىستانىنىڭ ئىشلىرى ۋە بابىر پادىشاھ پەرزەنتلىرىنىڭ تەقدىرى بۇ قېتىم مەن بىلەن شېرخان ئوتتۇرا-سىدا بولىدىغان جەڭگە باغلىق بولۇپ تۇرماقتا. ئاشۇنداق ھەل قىلغۇچ ئىش كۈتۈپ تۇرىۋاتقاندا، سىز كامران مىرزىنىڭ كېسىلىگە ھەمراھ بولۇپ لاھورغا كەتسىڭىز قانداق بولار؟ بۇنى مۇنداق ئىككى تۇرلۇك ئويلاشقا بولىدۇ: بىرىنچىسى، سىز بۇ خەۋپلىك جايدا تۇرۇشتىن قورقۇپ، بېشىڭىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، كامران مىرزىنىڭ كېسىلىنى سەۋەب قىلىپ، ھەممىنى تاشلاپ، بىخەتەر جايغا كېتىسىز، ھەممىسى قىرىلىپ، سىز ئامان قالسىز؛ ئىككىنچىسى، سىز بابىر پادىشاھنىڭ ھاممىسىنىڭ ئوغلى. شۇڭا، ئۇنىڭ ھەممە بالىلىرىغا نىسبەتەن تۇغقانچىلىقىڭىز ۋە دوستلۇقىڭىز ئوپمۇئوخشاش. شۇنىڭ ئۈچۈن سىز بابىر پادىشاھنىڭ ھەممە پەرزەنت-لىرىنىڭ غېمىنى قىلغىنىڭىز ئەۋزەل. مۇشۇنداق ئومۇمىي ھۇجۇم پەيتىدە سىز ھېچكىمنىڭ غېمىنى يېمەي، بۇ ئادەملەرنىڭ ئەھۋالىنىڭ قانداق بولۇشىغا قارىماس-تىن، ئۆزىڭىزنىڭ سالامەتلىكىنى ئويلاپ، لاھورغا كەتسىڭىز، ئەگەر لاھوردىنمۇ خەۋپسىز جاي بولسا، شۇ ياقتا كەتسىڭىز، ئەگەر بۇ ھەرىكىتىڭىز دوستلۇق، قېـ-رىنداشلىق يوسۇنىغا ئۇيغۇن كەلسە، شۇنداق قىلىڭ. شۇنى بىلگەيسىزكى، ئالەم ئەھلى سىزنىڭ كامران مىرزا ئاغرىق بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ، لاھورغا بىللە بارماي، گانگى جېڭىنىڭ مەسلىھىتى ئۈچۈن ئەسكەر ئىچىدە قالدى دەپ

ئېھتىرام[1] بىلدۇرگۈسى. بۇ خانىدانلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشى بولغان بۇ ئۇرۇشتا ئۆزىڭىز خىزمەت قىلماقچى بولغان بۇ جەمەتنىڭ بارلىق ئەۋلادلىرىنىڭ ئىشى ھەل بولغۇسى. ئومۇم دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلىگەندە بۇ ئىشىڭىز توغرا ۋە زۆرۈر. ئەگەر بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ماڭا تاشلاپ قويۇپ، كامران مىرزىنىڭ كېسىلىنى باھانە قىلىپ، تىنچ جايغا بارسىڭىز، ئەگەر بۇ مۇھىم جاي قولدىن كەتسە، لاھورمۇ ئاشۇ تىغ بىلەن بىرىنچى بولۇپ ۋەيران بولىدۇ.

پېقىر ئويلاپ كۆرۈپ ئاخىر مۇشۇ سۆزگە توختالدىم ـ دە،] كامران مىرزا پېقىرنىڭ پادىشاھنىڭ يېنىدا قېلىشىمغا رۇخسەت بەرمىگەن بولسىمۇ، پېقىر رۇخسەت سەتسىز ھالدا ئايرىلىپ قالدىم. كامران مىرزا ئىسكەندەر سۇلتان باشچىلىقىدا مىڭچە كىشىنى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئەگىرە خەلقىدىن ئېلىپ كېتىشكە ئىمكانىيىتى يار بەرگەنچە ئادەملەرنى ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ، لاھورغا يۈزلەندى. ئۇنىڭ بۇ ئىشى دۇشمەنلەرگە قۇۋۋەت، دوستلارغا شىكەستلىك ئېلىپ كەلدى.

دېمەك، [ھۇمايۇن] پادىشاھ ئەگىرەدىن يولغا چىقتى. گانگى دەرياسىنىڭ لەۋىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ تەرەپتە پادىشاھ، ئۇ تەرەپتە شىرخان. تاكى بىر ئايغىچە بىر ـ بىرى بىلەن تاقابىل ھالەتتە يۈزمۇيۈز قارىشىپ تۇردى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرىنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ مۆلچەرلىگەندە، ھەربىر تەرەپتە تەخمىنەن ئىككى لەكتىن زىيادە لەشكەر بارەدەك كۆرۈنەتتى.

ئاخىر، تېمۇرىي مىرزىلىرىدىن بولغان مۇھەممەد سۇلتان مىرزا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئۇلۇغ مىرزا ۋە شاھ مىرزىلار خۇراسان ھەققىدىكى بايانىمىزدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان سۇلتان ھۇسەين مىرزىنىڭ قىزلىرىنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ، بۇ مىرزىلار ھىندىستانغا، بابىر پادىشاھنىڭ يېنىغا كەلگەندى. بابىر پادىشاھ ئۇلارغا ناھايىتى شەپقەت ۋە ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ، تۇرلۇك ئىنايەتلەر بىلەن ئەزىزلىگەندى. بابىر پادىشاھ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇلار ھۇمايۇن پادىشاھقا بويسۇنماي نەچچە قېتىم قارشىلاشتى. لېكىن، بۇ قارشىلىشىشلىرىنى ھېچ ئاقتۇرالماي، ئاخىر يەنە ئىلاجسىز ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىشكەندى. پادىشاھ ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرگەندى. بۇ نۆۋەت يەنە شۇ مىرزىلار شىرخان بىلەن كېلىشۈپلىپ، شۇ تەرەپكە قاچتى. ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن لەشكەرلەر ئىچىدىكى باشقا خالايىقلارنىڭ قېچىشىغىمۇ يول ئېچىلدى. لەشكەرلەر ئىچىدىكى ھەربىر كىشى ئۆزى بىلگىنىچە قېچىشقا باشلىدى. ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، بۇ ئەقىلسىزلەر قېچىپ شىرخانغا قوشۇلمىدى. ئۇلار شىرخاندىنمۇ ياخشىلىق كۈتمەپتۇ. ئۆز خىيالى بويىچە ھاۋا ئىسسىق دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۆيلىرىگە بېرىپ ئارام ئېلىشىپتۇ. كامران مىرزىنىڭ يارەمگە قويۇپ كەتكەن لەشكەرلىرىنىڭمۇ كۆپىنچىسى لاھورغا قېچىپ

---

① بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «ئېھتىرام» دېيىلگەن، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا بولسا «ئېتىراز» دېيىلگەن.

كەتتى.

بۇ جەڭدە [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ ئىلكىدىكى جەڭ ئەسلىھەلىرى ئىچىدە يەتتە يۈز ھارۋا بولۇپ، ھەربىر ھارۋىنى تۆت جۈپ ئۆي سۆرەپ ماڭاتتى. ھەربىر ھارۋىغا بىردىن زەربزەنى رۇمي (تۈركىيە زەمبىرىكى) ئورنىتىلغانىدى، ئۇنىڭغا بەش يۈز مىسقال ئوق سېلىناتتى. يەنە سەككىز توپەڭ بار ئىدى. ئۇنىڭ ھەربىرىنى ئاتمىش جۈپ ئۆي سۆرەپ ماڭاتتى. ئۇنىڭغا تاش ئوقىنى سالسا، چىدىمايدىغان ئۇندەك بولۇپ كېتەتتى، يەتتە خىل مېتال ئېرىتمىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسىغان بەش مىڭ مىسقال ئېغىرلىقتىكى ئوق سېلىناتتى. ئۇنىڭ ھەربىر دانە ئوقى بىر بەدرەگە تەييار بولاتتى. بىر بەدرە ئىككى يۈز مىسقال كۈمۈش دېمەكتۇر. بۇ توپەڭنى ئاتسا، بىر فەرسەڭ يەردىكى كۆز كۆرگەن نەرسىگە خاتا كەتمەي تېگەتتى.

لەشكەرلەر ئىچىدىن قاچىدىغانلار كۆرۈلۈشكە باشلىغاندا، شۇنداق مەسلىھەتكە كەلدۇقكى، لەشكەرلەر جەڭ قىلمايلا پىتىراپ كېتىۋاتىدۇ. شۇڭا، بىز جەڭ قىلايلى. خۇدا ساقلىغاي، ئەگەردە بىز يېڭىلىپ قالغان تەقدىردىمۇ، ئەلنىڭ تەنىسىگە قالمايلى، كىشىلەر بىزنى ھىندىستاندەك كاتتا مەملىكەتنى جەڭ قىلمايلا بىكاردىن بىكار-غا قولدىن بېرىپ قويدى، دېيىشمىسۇن. يەنە بىر مەسلىھەت شۇكى، بىز دەريادىن ئۆتەيلى. شۇنداق قىلساق، ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچ كىشى قاچالمايدۇ.

مۇشۇ پىكىر بىلەن ھەممۆيلەن دەريادىن ئۆتتى. ھەر ئىككىلا تەرەپ خەندەكلەرنى قېزىشتى. ھەر كۈنى ئىككىلا تەرەپتىن نەچچە ئون باشباشتاق ھىندىلار چىقىپ ئۆز-لىرى خالىغانچە باشلىقسىز ۋە تەرتىپسىز ھالەتتە جەڭ قىلىشاتتى. بۇ ئەھۋال ئەس-ناسىدا يامغۇر ياغقىلى تۇردى. چېدىر تىكىلگەن ۋە قورۇقچى ئەسكەرلەر تۇرىۋاتقان بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى ھۆلچىلىك بولۇپ كەتتى. شۇڭا، بۇ يەردىن كۆچۈش زۆرۈر بولدى. تەدبىرلىك كىشىلەر:

— يامغۇر يەنە يېغىۋەرسە، سەل كېلىپ، لەشكەرلەرنى ئىزتىراپ قاينىمىدا سەرگەردان قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا، دۈشمەننىڭ قارشى تەرىپىدە سەل كەلسىمۇ تەسىر قىلالمىغۇدەك بىر ئېگىز جايغا بېرىپ چۈشەيلى، — دېيىشتى.

پېقىر شۇ ئەتراپقا قاراپ، بىر مۇڭاپىق جاينى كۆردۈم. ئەمىرلەر شۇ يەرگە كۆ-چۈشنى مۇڭاپىق تاپتى. پېقىر پادىشاھقا مەلۇم قىلىپ:

— بۇ دۈشمەنلەرنى ئىمتىھان مەھكى[1] بىلەن سىناپ باقايلى. چۈنكى، بىز كۆچۈڭاتقان مەزگىلدە دۈشمەن بىزگە ھۇجۇم قىلسا، ئۇ چاغدا ياسال (سەپ) تۈزۈ-شىمىز تەدبىر يۆنۈلۈشىگە قارىمۇقارشى ئىش بولۇپ قالىدۇ. ئەڭ ياخشىسى ئەتە ئۇ-شۇر كۈنى[2] ئىنتايىن چىڭ ۋە گىرەلەشمە سەپ تۈزەيلى. ئاندىن دۈشمەن لەشكىرىگە

---

① مەھەك — ئالتۇن ۋە كۈمۈشلەرگە سۈركەپ، ئۇلارنىڭ تازا ياكى تازا ئەمەسلىكىنى ئايرىيدىغان تاش، سىناق تېشى.

② ئۇشۇر كۈنى — مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 - كۈنى.

يېقىنراق بارايلى؛ ئەگەر دۇشمەن لەشكىرىمۇ سىرتقا چىقىپ، بىزگە ھەملە قىلسا، جەڭ قىلايلى. چۈنكى، بىزنىڭ بىر جەڭ قىلىش پىلانىمىز تېخى بار. مۇڭاپىق چارە شۇكى، بىز ئۆزىمىزنى تۇزۇپ، زەربىزەن (زەمبىرەك)لەرنى دەل قىلىپ توغرىلاپ، بەشمىگىغا يېقىن توپچىنى ھارۇلارنىڭ ئەتراپىغا تۇرغۇزۇپ، ياسال قىلايلى. ئەگەر دۇشمەن چىقىپ، بىزگە ئۆزىنى ئۇرسا، بىز ئۇچۇن جەڭ قىلىشقا بۇنىڭدىن ئوبدان ۋاقىت تېپىلمايدۇ. ئەگەر دۇشمەن سىپاھلىرى خەندەكتىن تاشقىرىغا چىقمىسا، بىز تاكى چۈشكىچە سەپ تۇزۇپ تۇرايلى. ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەن چىقماسلىقى ئېنىق مەلۇم بولغاندا، ئاندىن بىز بۇ كۇنى قايتىپ چۈشۈپ، ئەتىسى يەنە چىقىپ ئاشۇ يوسۇندا ياسال قىلىپ تۇرايلى. كۆچمىنغانلار ياسالنىڭ ئارقىسى بىلەن يۇرۇپ، كۆچمىنغان مەنزىلگە بېرىپ چۈشسۇن. ھەممۇيلەن تولۇق كۆچۈپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن بىز ئاستا ئۇلارنىڭ ئىزىدىن بېرىپ، چۈشسەك بولىدۇ. مۇشۇنداق قىلىش ئېھتىياتقا يېقىنراق، ـــ دېدىم. پۈتكۈل چارە ـ تەدبىر ئەھلى بۇ مەسلىھەتىمنى قوبۇل قىلدى.

تارىخقا توققۇز يۇز قىرىق يەتتە، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئوننىچى كۇنى[1] ئاشۇ يوسۇندا ياسال قىلىش ئۇچۇن، قوشۇن ئاتلىنىپ، سەپ تۇزدى. [سەپ خۇددى مۇھەببەت ئەھلىنىڭ يۇرىكىدەك تەۋرىنىپ، تىنچ ۋە مۇقىم تۇرالمىدى. بەلگىلەنگەن قارار بويىچە ھارۇلار، توپ ـ زەمبىرەكلەر ئوتتۇرا غولدا تۇردى. ھەربىر توپەڭ، زەمبىرەك، مىلتىق ئاتقۇچى ئۇستىكارلارغا مۇھەممەدخان رۇمى بىلەن ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئۇستاز ئەلىقۇلى، ئۇستاز ئەھمەد رۇمى ۋە ھەسەن خەلىپەت باشچىلىق قىلدى. بۇ ئۇستىكارلاردىن ھەربىرى بەلگىلەنگەن يەرگە ھارۇلار بىلەن زەمبىرەكلەرنى قويۇپ، تەرتىپ بويىچە ھارۇلارغا زەنجىر تارتىۋەتتى.

بۇ يەردە ئۆز ئېتىغا ماس كەلمەيدىغان ئەمرلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلاردا «ئەمىر» دېگەن ئاتاق بولغاندىن باشقا، ۋۇجۇدىدا ھېچقانداق ئەمرلىك يوق ئىدى، ئۇلار ۋىلايەت ۋە خەزىنىگە تولۇق ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئەمرلىكنىڭ ئەسلى سۈپىتى بولغان چارە ـ تەدبىر، ھىممەت، غەيرەت ـ شىجائەت، باتۇرلۇق، ئەرلىك ـ مەردانىلىك دېگەنلەرگە زەررىچىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى.]

يېقىرنى پادىشاھنىڭ سول يېنىدا تۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئوڭ بېلىكىم پادىشاھنىڭ سول بېلىكىگە چاپلاشقان ھالەتتە تۇردۇم. ئوڭ قاناتتا پادىشاھنىڭ شاگىرتلىرى بولمىش پۈتكۈل باھادىرلار ۋە تاللانغان ئوغلانلار تۇردى. يېقىرنىڭ سول تەرىپىدە ئۆزۈمنىڭ مۇلازىملىرىم تۇرغاندى. يېقىر مۇلازىملىرىم ئىچىدىن تۆت يۈز كىشىنى تاللاپ چىققانىدىم. ئۇلار قىرغىنچىلىق مەيدانلىرىدە كۆپ ئىشلارنى كۆرۈپ پىشقان ۋە جەڭگى ـ جېدەل ئىشلىرىنى تالاي قېتىم تەجرىبىدىن ئۆتكۈزگەن كىشىلەر بولۇپ، ھەممىسى توپچاق ئاتلارغا مىنىشكەن، دۇبۇلغا، ساۋۇت ۋە كىستۈانلار بىلەن

---

① ھىجرىيە 947 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 ـ كۇنى مىلادىيىنىڭ 1540 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۇنىگە توغرا كېلىدۇ.

جابدۇنغان، ئاتلىرىمۇ پۇتۇن جابدۇقلارغا پۈركەنگەن. پىقىرىدىن تاكى جەۋانغار غولى غىچە تۇغدار ئەمىرىدىن يىگىرمە يەتتىسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تۆۋەن يېنىدا ئاندىن جەۋانغار توپى ئورۇن ئالغانىدى. جەۋانغار توپىنىڭ نەقەدەر كۆپلىكىنىمۇ مۇشۇنىڭغا قاراپ قىياس قىلماق كېرەك.

[ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرى تەييارلىنىپ بولۇشىغا، شىرخان تە-رەپتىنمۇ لەشكەرلەر توپ ـ توپ بولۇپ جەڭگە چىقتى. شىرخاننىڭ لەشكەرلىرى چىققان چاغدا سول قاناتتىكى يىگىرمە يەتتە تۇغدىن بىرىمۇ قالمىدى، بارلىق داڭدار ئەمىرلەر دۇشمەن بىزگە قاراپ يۈزلەنمىسۇن دەپ، قورقۇشۇپ، تۇغلىرىنى يوشۇ-رۇشقانىدى. سەردارلىرىنىڭ شىجائىتىنى ئەمىرلىرىنىڭ مانا مۇشۇ «باتۇر»لۇقىدىنلا قىياس قىلىشقا بولاتتى.

شىرخاننىڭ لەشكىرى بەش توپقا بۆلۈنۈپ چىقتى. ھەر بىر توپى مىڭدىن ئار-تۇق، ئۇچ مىڭغا قەدەر ئادەمدىن تەركىپ تاپقانىدى، پىقىر ھەممىسىنى ئونبەش مىڭ كىشىدىن ئارتۇقراق دەپ قىياس قىلدىم. ئەمما، چاغاتايلىقلارنىڭ لەشكىرىنى قىرىق مىڭ كىشى دەپ مۆلچەرلىدىم. [ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇلار ھەممىسى تولۇق ياساپ ـ جابدۇلغان ئاتلارغا مىنگەن، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلارنى كىيىشكەن، دولقۇن ئۇستىگە دول-قۇنلار مىنگەشكەن دەرىادەك ھەيۋەتلىك ئىدى. ئەمما، لەشكەرلەرنىڭ ئەمىرلىرى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ سەردارلىرىنىڭ ئەر يۈرەكلىك جەھەتتىكى ئەھۋالى يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغىنىدەك ئىدى.]

شىرخاننىڭ لەشكەرلىرى خەندەكتىن ئۆتكەندە ئۇلارنىڭ سان جەھەتتە كۆپرەك بولغان ئىككى توپى خەندەكنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى، قالغان ئۈچ توپ لەشكىرى [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ لەشكىرىگە قاراپ يۈزلەندى. بۇ تەرەپتىن [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ غول (ئوتتۇرا) قىسمىدىكى لەشكەرلەرنى ھەربىكەتكە كەلتۈردۇك.

[ئۇلار بەلگىلەنگەن ئورۇنغا بېرىپ توختاپ، بېكىنىشى كېرەك ئىدى. توختايدىغان يەرگە يېتىپ باردۇق، لېكىن توختىغىلى بولمىدى. چۈنكى چاغاتايلىقلارنىڭ لەشكىرىدە ئەمىر ياكى ۋەزىرلەر مەيلى باي بولسۇن ياكى يوقسول بولسۇن ھەربىرىنىڭ بىرنەچچىدىن خادىملىرى بار ئىدى، بۇ خادىملاردىن ھەربىرىنىڭ كەم دېگەندە يۈزدىن خاس نۆۋكىرى بار ئىدى. بۇ نۆۋكەرلىرىگە تەئەللۇق بەش يۈزدىن غۇلاملىرى بار ئىدى. بۇ غولاملار جەڭ ۋاقتىدا يا خوجىلىرىدىن خەۋەرسىز ياكى ئۆزىدىن خەۋەرسىز ئىدى، [ئۆزلىرىنىڭ نەدە تۇرىۋاتقانلىقى، نەگە بېرىپ، نەدە توختاشلىرىنىمۇ چۈ-شەنمەيتتى. ئۇلارغا ھەر تەرەپتىن «تۇرا!»، «توختا!» دېگەن بۇيرۇقلار بېرىلىۋاتسىمۇ، ئۆز تىزگىنلىرىنى تارتقىدەك چامىسى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ خوجىلىرى ئۆز ـ ئۆزى-نى قانداق يوقىتىپ قويغان بولسا، ئۇلارمۇ ئۆزىنى ئۆزى تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقاتتى. توغرا كەلگەن بىر غۇلامنى ئۇرۇپ: «توختا!» دەپ تۇرسىمۇ ئۇلار ئۆز باش-لىرىنى چاڭگاللىشىپ،] ئىختىيار يۈگۈرەتتى ۋە سەۋر ـ تاقەت تىزگىنلىرىنى

قولدىن بېرىپ قويغانىدى. قىسقىسى، ھېچ ئامال بىلەن ئۇلارنى توختىتىش مۇمكىن بولمىدى. ئارقىدا تۇرغان غۇلاملار ئوتتۇرىدا تۇرغانلارنى ئىتتىرىپ، سەپ، ھار-ۋىلارغا باغلانغان زەنجىرلەرنىڭ يېنىغچە سۇرۇپ كېلىپ قويدى، ئىتتىرىشىپ ئوڭنى سولغا، سولنى ئوڭغا ئۇرغىلى تۇردى. خۇددى: «زېمىن ئارقىمۇ ئارقا تەۋرەتىلگەن چاغدا»[1] دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغاندەك ئەھۋال كۆرۈلگىلى تۇردى. [ئارقىدا تۇرغان غۇلاملار ئالدىدا تۇرغان ئادەملەرنى تۇرتۇپ، سەپ، ئۇلار ھارۋىلار ئارىسىغا تارتىلغان زەنجىرلەرنى ئىتتىرىپ، بىرنەچچە يەردىن ئۇزۇۋەتتى. ئۇزۇلگەن زەنجىرنىڭ يېنىدا تۇرغان ئادەملەر ئۆزلىرى خالىسۇن ـ خالىمىسۇن، زەنجىرنىڭ ئالدىغا چىقىپ كەتتى ـ دە، ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى زەنجىر تارتىلغان جايدىكىلەر بولسا ئارقىسىدا قالدى. ئەسكەرلەرنىڭ سېپى بۇزۇلدى. ئوتتۇرا غولدىكىلەرنىڭ ئەھۋالى ئەنە شۇنداق ئىدى.

ئوڭ تەرەپكە شىرخاننىڭ ئۈچ توپ ئەسكىرى باستۇرۇپ كەلدى. ئۇلار قايسى سەپكە بولسۇن باستۇرۇپ كېلىپ، ئوق ئېتىشقانلىرىچە، خۇددى شامال سامانىنى ئۇ-چۇرغاندەك سۇرۇپ، سول تەرەپتىكى سېپىمىزنى تالقانىنى چاچقاندەك توزۇتۇۋەتتى ۋە ئوتتۇرا غولغا يېتىپ كەلدى. خوجىلىرى ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرغان غۇلاملارنى ئارقىدىكى غۇلاملار تۇرتۇپ، زورلاپ ھارۋىلارنىڭ ئالدىغا چىقىرىۋەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھارۋىلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قالدى، يەنە بىر قىسمى ھارۋىنىڭ ئارقىسىدا قالدى. سەپلەر بۇزۇلۇپ، ئەسكەرلەر نۆۋكەرلەردىن نۆۋكەرلەر ئەسكەردىن ئايرىلىپ كەتتى. شۇ پەيتتە شىرخاننىڭ ئەسكەرلىرىمىزنىڭ ئوڭ قانىتىنى پارا-كەندە قىلىپ، غول قىسمىغا يېتىپ كەلدى. ئادەملەر دۈشمەنگە قارىتىپ بىر تال ئوق ئاتمايلا پىتىراپ كەتتى ـ دە، بىراقلا مەغلۇبىيەتكە يۈزلەندى.] چاغاتايلىقلار-نىڭ لەشكىرى غۇلاملار ۋە شاگىرتلارنى قوشمىغاندا، مۇكەممەل قوراللانغان سىپاھ-لىرى مېنىڭ مۆلچىرىمچە قىرىق مىڭچە كىشى ئىدى. شۇنداق تۇرۇپ، ئون ئىككى مىڭ كىشىدىن يېڭىلىپ قاچتى. مۇشۇنچىۋالا چوڭ جەڭدە يا دوست تەرەپتىن ياكى دۈشمەن تەرەپتىن بىرەرمۇ ئادەم زەخمىلەنمىدى. چاغاتايلىقلار شىرخاندىن يېڭىلدى.

[توپەڭلەر بىرەر تال تاشمۇ ياغدۇرمىدى، زەمبىرەكلەردىن بىرەر پاي ئوقمۇ ئې-تىلمىدى، ھارۋىلارمۇ ھەرىكەتسىزلا قېپقالدى.]

چاغاتايلىقلار قېچىشقا يۈزلەندى. جەڭ بولغان يەردىن گانگى دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر فەرسەڭ مۇساپە بار ئىدى. پۈتكۈل ئەسكەرلەر ۋە باھادىرلار ھېچقانداق يارىلانماي، زەخمە يېمەيلا دەريا لېۋىگە ساق ـ سالامەت يېتىپ كەلدى. لېكىن، شىر-خانىنىڭ لەشكەرلىرىمۇ ئارقا قوغلاپ كەلدى. چاغاتايلىقلار كېچىك تاپقۇچى-لىك ياكى تۇمۇر ساۋۇتلىرىنى سالغۇچىلىك پۇرسەت تاپالمىدى. ھەممەيلەن ئاتلىرى

---

① «قۇرئان كەرىم» 89 ـ سۈرە، فەجر، 21 ـ ئايەت.

2006.5

بىلەنلا ئۆزلىرىنى سۇغا ئۇردى. گانگى دەريا سىنىڭ كەڭلىكى ساداق بىلەن ئوق ئۇرۇم گەندە تەخمىنەن بەش ئوق ئېتىمى ئارىلىقىدا بار، مۇشۇنچىۋالا ئۇلۇغ دەريادا نامدار ئەمىرلەر ۋە جەسۇر لەشكەرلەر پۈتۈنلەي نامەردلىك بىلەن غەرق بولۇپ كەتتى. ئۇلاردىن قالغىنى قالدى، كەتكىنى كەتتى.

دەريادىن ئۆتۈپ، ئۇ قىرغاقتا چىققىنىمىزدا، شۇ كۈنىلا سارىيىدا ئون يەتتە مىڭ شاگىرت خىزمەتىدە بولغان ھۇمايۇن پادىشاھ يالاڭئاياغ، يالاڭباشتاق ھالدا ئات بىلەن دەريادىن چىقىپ كەلدى. ئۇنى تۇردى بەگ دېگەن بىر كىشى ئاتقا مىنگۈزۋالغاندى. [مىسرا:

بەقا بەقايى خۇدايەستۇ مۇلك مۇلكى خۇدا.

تەرجىمىسى:

ئەبەدىيلىك خۇدانىڭ ئەبەدىيلىكى، مەملىكەت ئاللاھنىڭ مەملىكتى.]

پېقىرنىڭ مۇلازىمەتىدە مىڭ كىشى بار ئىدى. ئۇلاردىن پەقەت ئاتمىش كىشىلا دەريادىن سالامەت چىقتى، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى چۆكۈپ كەتتى. قالغان خالايىقنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا قاراپ قىياس قىلىنسا بولىدۇ.

بىز دەريادىن چىققاندىن كېيىن ئەگرەگە يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردىمۇ تۇرۇشنىڭ ئامالى قالمىدى. شۇ قەدەر پاراكەندە ۋە پەرىشان ھالەتتە ئىدۇقكى، ئۇنى بايان قىلساق، كۆڭۈلگە ئازاپ ئېلىپ كەلگەندىن باشقا ھېچقانداق پايدىسى يوق. شۇنداق ئەھۋالدا لاھورغا يېتىپ كەلدۇق.

چاغاتايلىقلارنىڭ ھىندىستاندىن لاھورغا قېچىپ كەلگەنلىكىنىڭ بايانى

تارىخقا توققۇز يۈز قىرىق يەتتە، رەببىيەلئەۋەل ئېيىنىڭ باشلانغان كۈنى[1] پۈتكۈل ئەمىرلەر، سۇلتانلار ۋە باشقا خالايىقلار يىغىلدى. خالايىقنىڭ كۆپلۈكى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، مېڭىشقا يول، تۇرۇشقا ئورۇن تارلىق قىلدى. ھەر كىمدە بىر ئوي، ھەر ناكەستە بىر خىيال، ھەر جىنستا بىر پىكىر، ھەر ناجىنستا بىر مىكىر پەيدا بولىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا گانگى ساھىلىدىكى جەڭدىن بۇرۇن دەريا قىرغىقىغا يەتمەيلا

---

① ھىجرىيە 947 ـ يىلى رەببىيەل ئەۋۋەل ئېيىنىڭ 1 ـ كۈنى مىلادىيىنىڭ 1540 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

قىچىپ، نەچچە ئون باشباشتاق ھىندىلارغا باش بولۇپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن مۇ-ھەممەد سۇلتان ۋە ئۇلۇغ مىرزىلارمۇ بار ئىدى. ئۇ مىرزىلارمۇ ھېچ يەردە تۇرالماي، خارۇزار ھالەتتە لاھورغا كېلىشتى، ئۇلار بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلاردا يۇرۇپ، [تېخىچە يەنىلا قارشىلىشىش ھەربىكەتلىرىنى داۋام ئەتتۇرىۋاتاتتى. نەچچە ئون ھارامىتاماق باشباشتاقلار ئۇلارنى ئۆزىنىڭ توپىغا باشچى قىلىپ، بىر توپ ئېشەكلەرگە ئايلاندى.]

ھىندال مىرزا ۋە يادگار ناسىر مىرزىلارمۇ ئەقىلغا سىغمايدىغان رېجىلەرنى تۇ-زۇپ، لاپ ئۇرۇشۇپ:

ـــ [بىز بەكەرەگە بېرىپ، شاھ ھۇسەين ئارغۇندىن بەكەرەنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ كۇچى بىلەن گۇجەراتنى ئالىمىز، ـــ دەپ داۋراڭ قىلىشاتتى. كامران مىرزا ئۇلار-نىڭ جاي ـ جايلارغا پىتىراپ، چېچىلىپ كېتىشى ۋە ئۆزىنىڭلا كابۇلغا كېتىۋېلە-شى ئۈچۈن، قانداق ھىيلە ـ تەدبىرلەرنى ئىشلىتىشنىڭ كويىدا ئىدى. ھۇمايۇن پا-دىشاھ باشلىق بىرمۇنچە جامائەت، ئىتتىپاقلىشىش ۋە بىرلىككە كېلىشنىڭ پىكرى-دە ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىققا ئېرىشىش مۇشكۇل ئىش ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇمىدسىزلىنىپ، ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدى-غانلىقىغا كۆزى يەتمەي، خىيالغا چۆكۈپ كەتكەنىدى. [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ ئويلىغىنى ئىشنىڭ ئەسلىي تەدبىرى ئىدى.

ھەر نېمە دېگەن بىلەن، شۇ ئەھۋال ئەسناسىدا ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر يەرگە يىغىلىپ، باش قوشۇشتى. بۇ يىغىلىش كۆرۈنۈشتە ئىتتىپاقلىشىش، بىرلىشىش ئۈچۈن بولۇۋاتقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پارچىلىنىش يىغىنىغا ئۆزگىرىپ كېتىۋاتاتتى. دۆلەت كاتتىلىرى ۋە چارە ـ تەدبىر ئىگىلىرى بۇ يەردە پۇتۇشكەن قارار ۋە كېڭەشكە ھېچ كىشىنىڭ دەخلى ـ تەرۇز قىلماسلىقى ۋە ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ خىلاپلىق قىلماسلىقى ئۈچۈن، كېڭەشكە بۇيۇك شەخسلەر ۋە كاتتا ئۆلىمالارنىمۇ قاتناشتۇرۇپ، ئۇلۇغ ئالىملار ۋە مائارىپ ئەھلىنى بۇ مەسلىھەتكە گۇۋاھ، شاھىد قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ ئىش قارار قىلىنغاندىن كېيىن، خانىدانلارنىڭ سەرخىلى، مەخ-دۇملارنىڭ ئىزباسارى، ھەدىس ۋە ئۇسۇل ئىلمىنىڭ ئالىمى، پاكلىقنىڭ تەشەب-بۇسكارى، ئەۋلىيالارنىڭ تايانچىسى، مۇرشىدلارنىڭ يېتەكچىسى، تەرىقەت ئەھلىنىڭ قىبلىگاھى، ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەرنىڭ يولباشچىسى، تەقۋادارلارنىڭ زىننىتى، سىددىق ۋە فارۇق نەسەبلىك ئەۋلىيالارنىڭ ئەڭ كاتتىسى، مىللەت ۋە دىننىڭ يۇل-تۇزى شىھابىددىن مەھمۇد، يەنى تونۇلغان لەقىمى خاجە خاۋەند مەھمۇد ـــ ئاللاھ ئۇلارنىڭ سايىسىنى ئۇزاقتىچە ئىخلاسمەنلەر تائىپىسىنىڭ بېشىدا قىلسۇن ـــ ۋە ئۇ زاتنىڭ كىچىك ئىنىسى، سۇلتانلارنىڭ پىرى، خاقانلارنىڭ ئۇستازى خاجە

ئەبدۇلخالىق[1]، يەنە تەقۋادارلار ئالىملارنىڭ ۋە ھەقىقەت ئەھلىنىڭ يېتەكچىسى، ئىسلامنىڭ ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ يارەمچىسى، پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسى ۋە ئاخىرقى پەيغەمبەر (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام)نىڭ مۇنەۋۋەر ئەۋلادى ئەمىر ئەبۇلبەقا، بۇلار ھەممىسى ھازىرقى كۇندە ئالىملارنىڭ ئالىمى، پۈتكۈل دۇنيانىڭ تۆتتىن بىرىدە پەرى كامىللىقتا يۇقىرى چەككە يەتكەنلەر ۋە بارلىق ئىلىم ئەھلىگە ئۇستاز بولغۇچىلاردۇر؛ يەنە بىرمۇنچە كاتتىلار بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى تولۇق بايان قىلساق سۆزنىمىز ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىدۇ، بۇلار ھەممىسى جەم بولۇشتى.

بارلىق سۇلتانلار، ئەمىرلەر ۋە باشقا ئادەملەر يىغىلىپ، بىرلىك، ئىتتىپاقلىق مەزمۇنىدا ۋەدە ۋە كاپالەتلەر بېرىشىپ، خەت يېزىشتى. ئۇ خەتنىڭ ھاشىيەسىگە ھەزرىتى خاجە خاۋەند مەھمۇد باشلىق بارلىق پىر ـ ئۇستازلار ۋە ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ گۇۋاھلىقلىرىنى يېزىپ قەيت قىلىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار مۇھىم ئىشلارنى كېڭىشىشكە كىرىشتى. [ھۇمايۇن] پادىشاھ ئالدى بىلەن پىقىرغا ئىشارەت قىلىپ:

ـــ [بۇ مەسلىھەتلىشىدىغان ۋاقىت، شۇڭا كۆڭلىڭىزگە كەلگەن پىكىرنى قورۇنماستىن بايان قىلغايسىز، ـــ دېدى.

ـــ [سۇلتان ھۇسەين مىرزا خۇراساندا ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا ئۇنىڭ ئون سەككىز ئوغلى بار ئىدى، ـــ دېدىم مەن ئەرزىمنى بايان قىلىپ، ـــ بۇ ئوغۇللار بىر ـ بىرى بىلەن ئىتتىپاقلاشمىغانلىقى ئۈچۈن، خۇراسانىنى شاھىبەگكا بېرىپ قويۇپ، مانا ھازىرغىچە خەلقنىڭ تاپا ـ تەنىسى ۋە لەنەت ـ نەپرىتىگە دۇچار بولدى. ئۇلار خۇراسانىنى قولدىن بەرگەنىنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى پاراكەندە بولدى، نابۇت بولدى. بىر يىل ئىچىدىلا بەدئۇززەمان مىرزىنىڭ رۇمغا كەتكىنىدىن باشقا، قالغان قېرىنداشلاردىن ھېچكىم ئامان قالمىدى. مەرھۇم بابىر پادىشاھ ھىندىستانىدەك بۇ چوڭ ئىقلىمنى نۇرغۇن مۇشەققەتلەر بىلەن قولغا ئېلىپ، سىزلەرگە قالدۇرۇپ كەتتى. ھىندىستانىدەك كاتتا مەملىكەتنى شىرخانغا جەڭسىز ۋە تالاشماستىن بېرىپ قويۇپ، قاراپ ئولتۇرساڭلار قانداق بولىدۇ؟ ئۆزۈڭلار ئويلاپ كۆرۈڭلار، خۇراسان بىلەن ھىندىستانىنىڭ چوڭلۇقى ۋە بايلىقىنى سېلىشتۇرغاندا قانداق پەرق بارلىقىنى دەڭسەپ بېقىڭلار. ھاشىمبەگخانەدەك جاھانگىر پادىشاھقا سېلىشتۇرغاندا شىرخان دېگەن قانچىلىك نەرسە؟ بۇ ھەقتە خەلقنىڭ قانچىلىك تاپا ـ تەنىسى، قارغىش ـ مالامىتى ۋە لەنەت ـ نەپرىتىگە دۇچار بولىدىغانلىقىڭلارنى ئويلاپ كۆرۈڭلار. ئەمدى تەپەككۇر، شىجائەت ۋە غەيرەت ياقىسىدىن باش چىقىرىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا خالايىق ئارىسىدا باش كۆتۈرۈپ يۈرگىلى بولىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش ئاسان ئىدى. سەل قاراش، بىپەرۋالىق ۋە ئىتتىپاقسىزلىق سەۋەبىدىن

---

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى، ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «ئەبدۇلھەق» دەپىلگەن.

ئاسان ئىش قىيىنلاشتى، ئەمدى بىرمۇنچە جاپا ـ مۇشەققەت چەكمىگۈچە، بۇ ئىشنى پۈتكۈزگىلى بولمايدۇ. ئىلگىرى ئىش ئاسان ئىدى، ئۇنى ئۆزۈڭلار قىيىنلاشتۇرۇۋەتتىڭلار، شىرخاننىڭ لاھورغا يېتىپ كېلىشىگە يەنە تۆت ئاي ۋاقىت بار. ئەگەر بۇ نىمۇ ئېغىر كۆرۈپ سۈسلۇق قىلىنسا، ئىش ئۇنىڭدىنمۇ دەشۋارراق بولىدۇ. ھازىر پېقىرنىڭ مەسلىھىتىم شۇكى، ھىندىستاننىڭ تاغ ئېتەكلىرىنى سۈلتانلارغا بۆلۈپ بېرەيلى، ھەركىم ئۆزىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە يارىشا جايىنى ئىگىلىسۇن. پېقىرغا ئازراق كۈچ بىلەن يارەدەم بېرىلسە، پېقىر ئىككى ئاي ئىچىدە كەشمىرنى ئىگىلەشكە ۋەدە بېرىمەن. قالغان ئەسىرلەرمۇ ھەركىم ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقسۇن. پېقىرنىڭ كەشمىرگە يېتىپ بارغانلىق خەۋىرىم يەتكەن ھامان، ئەسىرلەر ئائىلە، بالا ـ چاقىلىرىنى كەشمىرگە ئەۋەتىۋېتىپ، ئۆزلىرى تاغقا بېكىنسۇن. بىز [سەرھىند تاغلىرىدىن] تاكى سارەڭ تاغلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاغ ئېتەكلىرىنى مەھكەم تىزگىنلەپ تۇرايلى. شىرخاننىڭ جەڭ ـ سوقۇشلاردىكى كۈچ-لۈك قورالى توپ ـ زەمبىرەكلەردىن ئىبارەت، ئۇنى ھارۋىسىز ھالدا ئېلىپ يۈرگىلى بولمايدۇ. ھارۋىلارنى ھەرقانچە قىلغان بىلەن تاغقا چىقارغىلى بولمايدۇ. ئاشۇ ئەسۋابلىرى بولماي تۇرۇپ، شىرخان جەڭگە قول ئۇزاتمايدۇ. بۇ ۋاقىت ئۇزۇنغا سوزۇلغانسېرى شىرخاننىڭ لەشكەرلىرى ئوزۇقلۇقنىڭ كەملىكىگە تاقەت قىلالماي، پاراكەندە بولىدۇ ـ دە، شىرخاننىڭمۇ قايتىپ كېتىشى زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ.

پېقىر ئاشۇنداق دەپ مەسلىھىتىمنى ئاخىرلاشتۇرغانىدىم، كامران مىرزىنىڭ چىرايى تۇرۇلدى ۋە:

ـــ [سىزنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىڭىز گەرچە مۇۋاپىق مەسلىھەت بولسىمۇ، لېكىن ھازىر ئۇنى ئەملىگە ئاشۇرۇش قىيىن، ـــ دېدى.

ـــ [پېقىر بۇ مەسلىھىتىمنىڭ ئۆزىنىڭ «ئىشنىڭ ئاسان بولىدىغان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى» دەپ باشتىلا ئادا قىلغانىدىم، ئەگەر ھەركىمنىڭ كۆڭلىگە بۇنىڭدىن مۇ ئاسانراق تەدبىر يەتكەن بولسا، بايان قىلغاي، ـــ دېدىم.

ـــ [ھازىر بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە ئىككى يۈز مىڭ ئۆيلۈك كىشى بار، ـــ دېدى كامران مىرزا، ـــ سىزنىڭ ئېيتقان بۇ مەسلىھىتىڭىز بويىچە ئىش قىلساق، [ئەملىگە ئاشسىغۇ ياخشى] ، ئەگەر ئەكسىچە نەتىجە كۆرۈلۈپ، بۇ ئىش ۋۇجۇدقا كېلىپ، پادىشاھ ۋە باشقىلار ھەممىسى يالغۇز تۇرۇپ تۇرسۇن، تاغلارغا يېقىنلاشمۇ، كەشمىرگە بارسىمۇ مەيلى، ئايالى ۋە بالا ـ چاقىلىرىنى ماڭا قوشۇپ بەرسۇن، مەن ئۇلارنى كابۇلغا ئېلىپ بېرىپ، ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، قايتا لەشكەر ئېلىپ كېلىپ قوشۇلاي.

مەجلىستە ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى بۇ پىكىرگە ھەيران قالدى. ئۇلار:

ـــ [ئىتتىپاقلىق، بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ھەققىدە ئەھدە ـ پەيمان قىـ

لمشقىنىمىزنىڭ نېمە پايدىسى بولدى؟ قەسەم قىلىشقاندا نېمە دېگەن، ئەمدى نېمە بولدى؟ يەنە بۇ سۆزنىڭ مەنىسى نېمە؟! ئەھلى ئايالىمىزنى كابۇلغا ئەۋەتىۋېتىپ، ئۆزىمىز بۇ يەردە يالغۇز قالىدىكەنمىز. كابۇلدىن لاھورغا يەتكۈچە نۇرغۇن دەريالار، قاراقچىلار، تاغلار بار. بۇ ئىش ئەقىلدىن يىراق، ــ دېيىشتى.

بۇ ھەقتە قانچە سۆزلەرنى قىلغان بولسىمۇ، كامران مىرزا مۇتلەق قوبۇل قىلمىدى، سۆزلىرىمىزگە قىلچە ئېتىبار بەرمىدى. ئاخىر يەنە ئىتتىپاقلىق ئۈمىدى ئىتتىپاقسىزلىققا ئايلاندى. يىغىلغانلار تارقاشتى.

شۇنداق قىلىپ، بىرمۇنچە ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغدا شىرخان سۇلتانپۇر دەرياسىنىڭ لېۋىگە يېتىپ كەلدى. ھەركىم ئۆزلىرىگە بىر ئورۇننى بەلگىلەپ ئورۇنلىشىدىغان بولدى. [ھۇمايۇن] پادىشاھ بۇ ھەقتە پېقىرغا مەسلىھەت سالدى.

ــ ھازىر بولسىمۇ كەشمىرنى ئىگىلەشنى ئىشقا ئاشۇرايلى، ــ دېدىم ئۆز پىكرىمنى يەنە بايان قىلىپ، ــ بىر ئامال قىلىپ، پېقىرنى ئاۋۋال ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۆزلىرى ئارقامدىن ئاستا ـ ئاستا بارغايلا، پېقىر كەشمىرنى جەزمەن ئىشغال قىلىشقا كېپىللىك قىلىمەن.

پادىشاھ قۇدرىتىنىڭ يېتىشچە ياردەم بېرىپ، ماڭا ئىجازەت بەردى. پېقىر بۇ يەردىكى ئىشلاردىن پارىغ بولۇپ، تۆت يۈز كىشى بىلەن كەشمىرگە قاراپ يۈزلەندىم.

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ كەشمىرگە بېرىش سەۋەبىنىڭ بايانى

يۇقىرىدا زىكر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، كەشمىر سۇلتانلىرى [ئۆز ئەمىرلىرىنى تىزگىنلەش ۋە باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ،] ئاجىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئەمىرلەرنىڭ ھەربىرى ئۆزىنىڭ خىيالىغا كەلگەنچە ئىشلارنى قىلىپ يۈرەتتى.

كامران مىرزا شاھ ئىسمائىلنىڭ ئوغلى بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن قەندەھارغا كەتكەن كۈنلەردە، كەشمىر ئەمىرلىرى ئۆزئارا بىر ـ بىرلىرى بىلەن قارشىلىشىپ، ئەبدال ماكىرى بىلەن زەنگىچەكنى كەشمىردىن قوغلاپ چىقارغانىدى، بۇ ئىككىسى ھىندىستان تاغلىرىدا تۇرىۋاتقان بولۇپ، پېقىرغا ئىلتىجا قىلغانىدى، ئۇلار تەرەپتىن ھاجى ئاتلىق كەشمىرلىك كىشى ــ بۇ كىشىنىڭ نامى تىبەت ۋەقەلىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى ــ كېلىپ، ۋاستە بولۇپ، پېقىردىن ياردەم سورىغانىدى. پېقىر قايتا ـ قايتا كۈچەپ، كامران مىرزىغا تەشەببۇس قىلىپ، كەشمىرگە لەشكەر كىرگۈزۈشكە تىرىشچانلىق كۆرسەتتىم. كامران مىرزا ئەگىرەدىن دېھلىغا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدا لەشكەر ئاجرىتىپ، ئۇنىڭغا بابا چۈچەك دېگەن كىشىنى مەسئۇل قىلىپ كەشمىرگە يۈرۈش قىلىشنى تاپشۇردى. ئاشۇ ھاجى دېگەن كىشى بابا چۈچەكنى كەشمىرگە باشلاپ كىرىدىغان بولۇپ، ئەگىرەدىن ھەمراھ بولۇپ لاھورغا كەل-

دى. بابا چۈچەك ئىقتىدارسىز ۋە بوشاڭ ئادەم بولغاچقا، بۇ مۇھىم ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، تۈرلۈك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، كەشمىرگە يۈرۈش قىلىشنى كەينىگە سۈردى. گانگى دەرياسى بويىدىكى جەڭدىن مەغلۇبىيەت خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەممە كىشى ئۆزىنىڭ ئەھۋالى بىلەن قالدى. بابا چۈچەكمۇ كەشمىرگە يۈرۈش قىلىشتىن بوشىتىلدى.

ھەممە كىشى لاھورغا يىغىلغان ئاشۇ كۈنلەردە، ھاجى پېقىر بىلەن ئەبدال ما- كىرى ۋە زەنگىچەكلەرنىڭ ئارىسىدا بىرقانچە قېتىم بېرىپ - كېلىپ قاتناپ يۈ- رۈپ، كەشمىرنى ئېلىشنىڭ مەسلىھىتى ۋە تەدبىرلىرىنى كۆڭۈلگە ياقتۇدەك چارە - ئامالالار بىلەن قارار قىلىشقاندى. پېقىر شۇ سەۋەبتىن تولا كۈچەپ ھۆددە قىلغانـ دىم ۋە ئۇلار ھاجىدىن ئەۋەتكەن ئەرزنامە - مەكتۇپلارنى [ھۇمايۇن] پادىشاھقا كۆرسەتكەندىم. ئاخىر پادىشاھتا پېقىرنىڭ بېرىشىم بىلەن كەشمىرنىڭ ئىشغال قى- لىنىدىغانلىقىغا ئىشەنچ پەيدا بولدى، شۇ سەۋەبتىن پېقىرغا ئىجازەت بەرگەنىدى.

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ كەشمىرگە بارغانلىقى، چاغاتايلىقلارنىڭ ھىندىستاندىن چىققاندىن كېيىن دۇچ كەلگەن ئەھۋاللىرىنىڭ قىسقىچە بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى، پېقىر [ھۇمايۇن] پادىشاھ بىلەن كېڭىشىپ، ئالدى بىلەن مەن ئازراق كىشى بىلەن يېڭىشەھەر (نەۋشەھەر)گە بارىدىغان، ئۇ يەردە كەش- مىر ئەمىرلىرى ماڭا قوشۇلسا، ئاندىن ئىسكەندەر توپچى يېڭىشەھەردە پېقىرغا قو- شۇلسا، شۇنىڭدىن كېيىن يولغا چىقىدىغان، بىز داۋانغا يەتكەندە، ئەمىر خاجەئى كەلان يېڭىشەھەرگە كېلىدىغان، بىز كەشمىرگە كىرگەندە ئەمىر خاجەئى كەلان داۋان تۈۋىگە كېلىپ، كەشمىرگە يېقىنلىشىدىغان، شۇ چاغدا [ھۇمايۇن] پادى- شاھ يېڭىشەھەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىدىغان، ئىش مۇشۇنداق سەرەمجانلاشقاندىن كې- يىن كامران مىرزا ۋە باشقا سۇلتانلار، ئەمىرلەرنىڭ ھەرقايسىسى كۆڭۈللىرى قە- يەرنى خالىسا، شۇ تەرەپكە بارىدىغان بولۇپ قارار قىلىنغانىدى. بۇ مەسلىھەت قارار قىلىنغاندىن كېيىن، پېقىر كەشمىرگە قاراپ يۈزلەندىم.

يېڭىشەھەرگە يېتىپ كەلگەندىم، كەشمىرنىڭ بارلىق سەردارلىرى كېلىپ قو- شۇلدى. ئىسكەندەر توپچى يېڭىشەھەردىن بىر كۈنلۈك يىراقتا ئىدى. ئەمىر خاجەئى كەلان سىيالكوتتا ئىدى. پېقىر ئىسكەندەر توپچىغا خەۋەر ئەۋەتكەن كۈنى بارلىق ئا- دەملەرنىڭ لاھوردىن يۈرۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى يېتىپ كەلدى. پېقىر بۇ خەۋەرنى ئۇققان ھامان تېز سۈرئەتتە يولغا چىقتىم - دە، كەشمىر داۋىنىنىڭ تۈۋىگە يېتىپ كەلدىم. كاجىچەك يەنە بىر يولدىن چىققانىكەن؛ بىز ھېچقانداق تالاش - تارتىشسىز

ۋە پاراكەندىچىلىكسىز ھالدا يەنە بىر يول بىلەن كەشمىرگە كىردۇق.

لېكىن، لاھوردىكى ۋەيرانچىلىقنىڭ خەۋىرى ئىسكەندەر توپچى بىلەن ئەمىر خاجەئى كەلانغا يېتىش بىلەنلا، ئىسكەندەر توپچى ھىندى تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى سۇلتانلاردىن بىرى بولغان سارەڭدىن يارەدەم سوراپ، شۇنىڭ يېنىغا كەتتى؛ ئەمىر خاجەئى كەلان سىيالكوتتىن چىقىپ، [لاھوردىن] قاچقانلارغا قوشۇلدى.

[ھۇمايۇن] پادىشاھ كەشمىرگە كېلىشكە قانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇشقا ھېچكىم قوشۇلمىدى. بىرنەچچە ئەقىلسىز گالۋاڭلار، بولۇپمۇ ھىندال مىرزا، يادگار ناسىر مىرزىلار باشلىق كاتتىلار پادىشاھنى تەتتە ۋە بەكەرەگە، يەنى شاھبېك ئارغۇنىنىڭ ئوغلى، زۇننۇن ئارغۇنىنىڭ نەۋرىسى بولمىش مىرزا شاھ ھۇسەين ئۈستىگە لەشكەر تارتىشقا دالالەت قىلىپ، ئېلىپ ماڭدى. بۇ مىرزا شاھ ھۇسەين شۇنداق كىشىدۇركى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، بابىر پادىشاھ شاھبېكتىن قەندەھارنى قاتتىق جەڭ بىلەن تارتىۋالغاندىن كېيىن، شاھبېك ئۇچ ۋە تەتتە قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، ئاشۇ تەۋەدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىگەنىدى. شاھبېك ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مىرزا شاھ ھۇسەين ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققانىدى. نەچچە مۇددەتكىچە شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش، قەلئەنى مۇستەھكەملەش ۋە باشقا باشقۇرۇش ئىشلىرىغا كىرىشىپ، شەھەر قورغانلىرىنى پۇختىلىۋالغانىدى. ئۇ ھەقىقەتەن پاراسەتلىك، ئۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى. بۇ پاراسەتسىزلەر توپى ئۇنىڭغا قارشى ھۇجۇم قىلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچ بىر ئىش قىلالمىدى. ئاندىن ھىندال مىرزا قېچىپ، قەندەھارغا باردى. قەندەھار ھاكىمى ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ، ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىپ، خىزمەتىدە بولدى. لېكىن، ئۇ قەندەھاردا مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشىغا كىرىشتى. شۇڭا، كامران مىرزا كابۇلدىن ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ، قەندەھارغا باردى. [بىرقانچە نالايىق ئىشلاردىن كېيىن.] ھىندال مىرزا كامران مىرزىدىن ئامانلىق تىلەپ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا بويۇن ئەگدى. مۇشۇ ۋەقە ئەسناسىدا يادگار [ناسىر] مىرزا ۋە قاسىم ھۇسەين سۇلتانلارمۇ [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ خىزمىتىدىن قېچىپ كېلىپ، كامران مىرزىغا قوشۇلدى. ھۇمايۇن پادىشاھ چەكسىز مېھنەت ۋە ھېسابسىز شىددەتلەرگە دۇچ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىراق زېمىنى تەرەپكە كېتىپتۇ. تاكى ھازىرغىچە پادىشاھنىڭ ئەھۋالى قانداق بولغانلىقى ھېچ مەلۇم ئەمەس. كامران مىرزا بولسا ھازىر كابۇلدا، ھايات ھاۋادىسىدىن تۇپەيلىدىن تۇۋەن ۋە قىيىن ھالەتتە كۈن ئۆتكۈزمەكتە.

ھۇمايۇن پادىشاھ ئىگە بولغاندەك بۇيۇك ۋە ئۇلۇغ سەلتەنەتكە ئېرىشكەن پادىشاھ ناھايىتى ئاز بولسا كېرەك، يەنە ھۇمايۇن پادىشاھقا دۇچ كەلگەندەك ئازاب ـ ئوقۇبەت ۋە مېھنەت ـ مۇشەققەتلەرگە ناھايىتى ئاز پادىشاھلارلا دۇچ كەلگەن بولغىيدى. چەكسىز ئۇلۇغلۇق ئىگىسى بولغان تەڭرى تائالانىڭ ياخشىلىقلىرىدىن ئۈمىد شۇكى،

تەڭرى ئەگەر يەنە بەخت ـ سائادەت بىلەن ئۇنى سەلتەنەت تەختىگە چىقارسا، ئۇزدىنىڭ ئىنايەتلىرى سايىسى بىلەن پۈتكۈل شان ـ شەۋكىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تىنچ ـ ئامانلىققا ئىگە قىلسا ئەجەب ئەمەس. ئۇلۇغ پەيغەمبىرىمىزنىڭ ۋە ئۇنىڭ شەرەپلىك ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھۆرمىتىدىن تەڭرىم بۇ تىلەكلىرىمىزگە يەتكۈزگەي. چۈنكى، تەڭرىنىڭ ئادىتى شۇنداق جارى بولۇپ كېلىۋاتىدۇكى، ئادەتتە دۆلەت ئىگىلىرىگە بۇنداق ئېغىر ھادىسىلەر دۈچ كەلسە، ئۇ ھادىسە تۈپەيلىدىن ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ھالاك بولىدۇ، سالامەت قالمايدۇ؛ ئەگەر دۆلەت ئىگىلىرى بۇنداق ھالاكەتلىك ھادىسىدە سالامەت قالغان بولسا، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ سالامەت قالغانلىقى بىر ھېكمەتكە مۇناسىۋەتلىكتۇر. بۇ كىتابتا ئىلگىرى بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدەك، ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ بۇزرۇكۋار ئاتىسى بابىر پادىشاھقا نەچچە قېتىم سەمەرقەند تەختىدە ئولتۇرۇش مۇيەسسەر بولدى ۋە نەچچە قېتىملاپ قاتتىق مەغلۇبىيەتلەر دۈچ كەلدى. ئەمما، ئۇ مەغلۇبىيەتلەردە ئۆزى سالامەت قالدى. ئاخىر يۈكسەك ۋە پاك تەڭرى ئۇنىڭغا شۇنداق ئالىي سەلتەنەت ۋە ئۇلۇغ دۆلەتنى ئاتا قىلدىكى، ئۇنىڭ دۆلىتىدىن پۈتكۈل ئالەم بەھرىمەن بولدى. ياخشى نامى پۈتكۈل پادىشاھلار ئارىسىدا تاكى قىيامەتكىچە مەڭگۈلۈك يادكار بولۇپ قالدى.

ھۇمايۇن پادىشاھنىمۇ تەڭداشسىز ۋە يىگانە ھۆكۈمران بولغان تەڭرى تائالا بۇ قەدەر ھالاكەتلىك ھادىسىلەردىن ئۆز مۇھاپىزىتى بىلەن سالامەت ساقلاپتۇ. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە تەڭرىنىڭ بىر ياخشىلىقى ۋە ھېكمىتى باردۇر، ئەزىز تەڭرى خالىسا.

بۇ كىتابنىڭ مۇسەننىپى ۋە بۇ پارچىنىڭ مۇئەللىپى ھۇمايۇن پادىشاھتىن ئايرىلىپ، كەشمىرگە يۈزلىنىپ، كەشمىرنى ئىشغال قىلغانلىقى، ئاشۇ كۈنلەردە دۈچ كەلگەن ۋەقە-لەرنىڭ مەلۇماتى ۋە «تارىخى رەشىدىي»نىڭ تۈگەللىمىسىنىڭ بايانى

پېقىر [ھەزرىتى ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ ئىجازىتى، تەڭرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بېرىشى ۋە بارلىق مىرزىلارنىڭ بىرەك قوللىشى بىلەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سەۋەبلەرگە بىنائەن لاھوردىن كەشمىرگە قاراپ يۈرۈش قىلدىم. رەجەب ئېيىنىڭ [يىگىرمە] ئىككىسىدە [كەشمىر] داۋىنىدىن ئۆتتۈق. كەشمىرنىڭ پايتەختىگە كىرىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتىمىزنىڭ تارىخىنى «بىستۇ دەۋرىمى رەجەب» (رەجەب ئېيىنىڭ يىگىرمە ئىككىسى)[1] دېگەن سۆزدىن چىقاردىم. ئۇ كۈنلەر قەۋس پەسلى

① «بىستۇ دەۋرىمى رەجەب» (بىست دوم رجب) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى ۋەكىللىك قىممىتىنى جەملىگەندە «947» دېگەن سان كېلىپ چىقىدۇ. ھىجرىيىنىڭ 947 ـ يىلى رەجەب ئېيىنىڭ 22 ـ كۈنى مىلادىيىنىڭ 1540 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

ئىدى. يالغۇز ھالدا كەشمىرنىڭ ھۆكۈمەت تەختىدە ئولتۇرۇشۇم بىلەنلا، پەلەكنىڭ ئورۇنباسارى بولغان بۇلۇتلار مۇبارەكلەپ، يامغۇر تامچىلىرىنى ياقۇت ئۇنچىلىرىدەك، قار دىنارلىرىنى شاھرۇخىي تەڭگىسىدەك چېچىشقا باشلىدى. نەزم:

مەقدەمڭغە نىسار قىلماق ئۈچۈن،
بەرفلەر قەترەسى ئېرۇر دىنار.
ھەر بۇلۇتكىم ھەۋاغە ئۆرلەپدۇر،
قەدەمڭغە ساچارغە تۇردى نىسار.

ئاشۇ ئىنئام تەسىرى بىلەن يەرنىڭ يۈزلىرى ئاقىرىپ، دۇشمەن كۆزلىرى قاراڭغۇلاشتى. بۇ قىشنى كەرەملىك تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن كۆڭۈللۈك، خۇشال - خورام ۋە ياخشى ئۆتكۈزدۇق. لېكىن كاجىچەك كەشمىر ھۆكۈمىتىنى ئۇچتالاق قىلىپ، ئۆزىنى ئەھلى ئايالىنىڭمۇ ئەھلى كۆرمەي، ئەھلى ئايالىنى مەلىك ئەبدال ۋە زەنگىچەكلەرگە تاپشۇرۇپ، چىقىپ كەتكەنىدى. بەلكى بۇ ھۆكۈمەتنى ئۇ ئىلگىرىكىدەك ئالمان - تالمان كېتىپ قالىدۇ، بىرەر يىلمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. مىسرا:

غەلىۋاز يەڭلىغ ئالتە ئاي ماده، ئالتە ئاي نەر دەپ.

ھەممە كەشمىر خەلقى ئاشۇنداق ئەقىدە بىلەن كېتىشكەنىدى، ئەزەل خېتىدە يېزىلغان «ئېيتقىنكى، (پادىشاھلىقنىڭ ئىگىسى بولغان ئەي ئاللاھ، خالىغان ئادەمگە پادىشاھلىقنى بېرىسەن، خالىغان ئادەمدىن پادىشاھلىقنى تارتىپ ئالىسەن)»[1] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەرسىز ئىدى. پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئىگىسى، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرى ھەقىقەتەن بۇيۇك قۇدرەت ئىگىسىدۇر. ئەڭ تولۇق ھوقۇقلا ئىگە بولغان پادىشاھتۇر. ئۇ كىمگە خالىسا بېرىدۇ، كىمدىن خالىسا ئالىدۇ. [نەزم:

جەببارى قەدىمۇ ھەزرەتى كەرىم،
بەر ھالى ھەمە خەلق ئەلىمەستۇ ھەكىم.
ئەز ھەركى ستاندۇ بەھەر كەسكى دەھەد،
بەر بەندە چە چارە ئەست جۇز ئەز تەسلىم.

---

① «قۇرئان كەرىم»، 3 - سۈرە ئال ئىمران، 26 - ئايەتنىڭ باش قىسمى.

تەرجىمىسى:

قەدىمىي قۇدرەتلىك، كەرەملىك زاتسەن،
بارچىنى بىلگۈچى ئالىم، ھېكمەتسەن.
بەندىدە نە چارە تەسلىمدىن ئۆزگە،
خالىساڭ بېرىسەن، ياكى ئالمىسەن.]

كاجىچەكنىڭ خام خىيالىچە گويا شىرخان ئۆزىنىڭ زور كۈچ - قۇۋۋىتى بىلەن پاك تەڭرى تائالانىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىۋېتەلەيدىغاندەك ھېس قىلىپ، ئۇنىڭغا ئەقىدە باغلىغان بولسا كېرەك. شۇڭا بېرىپ شىرخانغا ئىلتىجا قىلىپ پاناھلاندى.

باش باھاردا بۇلۇت سىپاھلىرى چاقماق تىغلىرىنى شولا شەمشەرلىرىدەك ھەردەكە كەلتۈردى، گۈلدۈرماما توپەڭلىرىنى ئېتىشقا باشلىدى. مۆلدۈر ئوقلىرىنى توپ ئوقلىرىدەك ياندۇرغىلى تۇردى. زېمىن مەيدانىدا كۆكات (چىم) لەشكەرلىرى نەيزىدىلىرىنىڭ ئۇچىنى خۇددى ھۆل ھالەتتىكى خەنجەر كەبى نامايان قىلدى. دەرەخلەر ياپراق سۈپەرلىرىنى باشلىرىغا كۆتۈرۈشۈپ، سەپ - سەپ بولۇپ تۇردى.

كاجىچەك شىرخاندىن ياردەم ئېلىپ، پۈتكۈل قوشۇنى بىلەن كەشمىرگە قاراپ يۈزلەندى. بۇ ئەھۋال ئەسناسىدا بىزنىڭ تەرەپنىڭ كۈچ - مادارى بولغان مەلىك ئەبدال ئىستىسقا كېسىلى بىلەن ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بارلىق ئىش زەنگىچەككە تاپشۇرۇلدى. بىز تۇرلۇك مۇشەققەتلەر بىلەن — بۇنى بايان قىلساق كۆڭۈلگە ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ — ئەھلى ئايالىلىرىمىزنى ئەندەركۆل قەلئەسىگە كۆچۈرۈپ قويۇپ، ئادەملىرىمىز بىلەن پاراكەندىچىلىك ئىچىدە دۇشمەنگە قارشى جەڭگە يۈزلەندۇق. [نەزم:

قىسسەئى كوتەھ ھەمىي كۇنەمكى تۇرا،
بىش ئەزىن مۇجىبى مەلالى بۇد.
دۇشمەنى پىشۇ دۇشمەنى دەر پەس،
تۇ بەدانىكى، ئانچە ھالى بۇد.

تەرجىمىسى:

قىسسىنى قىسقا ئېيتىمەن، چۈنكى،
سوزىۋەتسەم ئۆزۈڭ مالال بولىسەن.
ئالدى ھەم ئارقىدا بولسا گەر دۇشمەن،
نە بولۇر ئەھۋال، ئۆزۈڭ بىلىسەن.

ئەلقىسسە، بىز ئۇچ ئايغىچە ھەممە يەرلەرنى مۇستەھكەم تاقاپ، بېكىنىش ئىار-قىلىق تاقابىل تۇردۇق. ئاخىر كاجىچەك شىرخانىنىڭ لەشكىرىي ياردىمى بىلەن مەغ-رۇرلىنىپ، كەشمىرنىڭ يۇقىرى تەرىپى بىلەن كېلىپ چۇشتى. بىز تەرەپتىكى كەشمىر لەشكىرى كۆرۇنۇشتە لەشكەر توپىدەك تۇرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. پېقىر بىلەن پەقەت موغۇل لەشكىرلا قالدى. شۇ كۇنى توساتتىن جەڭ بولىدىغانلىقى ھېچكىمنىڭ خىيالىغا كەلمىگەنىدى. بىر كىشى مۇھىم بىر ئىش بە-لەن بىر تەرەپكە كەتكەنىدى. ئىككى يۇز ئەللىككە يېقىن كىشىمىز بار ئىدى. كەش-مىر خەلقىدىنمۇ ئازراق كىشى موغۇل لەشكىرىگە قوشۇلدى، ھەممىسى ئۇچ يۇزگە يېقىن ئادەم بولدى. شىرخانىنىڭ ئەۋەتكەن ئاتلىق لەشكىرىنىڭ سانى بەش مىڭ ئە-دى، نەچچە خىل پىيادە لەشكەرلىرىنىڭ سانى ئاتلىق لەشكەرلەردىن كۆپرەك ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كىرىپ، ئات ـ ئۇلاغ. قورال ـ ياراغ ۋە باشقا ئەس-لىھەلىرىنى بۇلاپ ـ تالاشقا باشلىدۇق.

دېمەك، بۇ ۋاقىت تارىخقا توققۇز يۇز قىرىق سەككىز، رەببىيەلئاخىر ىنىڭ سەككىزى[1] دۇشەنبە كۇنى پېشىن ۋاقتى ئىدى. دۇشمەنلەرنىڭ ھالى خۇددى «پەرۋەر-دىگارىڭنىڭ فىل ئىگىلىرىنى قانداق قىلغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟»[2] دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغىنىدەك خاراب بولدى. غايىب ئىلھامچىسى گويياكى بىزنىڭ جان قۇلىقىمىز-غا: «ئاللاھدىن كېلىدىغان نۇسرەت ۋە غەلىبە يېقىندۇر، مۇمىنلەرگە (بۇ روشەن مەر-ھەمەت بىلەن) خۇش خەۋەر بەرگىن»[3] دېگەن ئايەتنى ئوقۇدى. ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك ۋە غالىب تەڭرى ئۇچ يۇز نەپەر لەشكەرگە بەشمىڭ ئاتلىق لەشكەرنى ۋە نەچچە مىڭ پىيادە لەشكەرنى مەغلۇب ۋە تېرە ـ پېرەن قىلدى. «ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئاز جامائەت كۆپ جامائەت ئۇستىدىن غەلىبە قىلىدۇ»[4]. ئۇلۇغ «ئاللاھ راست ئېيتتى»[5]، ئاللاھنىڭ كەرەملىك پەيغەمبىرى راست ئېيتتى. [نەزم:

سەئادەت بەبەخشايىشى داۋەر ئەست،
نە دەر چەڭگو بازۇيى زور ئاۋەر ئەست.

زەفەر يا سەئادەت بەئىھسانى ئۇست،
شەقاۋەت، ھەزىمەت بەفەرمانى ئۇست.

---

① ھىجرىيە 948 ـ يىلى رەببىيەلئاخىر ئېيىنىڭ 8 ـ كۇنى مىلادىيىنىڭ 1541 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنىگە توغرا كېلىدۇ.
② «قۇرئان كەرىم»، 105 ـ سۇرە فىل، 1 ـ ئايەت.
③ «قۇرئان كەرىم»، 61 ـ سۇرە سەپ، 13 ـ ئايەت.
④ «قۇرئان كەرىم»، 2 ـ سۇرە بەقەرە، 249 ـ ئايەتنىڭ ئاخىرىدىن ئىككىنچى جۇملە.
⑤ «قۇرئان كەرىم»، 33 ـ سۇرە ئەھزاب، 22 ـ ئايەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن بىر جۇملە.

تەرجىمىسى:

ساغادەتنى تەڭرى ئاتا ئەيلىگەن،
ئۇ چاڭگال، بېلەك زوربىدىن كەلمىگەن.

بېڭىش ھەم ساغادەت ئۇنىڭ بەخشىسى،
بېڭىلمەك، ھاقارەت ئۇنىڭ يازمىشى.]

بۇ ئاجايىپ ئەھۋال بولۇپ، بۇنىڭغا شۈكۈر ئېيتىش زۆرۈر. پېقىر بۇنىڭ شۈكۈر ـ ساناسىنى ئادا قىلىشقا ئاجىزمەن. خۇداغا شۈكرى، بۇ ئاجىزلىقىمنى ئۇلۇغلار ئېتىراپ قىلىدۇ. بىزدەك بىچارىلەرنىڭ ئۆز نۇقسانلىرى ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتىشلىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئۆزىنى ئۇلۇغلار قاتارىغا قويۇش دەۋاسى قىلغانلىق بولىدۇ. ئۇلۇغلارغا بۇنداق ئەدەپسىزلىك قىلىش مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. شۈكۈر ئېيتىپ بولالمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ نادانلىقىنى تونۇغانلىق بولۇپ، بۇ ئۆز نەپسىگە قىلىنغان زۇلۇمدۇر. ئەي تەڭرىم، مەندەك ئۆز ـ ئۆزىگە زۇلۇم قىلىدىغان نادانىڭ قولىدىن نېمە كەلسۇن، نېمە ئىش ھەل بولسۇن. سېنىڭ دەرگاھىڭغا نېمە لايىقىتىم بولسۇن. پېقىر ئۆزۈمگە ئۆزۈم قىلىۋاتقان زۇلۇمنى ۋە ھاياتلىقىم ئەشياسىدىن نىشانە ۋە سەزگۈنى، ئۆزۈمنىڭ ھەممە مەسلىھىتىنى شۇنىڭدىن كۆرۈدۇمكى، ئۆزۈمنىڭ باشتىن ئاياغىمغىچە ھەممىسى گۇناھ ۋە نۇقسان ئىدى، سېنىڭ ماڭا ئاتا قىلغانلىرىڭنىڭ ھەممىسى چەكسىز مەرھەمەت ۋە پايانسىز ئېھسان بولىدى.
نەزم:

ھەمە قورقادۇر سەندىن، ئەي كىردىگار،
ۋەلې قورقادۇرمەن ئۆزۈمدىن دەۋام.
كى سەندىن ھەمە ياخشىلىق يەتكۈسى،
يامانلىق كېلۇر لېك مەندىن تەمام.

ئەي تەڭرىم، قىلمىشلىرىمغا لايىق جازا بەرسەڭ، تۇتقۇنلۇقتىن خالاس بولۇشۇم مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەگەر قىلغان گۇناھلىرىم ئۈچۈن نېمەتلىرىڭنى كېمەيتسەڭ، تىن تارتقۇدەك ماجالىم قالمىغان بولاتتى. نەزم:

ئەگەر بەندەكسم ئىشتە جابۇك ئەمەس،
ئانى خاجەسى مۇھتەرەم ئەيلەمەس.

ئەگەر تەركى خىزمەت قىلۇر لەشكەرى،
بولۇر شاھ، لەشكەركەش ئاندىن بېرى.

ۋەلى ئەيلەمەس ھەييى بىچۇنۇ چەند،
گۇنەھكارغە رىزق ئىشىكىنى بەند.

ياماں قىلىشكە قەھر قىلسە ئەگەر،
چۇ ئۇزر ئايتسا ئ، ئەفۇ ئېتەر سەر بەسەر.

ئەي تەڭرىم، ئۆزۈمنىڭ قىلغانلىرىمنىڭ ھەممىسىنى توغرا دەپ گۇمان قىلاتتىم. ئەمما ھەممىسى خاتا ئىدى، ئەمما سېنىڭ قىلغانلىرىڭنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق بولدى. مەن ئۆزۈمنىڭ يامانلىقىدىن پاناھ تىلەيمەن، سېنىڭ خۇشاللىقىڭنى ئىستەيمەن، مەن بەندەڭنى ئۆزۈڭ رازى بولىدىغان ئىشقا مايىل قىلغايسەن. مىسرا:

سۆز بۇ يەرگە يەتتى، سىندى قەلەم.

قىسقا ئېيتقاندا، كەشمىرنىڭ خەتىبى مەۋلانا جەلالىددىن [مۇھەممەدىيۇ-سۇف] بۇ قېتىمقى غەلىبىنىڭ تارىخىنى «فەتھى مۇكەررەر» (قايتىلانغان غەلىبە)① دېگەن سۆزدىن تاپتى. چۇنكى، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، بۇ نۆۋەتتەكىسىدىن ئىلگىرىمۇ كەشمىرنى بىر قېتىم پەتھى قىلغانىدىم.

كىتابنىڭ تەڭرى تائالاغا مۇناجات قىلىش بىلەن ئاياغلىشىشى، كىتاب ۋاستىسى بىلەن دوستلاردىن دۇئا ئىلتىماس قىلىش

ئەي مەۋجۇد بولۇشۇڭ زۆرۈر بولغان ۋە پۈتكۈل ۋۇجۇدۇڭ ئېھسانىڭ ئۈچۈن جەزمەن لازىم بولغان تەڭرىم! سېنىڭ سۈپەتلىرىڭدە ھېچبىر نۇقسان ۋە ئىنايەتلىرىڭدە ھېچبىر كەمچىلىك يوقتۇر. كەرەم ۋە ساخاۋەتلىرىڭنىڭ تولىلىقىنىڭ ھەددى -

① «فەتھى مۇكەررەر» (فتخ مكرر) دېگەن سۆزدىكى ھەرىپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى ۋەكىللىك سانلىرى جەملەنسە «948» دېگەن رەقەم ھاسىل بولىدۇ. ھىجرىيىنىڭ 948 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1541 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ھېسابى ۋە چەك ـ چېگرىسى يوقتۇر. تۇرلۇك ئېھسانلىرىڭنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇنۇنى تونۇپ بولالماي نادانلىقتادۇرمىز، نادانلىق تۆپەيلىدىن نېمەتلىرىڭگە شۈكۈر قىلىش- تىن بىخەۋەرمىز. سېنىڭ ئاشۇ نېمەتلىرىڭنىڭ لايىقىدا شۈكۈر ـ سانالىرىنى ئادا قىلىپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق دېيىلىدۇكى، كىرىۋاتقان ھەربىر نەپەس ھا- ياتقا كۈچ بېرىدۇ، چىقىۋاتقان ھەربىر نەپەس جانغا راھەت بېغىشلايدۇ. دېمەك، ھەر- بىر نەپەستە ئىككى نېمەت مەۋجۇت، ئۇنىڭغا ئالاھىدە شۈكۈر ـ سانا ئېيتىش ۋاجىب. ئەمما، نېمەتنى تونۇش ۋە ئۇنىڭ شۈكرىسىنى لايىقىدا ئادا قىلىپ بولالماي- مىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشمۇ بىر تۇرلۇك شۈكۈر ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، بەندە شۇ دەرىجىدە تونۇسۇنكى، ھەممە نېمەتلەرنى تونۇپ يەتسۇن. ئەمما، بۇرۇنقىلار شۇنداق ئېيتقانكى، نەزم:

ھەركىم ئۆز ھالىغە چاغلىق كۈشىش ئەتمەك خۇب ئېرۇر،
بىجىھەت خامۇشلۇقىدىن ئول بەسى مەرغۇب ئېرۇر.

شۇڭا، كەمىنە بۇ مەزمۇن ھۆكۈمى بويىچە، ئۆز ئىستىداتىمنىڭ قۇۋۋىتىگە يا- رىشا، زۆرۈر ۋە كېرەكلىك بولغان سۆزلەرنى بۇ كىتاب ۋاراقلىرىنىڭ يۈزلىرىگە يازدىم. پېقىرنىڭ كۆڭلىدە بۇنى ئالىي پاراسەتلىك زاتلارنىڭ نەزەرلىرىگە لايىق قە- لمش داغدۇغىسى ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتۈرۈش ۋەسۋەسىسى يوق ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، شۇنىڭدىن ئۈمىدۋارمەنكى، بۇ سۆزلىرىم كۈنلەرنىڭ سەھىپىلىرىدە مېنىڭدىن يادگار بولۇپ قالغاي. بۇ نۇسخىغا نەزەر سال- غۇچىلار پېقىرنىڭ روھىمنى دۇئايى پاتىھە بىلەن ياد ئەتكەي. [پېقىر خارۇزار مۇ- ھەممەد ھەيدەر شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى] ، بۇ نۇسخىدا ھەرقانداق ئەيىب ۋە نۇقسان كۆرۈلگەن بولسا، كەرەملىك قوللىرى بىلەن تۈزەتكەي. [پېقىرنىڭ مۇش- كۈل ئەھۋالىمغا رەھىم ـ شەپقەت قىلىپ، ياخشى دۇئا ۋە تىلەكلىرىگە مۇيەسسەر قىلغاي. شۇنىڭ بەرىكىتى بىلەن: «ئەي تەڭرىم، بىزلەرگە بۇ دۇنيادا ياخشىلىق بەر، ئاخىرەتتىمۇ ئىزگۈلۈك بېرىپ، دوزاخ ئوتىدىن ساقلىغىن» دېگەن دۇئالىرىمىز ئە- جاۋەت بولغاي.] ئەي ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى، ئەي چەكسىز مېھرىبان ۋە شەپ- قەتلىك تەڭرى، بىزلەرگە رەھمەت قىلغايسەن، ئامىن.

چەكسىز ئىنايەتلىك پادىشاھ تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن كىتاب تۈگىدى.

(مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرى)

2006.5

تۇرپان ۋەسىلىرى (I)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: راھىلە ئابدۇرېشىت ئىبراھىم

1 ـ ھۆججەت

بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى (خوك) يىلى ماھى جامادىل ئاخىرى. مىڭ ئون توققۇزىنچى كۈنى① سەيشەنبە كۈنى ئىدى. مەنكى سىڭگىملىك ئېگىز بويي (قەد دەراز) (مويسىپىت) ئەبۇناسىر بولىمەن.

بۇ ئىش توغرىلىق سەممىي ئىقرار قىلىمەنكى، يەقۇپ قازى، سابىر قازى ۋە خەلىل دورغىلار ئىش، ئالۋان سەۋەبىدىن بىر قىسىم يېرىمنى ۋە يەنە لەشكەر سەۋەبىدىن بىر ئېشەك، بىر ئۆيۈمنى ئالغانىدى. بۇ مەزكۇر ئۆي بىلەن يەرلىرىمنى بەرمەيۋاتىدۇ، دەپ، ئەلى باي مەرگەننى ئېلىپ چىقىپ ئەرز قىلغانىدىم، ئەھلى مەھەللە ئارىسىدا مەزكۇر ئۆي بىلەن مەزكۇر ئېشەك ۋە يەرلىرىمنى ئۆز قولۇمغا ھۆججەت بىلەن تاپشۇرۇۋالدىم. ھېچ ھەققىم قالمىدى. بۇ سۆزۈمنىڭ راستلىقىغا گۇۋاھ بولسۇن دەپ، تىلخەت بەردىم. بۇ مەزكۇر يەرنىڭ چېگرىسى ئانا (ئەسلى) خەتتە ئېنىقتۇر.

بۇ سۆھبەتتە موللا سېيتى، موللا بايىز، موللا ئەيسالار بار.

2 ـ ھۆججەت

مىنگونىڭ ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى بىرىنچى ئايىنىڭ بەشىنچى كۈنى② مەنكى ھۈسەن ئوغلى مۇئمىن ئاخۇن بۇ توغرىلىق سەممىي ئىقرار قىلدىم. ئابدۇرېھىم ئاخۇن بالامنى سىڭگىملىك نىياز ئاخۇنغا بالا قىلىپ بەردىم. بۇ بالا توغرىسىدا دەۋا

---

① ھىجرىيە 1288 ـ يىلى مىلادىيە 1867 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ.
② مىنگونىڭ ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى مىلادىيە 1950 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

قىلسام قىلغان دەۋايىم شەرئىەتتە باتىل ۋە ئۆتمەس بولسۇن، دەپ ئۆز تىلىمدىن خەت بېرىپ، ئاتامنىڭ تامغىسىنى بېسىپ بەردىم.

قاسىم ئىمام، تاھىر ئاخۇن سۇفى، ئابدۇخالىق سۇفىلار گۇۋاھ ـ شاھىدلاردۇر.

3 ـ ھۆججەت

تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى يىلى ئون بىرىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچى دۈشەنبە كۈنى① . مەنكى قۇتلۇق باقىدۇرمەن. چوڭ ئوغلۇم ئامىر باقى، ئىككىنچى ئوغلۇم رەھىم باقى، نەۋرىسى مۇھەممەد باقى، ھامىد باقى ئاتا ـ بالا بەشەيـ لەن دەرقەمتە ئولتۇرۇپ، مەسلىھەتلىشىپ، ئۆز ئىختىيارىمىز بىلەن ئۆينىڭ ئارقىسىدىكى بىر پارچە يېرىم كۇرىلىك يەرنى، يېرىم كۇنلۇك سۇيى بىلەن ساتماق بولدۇق. بۇ بىر پارچە يېرىمىزنى يىگىرمە بەش يىللىقىنى (ھەر يىللىقىنى) ئۈچ سەر ئالتە مىسقال كۇمۇشتىن قىلىپ، توقسەن سەر كۇمۇشكە خەيرۇللا دورغا زەنگىغە سېتىپ بەردۇق. پۇلنى شۇ كۇنىلا نېسى قالدۇرماي، تامامەن تاپشۇرۇپ ئالدۇق. بۇ يەرگە بىر يىل قوناق، بىر يىل بۇغداي تېرىيدۇ.

بۇ يەرنىڭ چەك ـ چېگرىسى ـــ شىمال تەرىپى: چوڭ يول، كۇن چىقىش تەرىپى ـــ تالىپ ئاخۇنۇمنىڭ يېرى، كۇن ئولتۇرۇش تەرىپى ـــ تۇمۇر ئېرسالىڭنىڭ يېرى، جەنۇبىي تەرىپى ـــ قىيان ئاقىدىغان غول.

بۇ سۆھبەتتە قازىم دېھقان، سەمەت شەھ، روزى باقى كۇك بېشى، مەڭلىك شەھ قەبۇقچى قاتارلىق كىشىلەر گۇۋاھچى بولدى.

4 ـ ھۆججەت

ئابدۇ سەمئى..... لاردىن

ئەۋزەك توپ باشى باشلىق سىڭگىمىڭ چوڭلىرىغا ئەۋەتكەن خەتنىڭ ئوچۇرى: ھېلى ئوردىدا يەتمىش سەككىز جىڭدەك يازلىق يۇك بار ئىكەن. كىگىز باستۇرايلى دېسەك، كۇزلۇك يۇك يوق ئىكەن. شۇ سەۋەبتىن سىزلەرگە بۇ خەتنى ئەۋەتتۇق. خەت يېتىپ بارغان ھامان سىڭگىمدە مال ـ چارۋىسى بارلاردىن ئەللىك جەڭ كۇزلۇك يۇك ئېلىپ دەرھال چۇشۇرۇپ بەرسەڭلار بولىدۇ. كىگىزچىلەر يازلىق يۇڭنى ئىلغاپ تەييار قىلىپ قويدى. كۇزلۇك يۇڭغا قاراپ تۇرىدۇ، جىددىي ئەۋەتىپ بېرىڭلار، دەپ مۇشۇ ئۇچۇرنى ئەۋەتتۇق.

---

① ھىجرىيە 1288 ـ يىلى مىلادىيە 1867 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

5 ـ ھۆججەت

ژاڭشۇي خانىمنىڭ تۆتىنچى يىلى ئون بىرىنچى ئاينىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى① پەيشەنبە. چانگا كۆلدىن (ھازىرقى تۇرپان شەھەر چىچان بازىرى) خەيرۇللار دورغىدە يىگىرمە بەش دادەن قوناق، ئون دادەن بۇغداي ئېلىشىمىز بار، دەپ دەۋا بىلەن تۇقتە ھەكىم ھامىل بولۇپ كەلگەنىدۇق. يۇقۇپ تۇكچى، موللا سۇلتان، خەلىل راھىددىن شاھلارنىڭ قېشىدا ھېساب ـ كىتاب قىلىشىپ، ئۇچ يېرىم دادەن قوناق گەدىنىگە چۈشكەن. شۇ كۈنى بىر يېرىم دادەن قوناقنى بېرىپ، قالغان ئىككى دادەن قوناقنى (بىر دادەننى) بەش سەردىن ئون سەر كۈموش باھالاپ، بەشىنچى يىلى يەتتىنچى ئاينىڭ يىگىرمىسى بەرمەكچى بولۇپ تۆگەشكەن، دەپ ئۆز تىلمىدىن بەرگەن خەت.

6 ـ ھۆججەت

تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسەن بەقەر (كالا) يىلى رەببىيەلئەۋۋەلىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى② . بىز تۈيۈقتىكى خۇشتار بۇۋىنىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭلۈك ئاسىم ۋە ئوتتۇرا بوي ۋە ساقالسىز (كۈسا) تۆمۇر نىيازلاردۇرمىز. بىز بۇ ھەقتە ئىقرار قىلدۇقكى، ئانىمىزنىڭ ئاكىسى خەيرۇللا دورغا ئانىمىزغا تېگىشلىك مىراس ھەسسە يېرىمىزنى بەرمىدى، دەپ دەۋا قىلغانىدۇق، ئەھلى مەھەللەر ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، مەمەت ئېزىز مىراپ، ھەزىم مىراپ، قەربى نەزەر ئاقساقال، سابىر قازى، موللا سېيتى، نايىپ ئاخۇن، موللا بايىز ئىمام ئاخۇنلار باشلىق كىشىلەر يەر ئۈستىگە بېرىپ، تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان يەر بىر يېرىم دادەنلىك يەر ئىكەن. بەش كۈرىلىك يەر ھۆكۈم قىلىنىپ بىز دەۋاگەرلەرگە تەگدى.

ئاندىن كېيىن يەر كۆكىنى تەلەپ قىلىپ مۈپتى ئاخۇن، رەئىسى ئاخۇنلارغا دەۋا قىلدۇق. مەزكۇر كېلىشتۇرگۈچىلەر تۆت يېرىم دادەن بۇغدايىنى بۇغداي خامىنىدا بەرسۇن، ئىككى دادەن قوناقنى ھازىر بەرسۇن، دەپ كېسىم قىلدىم. بىز دەۋاگەرلەر ھەم مۈشۈ سۇلھىغە رازى بولۇپ، بىز ئىككى ئوغۇل مەزكۇر پۇلنى ئۆز ھەسسىمىزنى شەرئەت بويىچە ھۆججەت قىلىپ ئالدۇق. بۇندىن كېيىن مەيلى يەر، مەيلى كۆك دەۋاسى قىلساق دەۋايىمىز باتىل ۋە ئۆتمەس بولسۇن، دەپ مۆھۈرلۈك تىلخەت بەردۇق.

سابىت ئاخۇن، روزى باقى مۈفتى مەجلىستىكى سالاچىلار گۇۋاھتۇر.

---

① ژاڭشۇي خانىمنىڭ تۆتىنچى يىلى.

② ھىجرىيە 1290 ـ يىلى مىلادىيە 1869 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

7 ـ هۆججەت

تارىخقا بىر مىلك ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى روزى ھېيىت ئېيىنىڭ سەككىزى يەكشەنبە كۈنى① . بىزلەركى ئىدرىس دورغا، خەيرۇللا دورغا، سابىر نىياز قازى، يەئقۇب قازىلار باشلىق سۇلتان تۇرا ئېرىقلىق پاھلىۋانلار دەرقەمىتە تۇرۇپ، بازاردىكى تەئەللۇق يەرنى بىر نۆۋەتتە ئۇچ كۈنلۈك سۇيى بىلەن مەخسۇم شاھ، سېيتى ئەلا ئاغا ـ ئىنى ئىككۆيلەنگە بېشىچە (تامامەن) مىراس قىلىپ ئون بەش دادەن قوناقتا ساتتۇق (بىر دادەنى تۆت سەر...).

(بۇ يەرنىڭ) كۈن چىقىش تەرىپى ـــ مەمەت سىدىق بىلەن مەخسۇم شاھلارنىڭ يېرى، كۈن ئولتۇرۇش تەرىپى ـــ خىتاي گۆرى، شىمال تەرىپى ـــ غول، جەنۇب تەرەپى ـــ مەمەت سىدىقلارنىڭ يېرىگىچە. بۇندىن كېيىن بىزلەر ـــ مەيلى يۇرتتىكى بەزىبىر پەھلىۋانلار، مەيلى غەيرىدىن بىرەرسى چىقىپ، سەۋەب كۆرسىتىپ دەۋا قىلسا، شەرئىتە قىلغان دەۋاسى باتىل ۋە ئۆتمەس بولسۇن، دەپ بۇ خەتنى ئۆز ئىختىيارىمىز بىلەن قىلىپ بەردۇق.

بۇ يىغىلىشتىكى موللا سېيتى ئاخۇن، موللا ئەلى نىياز، موللا بايىز ئىمام، مەمەت سىدىق دېھقان، موللا مەمەت سەمى، ئابدۇرۇسۇل سېيتىلدى دېھقان، ھاگۇت دېھقان، ئەسقەر كۆك بېشى، مەخسۇم شاھ دېھقان، ئىمام چاپان، قادىر جۇۋا، مەمەت جىلىل، خىلىل ئەسرەج، موللا تۆمۇر قاتارلىقلار ئىشەنچلىك ۋە مۇۋاپىق شاھىد ـ گۇۋاھچىلاردۇر.

ئىسلامنىڭ ئالتىنچى يىلى روزى ھېيتنىڭ سەككىزىنچى كۈنى، موللا رەھمەت مۇئەززىن قىلغان خەت.

8 ـ هۆججەت

ئىسلامنىڭ بەشىنچى يىلى بىرىنچى ئاينىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى② . مەنكى قادىر توختى مەمەت ئوغلى سېيتى مەخسۇم، شاھ مەخسۇم، مەخسۇم نىياز، ساجىد ئاتا ـ بالا، مەخسۇم ئاتا ـ بالا يەتتەيلەن دەرقەمدە ئولتۇرۇپ، ئۆي ئورنى، ئېغىل ـ ئارام‌لىرى بىلەن زېمىننى قوشۇپ، خەيرۇللا ئاقساقالغا يىگىرمە بەش سەر كۈمۈشكە ساتقان ۋە پۇلىنى بىر كۈندە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئەگەر قادىر يالتايسا يىگىرمە بەش سەر كۈمۈشنى بەرمىسە قايتۇرۇۋالمىدۇ. خەيرۇللا ئاقساقال يالتايسا يىگىرمە بەش سەر كۈمۈش بېرىپ مەيلى قادىر، مەيلى توختى مەمەت دەۋا قىلسا دەۋاسى قايتۇرىدۇ ئىناۋەتسىز.

گۇۋاھچىلار: سېيتىلدى دېھقان، مەمەت توختى، مەمەت خىلىللاردۇر.

---

① ھىجرىيە 1287 ـ يىلى روزى ھېيت ئېيى مىلادىيە 1866 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② ئىسلامنىڭ 5 ـ يىلى (ھىجرىيە 1286 ـ يىلى) مىلادىيە 1865 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

2006.5

9 ـ ھۆججەت

تارىخنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى جەمادىيەلئاخىرىنىڭ يەتتىنچى كۈنى①. موللا سېيتۇالدى ئىمامىنىڭ قىزلىرى سېرىمساق، ئاپاق زىبىر، مىنارە ئۈچ قىز ئاتا مىراسى كارىزنىڭ يېرى، سۇيىنى دەۋا قىلىپ شەرئىتكە يۈكۈنگەندە، موللا سېيتى نىياز، نايىپ ئاخۇن، يوقۇپ قازىلار كارىزنىڭ يەرلىرىنى كۆرۈپ ئۈچ قىزغا سېيتى نىيازدىن بەش كۇرىلىك، مەڭلىك نىيازدىن بەش كۇرىلىك يەرنى سۇيى بىلەن ئېلىپ، قىزلارغا ئايرىپ بەرگەن. بۇ ئۈچ قىز بىر دادەنلىك يەرنى تېرىيدۇ. كارىزنىڭ لېيىنى ئالمىدىغان، چاپمىدىغان جاپالىق، كۆچ كېتىدىغان ئىشلار بىلەن قىزلارنىڭ ئىشى يوق. قىزلار بۇندىن كېيىن بۇ توغرۇلۇق دەۋا ـ دەستۇر قىلمايدىغان بولدى. دەۋا قىلسا شەرئەت ئالدىدا دەۋاسى باتىل ۋە ئۆتمەس بولسۇن، دەپ ئۆز تىلىدىن بۇ ھۆججەتنى قىلىپ بەرگەن گۇۋاھچى ـ شاھىدلار: يوقۇپ قازى، سابىر قازى، تۇردى باقى ئىمام، باقى قوۋۇقچى، مەڭلىك شاھ قوۋۇقچىلاردۇر. سادىق، مۇۋاپىق شاھىد ـ گۇۋاھچىلاردۇر.

10 ـ ھۆججەت

تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسەن بىر پەلەك (يولۋاس) يىلى② رەببىيەسسانىنىڭ ئۇچىنچى كۈنى دۇشەنبە. مەنكى سىڭگىملىك ھامىدنىڭ ئوغلى سېرىق يۈزلۈك، ئېگىز بوي مەھمۇد بولىمەن. مۇنداق ئىقرار قىلدىمكى، سىڭگىملىك خەيرۇللا دورغىنىڭ قولىدا ئېگەر ـ توقۇم بىلەن بىر ئات ۋە بىر مىلتىق ھەققىم بار ئىدى. بەرگىلى ئۇنىمايدۇ، دەپ دەۋا قىلىۋىدىم، شەمسىدىن مەرگەننى ئەۋەتىپ، جاۋابكارنى مەھكىمەئى شەرئىگە (قازىخانىگە) ھازىر قىلدى. ھەقىقەتنى تەكشۈرۈش جەريانىدا جاۋابكار ھىيلە بىلەن قەسەم قىلماقچى بولدى. بۇ چاغدا بىرمۇنچە سالاچىلار ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، ئىخلاپ ۋە نىزانى يوقىتىش ئۈچۈن ئوتتۇز بەش تەڭگە پۇلغا سۇلھى قىلدى. مەنمۇ قوبۇل تۇتۇپ، بەلكى مەزكۇر پۇلنى قولۇمغا ئالدىم ۋە بۇندىن كېيىن دەۋا ـ دەستۇر قىلماس بولۇپ، ئۆز تىلىمدىن بۇ خەتنى قىلىپ بەردىم.

موللا بوساق ۋە رەشىدلار شاھىددۇر.

11 ـ ھۆججەت

ئون توققۇزىنچى يىلى ئون ئىككىنچى ئاينىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى. مەنكى ھۇسنار ئاپپاقدۇرمەن، ئاتىمىز خەيرۇللا دورغىدىن قالغان يېر ـ سۇدىن ئۈچ ئوغۇل، ئۈچ قىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆت دادەن ئۈچ كۇرىلىك يېر ـ سۇ بارلىقى ئېنىقلاندى. ئو-

① ھىجرىيە 1285 ـ يىلى مىلادىيە 1864 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
② ھىجرىيە 1291 ـ يىلى مىلادىيە 1870 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

غۇل ـ قىز ھەممىسى ئۆزىمىزگە تېگىشلىك يەر ـ سۈنى ھېسابلاپ، ئوچ قىزغا بىر دادەن ئوچ كۆرىلىك يەر، قوناقلار بىلەن قوشۇلۇپ كەلدى. بۇ يەردىن ئالتە يېرىم كۆرىلىك يەرنى ئاتاقار يىساققا بېرىپ، قالغان ئالتە يېرىم كۆرىلىك يەرنى بىر قىزغا ئىككى كۆر بىر يېرىم شېكىلىق يەردىن بۆلدى. بۇ يەرلەرنى قىزلار ھەرقايسىسى ئۆزلىرى ئالىدىغان بولدى. مەن ئۆزۈمگە تەۋە يەرنى يەتتە سەر باھالاپ، مەلىك ئاخۇنغا سېتىپ بەردىم. پۇلنى شۇ كۈنى قولۇمغا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۆز تىلىمدىن خەت قىلىپ بەرگەن. مەنكى ھۈسنار ئاپپاقدۇرمەن. چوڭ ئوغلۇم ئابدۇنىيازوللا دورغا، ئىككىنچى ئوغلۇم ئويۇپ نىياز، ئۈچىنچى ئوغلۇم موللا كەرىم، تۆتىنچى ئوغلۇم سۇلتان ئاخۇن، چوڭ قىزىم ئايسۇلتان، ئىككىنچى قىزىم خاتىمەخان.

جېلىل خاتىپ، موللا ئىمام نىياز ھاجى، تۆمۈر توقتەلەر گۈۋاھ ـ شاھىددۇر.

* *

مەنكى ئايسە مەڭدۇرمەن. ئاتام خەيرۇللا دورغىدىن تەككەن ئىككى كۆرە بىر يېرىم شېكىلىق يېرىمنى زىمىن بىلەن تۆمۈر نىيازئاخۇن، روزى ئاخۇن، خوجى ئابدۇللا ئاخۇنلارغا يەتتە سەر كۈمۈشكە سېتىپ، پۇلىنى شۇ كۈنى ئۆز قولۇمغا ئېلىپ، ئۆز تىلىمدىن بۇ خەتنى قىلىپ بەرگەن.

مەنكى ئايسەمەڭ، چوڭ قىزىم ھەمىدە، ئىككىنچى ئوغلۇم ئويۇپ نىياز، ئۈچىنچى ئوغلۇم ھېزىز ئاخۇن، تۆتىنچى ئوغلۇم تالىپ ئاخۇن، بەشىنچى پۇلات، ئالتىنچى مەيۈنىخان، يەتتىنچى مەڭلىك قىز روزەمخان، دەپ ئۆز تىلىمدىن قىلىپ بەرگەن خەت.

* *

مەنكى زەبىرا خۇجەدۇرمەن. ئاتام خەيرۇللا دورغىدىن قالغان ئىككى كۆرە بىر يېرىم شېكىلىق يېرىمنى موللا مەڭلىك باقىلارغا يەتتە سەر كۈمۈشكە زېمىن قىلىپ سېتىپ بەردىم ھەم پۇلىنى شۇ كۈنى ئۆز قولۇمغا تاپشۇرۇپ ئالدىم، دەپ ئۆز تىلىمدىن بۇ خەتنى قىلىپ بەرگەن.

مەن زەبىرا خوجە بولىمەن. چوڭ قىزىم خۇزىمخان، ئىككىنچى قىزىم ئۈمۈراخان بۇندىن كېيىن بىرەرسى چىقىپ دەۋا قىلسا قىلغان دەۋاسى باتىل بولسۇن، دەپ ئۆز تىلىمىزدىن قىلىپ بەرگەن خېتىمىز.

12 ـ ھۆججەت

تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسەن بىر پەلەك (يولۋاس) يىلى[1] زۇلھەججىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى. مەن سىڭگىملىك مەمەت ئېزىزنىڭ ئوغلى ئېگىز بوي ساقالسىز تاجى بولىمەن. شەرئەت ئالدىدا بۇ توغرۇلۇق سەممىي ئىقرار قىلىمەنكى، خەيرۇللا دورغىدا بىر تۆمۈر ھارۋا، بىر ئۆكۈز، سەكسەن تال چەكمە يىغاچ ھەققىم بار. بەرگىلى ئۇنىمايۋاتىدۇ، دەپ دەۋا قىلغانىدىم. ئابدۇللا ئون بېشى تەكشۈرۈپ ـ ئېنىقلاپ چىقىقاندىن كېيىن، «بۇلار ئەسلىدە ئېلىنغان» دەپ ئىقرار قىلدى. ئاقىۋەت دەۋايىم ئۆتمىدى. مەن ئەمدى بۇ دەۋانى قىلسام دەۋايىم ئۆتمەس بولسۇن، دەپ تىلىمدىن خەت بەردىم.

---

① ھىجرىيە 1291 ـ يىلى مىلادىيە 1870 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

13 ـ ھۆججەت

تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسەن بەشىنچى يىلى رەمەزاننىڭ تۆتىنچى كۈنى①. خەيرۇللا دورغىنىڭ بالىلىرى موللا رەھمىتۇللا، فەيزۇللا، شەرۇللا، ھۈسنارە، ئايسە-مەڭ، زىبىرالار ئاتىسىدىن قالغان ئۆي ـ بىسات، مال ـ مۈلۈك نەرسىلەرنى بۆلۈ-شۈۋالساق دېگەندە، ئۆي ئەشيالىرىدىن ئۈچ ئوغۇل، ئۈچ قىز ئوغۇللار ئوغۇل ھەققى، قىزلار قىز ھەققىنى بۆلۈشۈپ ئالغان. قالغان ئىككى كالا، بىر ئات، بىر يىغاچ ھارۋا، بىر دەرۋازا ـ قوۋۇق، ئىككى بارداڭنى قىرىق بەش سەر پۇل ھېسابلاپ، ئوغۇللار ئون سەردىن، قىزلار بەش سەردىن ئالدى. ئوغۇللارغا ئۈچ ئېغىزدىن ئۆي، بەش قوۋۇق؛ قىزلارغا بىر ساراي ئۆي، ئىككى قوۋۇق تەگدى. ئۆينىڭ ئارقىسىدىكى تەكلىك ئوغۇللار-غا تۆت تۈپتىن، قىزلارغا ئىككى تۈپتىن تەگدى. ئىككى تۈپ ئاپپاققا تەگدى. تۈيۇقتىسى تەكتىن ھەم ئوغۇللارغا تۆت تۈپتىن، قىزلارغا ئىككى تۈپتىن تەگكەن. ئاپپاققىمۇ ئىك-كى تۈپ تەگكەن.

بۇندىن كېيىن مەيلى ئوغۇل، مەيلى قىزلار ئۆي ـ بىسات، مال ـ مۈلۈك ھەققىدە دەۋا قىلسا دەۋاسى باتىل.

بۇ سۆھبەتكە سەئىدنىياز ئاخۇن، موللا نىسار، رەھىم باقىلار قاتناشتى شا-ھىد بولدى.

14 ـ ھۆججەت

تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسەن بەش (ئات) يىلى رەمازاننىڭ ئىككىنچى كۈنى②. خەيرۇللا دورغىنىڭ بالىلىرى ئۆي، باغ، مال ـ مۈلكىنى تەقسىم قىلىشىمىز دېگەندە، ئۆيلەردىن رەھمىتۇللا مىراپقا ئىككى ئېغىز ئۆي، ئارىلىقىنىڭ يېرىمى، چوڭ ـ كىچىك بەش قوۋۇق ئىشىك تەگدى. يەنە قالغان مالدىن رەھمىتۇللا مىراپ ئالغان بىر كالا، بىر يىغاچ ھارۋا ئون سەر باھالاندى. فەيزۇللا بىلەن شەرۇللاغا ئۈچ سەر ئۈچ مىسقال ئۈچ يېرىم پۇڭ كۈمۈش قايتۇرىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە بىر تاختاي بارداڭ، بىر جوزا، بىر كەتمەن تەگكەن.

فەيزۇللاغا ئۈچ ئېغىز ئۆي، ئارىلىقىنىڭ يېرىمى، چوڭ ـ كىچىك بەش قوۋۇق، يە-نە ئاردا قالغان مالدىن بىر ئات، بىر دەرۋازىنىڭ بىر تەرەپ قوۋۇقى، بىر جۇپ...، بىر كونا قوۋۇق، بىر كەتمەن تەگكەن.

شەرۇللاغا ئۈچ ئېغىز ئۆي، چوڭ كىچىك بەش قوۋۇق، يەنە ئاردا قالغان مالـلار-دىن بىر ئۆي (كالا)، دەرۋازىنىڭ بىر تەرەپتىكى (يېرىم) قوۋۇقى، بىر ياغاچ بارداڭ، بىر كەتمەن تەگكەن.

بۇ يىغىلىشقا سېپتى نىياز ئاخۇن، مەكتىك شاھ دېھقان، سادىل، رادىل شاھلار گۇۋاھ ـ شاھىددۇر.

(راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم: تۇرپان ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا)

---

① ھىجرىيە 1295 ـ يىلى مىلادىيە 1876 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
② ھىجرىيە 1295 ـ يىلى مىلادىيە 1874 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

«كويبالىق» (خانئوي) ۋە «ئەسكى ھىسار» (قەدىمكى قەشقەر) شەھەرلىرىنىڭ تارىخىي پەرقلىنىش ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

ئابدۇرېھىم ھاشىم

1. قەشقەر ۋادىسىدا ياشاپ ئۆتكەن قەدىمكى قەبىلىلەر

ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۇنىگە جايلاشقان قەشقەر شەھىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە مەۋجۇدىيەت مۇساپىسىدە تۇرلۇك نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكى، شۇنداقلا قەشقەر ۋادىسىدىن ئىبارەت بۇ گۇزەل ماكاندىكى جۇغراپىيىلىك كەڭلىكتە ياشاپ ئۆتكەن ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ زامان ۋە ماكان تۇپەيلى ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىك جەريان ئىچىدە ئىجتىمائىي مىللىي يۆتكىلىشى ۋە ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ئىچىدە، ئۆزئارا قويۇق ئالاقىدە بولۇش تەسىرى نەتىجىسىدە بىر - بىرىگە تەبىئىي ئاسسىملاتسىيە بولۇش سەۋەبلىرىدىن بۇگۇنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادلىرىغا سىڭىپ كەتتى. شۇڭا قەدىمكى زامان تارىخىدا بۇ دىياردا ياشىغان ھەرقايسى قەبىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت ئىزنالىرى بۇگۇنكى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئاجرالماس بىر قىسمى بولۇپ قالدى. بۇ ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدىغان رېئال تارىخىي پاكىت. بۇ ھەقتە ئىمىنجان ئەھمەدى ئۇتۇق «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى شېئىرلىرىدا توغرىسىدا» ① ناملىق ماقالىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «... تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە تارىم ۋادىسىدا تۈركىي تىللىق قوۋملار بىلەن بىرگە زامانداش بولۇپ ياشاپ كەلگەن ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان ساك ۋە توخرى قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تۈركىيلىشىشى (ئۇيغۇرلىشىشى)، تۈركىي تىل (ئۇيغۇر تىلى)نىڭ بۇ رايوندا ئاساسىي تىلغا ئايلىنىشى ئىچىن ئىبارەت ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدە ساك ۋە توخرى قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر ئارىسىدا قەدىمكى ئىران، گرېك ۋە قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان ئەپسانە - رىۋايەت، قىسسە، ئېپوس (داستان)لار ئۇيغۇر مەنسۇبىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى.»

يەنە بۇ ھەقتە غەيرەتجان ئوسمان «ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «... مىللەت بىر تارىخىي كاتېگورىيە. ئۇ بىر قانداشلىق سىستېمىسىدىن كېلىپ چىققان بولماستىن، بەلكى كۆپلىگەن غەيرى قانداش قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدە...» ② مەنىچە، بۇ ھال ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىتىكى بىر تەرەپ. ئىككىنچىدىن، ئەزەلدىن قەشقەر ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن تۈركىي قەبىلىلەردىن ياغما، قارلۇق، چىگىل، كەنجەك قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ كېيىنكى كۈنلەردە بىر - بىرىگە تەبىئىي ئاسسىملاتسىيە بولۇش جەريانىدا بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىغا سىڭىپ كەتتى. بۇمۇ تارىخىي رېئال پاكىت. مەسىلەن، تېخى 11 - ئەسىردە ئۆزبېكنىڭ مىللىي مەۋجۇدىيىتىنى ساقلاپ تۇرغان كەنجەك، چىگىل قاتارلىق تۈركىي قوۋملار ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دېگەن: «... قەشقەردىكى بىرمۇنچە يېزا - قىشلاقلاردا يا-شايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ (چىگىل) دەپ ئاتىلىدۇ.» ③، «قەشقەردە كەنجەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. كەنجەك تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.» ④ مەھمۇد كاشغەرى كۆرسىتىپ ئۆتكەن چىگىل ۋە كەنجەك قاتارلىق تۈركىي قوۋملار قېنى؟ ھازىرمۇ بارمۇ؟ ئېنىق جاۋاب يوق. ئۇلار 11 - ئەسىردىن كېيىنكى تارىخىي جەريان ئىچىدە بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىغا سىڭىپ كەتكەن. ياغما ۋە قارلۇقلارمۇ ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بولۇش سۈپىتىدە بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە قاتناشقان. تۈركىي ۋە تۈركىي بولمىغان يۇقىرىقى قوۋملارنىڭ مىللىي مەۋجۇدىيىتى ئاللىقاچان يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ياشىغان بەزى يېزا - كەنتلەر ئۇلارنىڭ نامىدا ئەسىرلەردىن بېرى ئاتىلىپ كەلمەكتە. مىسال ئۈچۈن مەن بىرقانچە قارلۇق نام بىلەن ئاتالغان يېزىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتەي: قەشقەر بەشكېرەمگە قارايدىغان «قارلۇق» كەنتى، قەشقەر يېڭىشەھەر باغچا كەنتىگە قاراشلىق «قالۇق» كەنتى، قەشقەر يېڭىشەھەر باغچا كەنتىگە قاراشلىق «قالۇق» كەنتى. باشقا ۋىلايەتلەردىن مىسال كەلتۈرسەك، خوتەننىڭ كىرىيە ناھىيىسىدە «قالۇق ئۆستەڭ»، «قالۇق كىنوخانا»، «قارلۇق يېزىسى» بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا ئۇستۇن ئارتۇچ كەنتىگە قاراشلىق «بەيساق»، «ئىكساق»، ئالتۇن ئارتۇچ شەھىرىگە قاراشلىق «ئونتساق»، توققۇزاق ناھىيىسىگە قاراشلىق «تۆگساق» قاتارلىق ناملار يۇقىرى بايانىمىزنىڭ مىسالىدۇر.

خولاسە شۇكى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە تۈركىي ۋە تۈركىي بولمىغان قەبىلىلەرنىڭ بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادلىرىغا قوشۇلۇپ كېتىشتەك تارىخىي مۇقەررەرلىك جەريانى بولغان. بۇ خىل تەبىئىي ئاسسىملاتسىيە بولۇش جەريانى بىرقانچە مىڭ يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخىي دەۋردۇر. بۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلىك سىرلىرىنى تەتقىق قىلىپ چىقىش قەشقەر تارىخىنى ئومۇمىيۈزلۈك شەرھلەشتە ناھايىتى مۇھىم.

2. قەشقەرنىڭ تارىختىكى تۈرلۈك ناملىرى ھەققىدە

بۈگۈنكى قەشقەرنىڭ تارىختا تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتالغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار تۈرلۈك مەنبەلىك تارىخىي كىتابلار ۋە باشقا تارىخىي ۋەسىقىلەر ئارقىلىق دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى. بۇ ھەممىگە ئايان مەسىلە. مەسىلەن، كۈيبالىق، ھۇنبالىق، كەشبالىق (قارشى بالىق)، خانئۆي، كاشغەر، سۇلى، قەشقەر، ئوردا كەنت، پەنتۇ، ۋۇجى، نوقۇت رىشىت شەھرى، ئەسكىھىسار، جېشى، قىياشىي جىلى (قاش) چۇۋشا (قاش)، جاشە (قاشە)، جېچا... قاتارلىق ناملار بولۇپ، بۇ خىل ئاتالمىشلار ئىچىدىكى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن بىر بۆلۈك ناملارنىڭ يەشمىسىنى ئاساسىي بايانغا پايدىلىق، دەپ قارىغانلىقىم ئۈچۈن قىسقىچە تەكرار يوسۇندا ئىزاھات ئورنىدا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

پەنتۇ قەلئەسى توغرىسىدا ۋاڭ شىياڭ ئەپەندى توختىلىپ: «... شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە سۇلى دۆلىتىنىڭ مەركىزى پەنتۇ قەلئەسىگە ئۆزگەرتىلگەن. بەلكىم سۇلى قەلئەسىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. پەنتۇ قەلئەسىنىڭ كونا ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي رايونىدىكى ئەسكىھىسار قەدىمكى قەلئەسى» ⑤ دەپ بايان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن نېمە ئۈچۈن «سۇلى» نامىنىڭ «پەنتۇ»غا ئۆزگەرتىلگەنلىكىنىڭ تارىخىي سەۋەبى ۋە «پەنتۇ» نامىنىڭ يەشمىسى ھەققىدە چۈشەنچە بەرمىگەن. «شىنجاڭ خەرىتىچىلىك تەزكىرىسى تۈزۈلمە قۇرۇلۇشى» ناملىق كىتابتا: «... شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇلى دۆلىتىنىڭ (ۋۇجى) شەھرى بۈگۈنكى قەشقەر شەھرىنىڭ جەنۇبىدىن يەتتە چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئەسكىھىساردا بولغان، ئىزى ھازىرمۇ بار...» ⑥ دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن «ۋۇجى» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ يەشمىسى بېرىلمىگەن. «قەشقەر شەھرى يەر - جاي ناملىرىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە: «... يەرلىك كىشىلەر ئەسكىھىسار شەھرىنى نوقۇت رىشىت شەھرى دەيدۇ» ⑦ دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، پەقەت بۇ خارابىنىڭ نامىنى يېزىش بىلەن چەكلەنگەن. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، پەنتۇ، ۋۇجى، ئەسكىھىساردىن ئىبارەت ئۇچ نامىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بىر ئورۇندا ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى: «... جېشى، جېچا، جىياشى قاتارلىق خەنزۇچە ئاتالغان بۇ ناملار (كەش) ياكى (كاش) سۆزلىرىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت...» ⑧ دەپ كەسكىن ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «كەش» ياكى «كاش» ناملىرىنىڭ ئاھاڭى نېمە ئۈچۈن ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان ھالدا تەلەپپۇز قىلىنغان؟ بۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. يەرلىك تارىخىي كىتابلار ئارقىلىق بىلىنگەن ناملارغا كەلسەك، بۈگۈنكى قەشقەر شەھرىنىڭ

ئۇزاق ئەسىرلىك مەۋجۇدىيەت تارىخىي مۇساپىسىدە ياشاپ ئۆتكەن تۈرلۈك قەبىلىلەرگە چېتىشلىق تارىخىي مەسىلىدۇر. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن نامىلارنىڭ بىر بۆلۈكى ھەققىدە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تارىخ تەتقىقات ئالىملىرىنىڭ تۈرلۈك مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ تۈرۈپ، بۇ نامىلارنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك يەشمىسى توغرىسىدا دەسلەپكى قەدەمدىكى ئىلمىي مۇلاھىزە ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق ئومۇمىي نامىلارنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك يەشمىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى خۇسۇسىدا ھۆججەت ئاساسى بىلەن چوڭقۇر شەرھلەپ بېرىلگەن ئىلمىي ئەسەرلەر دەسلەپكى باسقۇچتا تۇرماقتا.

3. «كۇي» نامى توغرىسىدا

مەرھۇم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» نامىلىق ئەسىرنىڭ 3 - باب، 4 - ماۋزۇ، 4 - باب، 2 - ماۋزۇ ئاستىدا بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختالغان بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

«... مىلادىدىن بۇرۇنقى 18 - ئەسىردىكى تارىخىي مەنبەلەرنىڭ كۆرسىتىشىچە (كۇي)، (دى) ئىبارىسىنىڭ بىر ئېتنىك مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى، كۇيلارنىڭ كۆپ قەبىلىلىك خەلق ئىكەنلىكى مەلۇم. (تاغ - دەريالار قۇرى)، (زۇ چۇەن)، (دۆلەت ئەر-بابلىرى ھەققىدە بايان) قاتارلىق مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، شىياڭ، جۇ سۇلالىسىرى دەۋرىدە گەنسۇ...، نىڭشىيا... موڭغۇل رايونىدا (يېڭپاڭ)، (كۇيپاڭ) دەپ ئاتالغان قەدىمكى قەبىلىلەر ياشىغان... (پاڭ — دائىرە، ئەل - يۇرت دەپ كۆرسىتىلگەن)... (زۇچۇەن)، (گۇيۇي)دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۇچ ئاتالمىنىڭ ئاساسى (كۇي) بولۇپ، ئۇ (دى) قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە نامى بولغان... (ۋېينامە ئېگىز ھارۋىلىقلار تەزكىرىسى)دە، (دى) نامىنى (دىڭلىڭ) سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن ۋاريانتى دەپ ئىزاھلىغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھىم بىر ئېتنىك مەنبەسى بولغان (كۇيپاڭ) - (شىمالى دى) دىڭلىڭلار ئىدى. يېقىنقى زامان تەتقىقاتچىلىرى... (كۇيپاڭ) سۆزىنى (ئۇيغۇر)، (ئۇيغۇرلار) دەپ ئىزاھلىغۇچىلار بار... مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 - ئەسىردە كۇي قەبىلىلىرى بايقال كۆلى ئەتراپلىرىغا كەتكەن. تارىخىي كىتابلاردا تىلغا ئېلىنغان سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار... كۇيپاڭلارنىڭ ئەۋلادى. (تارىخىي خاتىرىلەر)گە شەرھى يازغان شۇيشۇڭنىڭ پىكىرىچە چاۋۇپ ئىسمى قەدىمكى (كۇي)، (دى)لارنىڭ چاۋىپخان (سىيائوپخان) نامىلىق خاقانىنىڭ نامىدىن كەلگەن... غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى زامانىدا ئۆزىنى (توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلار) دەپمۇ ئاتىغان... (كۇي)، (دى)لار ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر بولۇپ، جۇ سۇلالىسى ئوردىلىرىدا، ھەر-قايسى قېرىنداش خەلقلەر بىلەن بىرگە ناخشا - ئۇسسۇل ئورۇندىغان... (خەنىنامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسى)دە، يەكەن — ساك ئۆي دۆلىتىنىڭ خانلىقى قەلئەسى —

سارکۇي شەھىرى دېيىلگەن...»

يۇقىرىدىكى تارىخىي مەلۇماتلارنىڭ يىغىندىسىدىن چىقىرىلغان خۇلاسە شۇكى:

(1) «كۇي» قەبىلىلەر نامى بولۇپ، بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى.

(2) «كۇي»لار جۇڭگونىڭ شىياڭ، شىيا، غەربىي جۇ، چۇنچيۇ - جەنگو دەۋرلىرىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىي رايونلىرىدا ياشىغان بولۇپ، يۇرت - شەھەرلەرنى قۇرغان. كېيىنكى چاغلاردا مەركىزىي ئاسىيادىكى جۇغراپىيىلىك كەڭ - لىكلەرگە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغا يې - يىلغان.

(3) شۇ تارىخىي دەۋرلەردە «كۇي» ناملىق شەھەرلەرمۇ بولغان. مەسىلەن، بۇ - گۈنكى يەكەن (سارکۇي شەھىرى) دەپ ئاتالغان. ئۇندىن باشقا، قەدىمكى خانئۆي «كۇيبالىق شەھىرى» دەپ ئاتالغان.

4. «كۇيبالىق» نامىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە

«كۇي» نامى ھەققىدىكى مەلۇماتنى تۇرلۇك تارىخىي ئەسەرلەردىن كۆرگەن قۇر - بان ئىلى ھاجى خالىد بۇندىن 100 يىل ئىلگىرى (مىلادىيە 1903 - يىلى) «تارىخىي خەمسە شەرقى» ⑨ ناملىق مەشھۇر تارىخىي ئەسىرىدە بۇ ھەقتە توختالغان بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ 768 - بېتىدە مۇنداق دېگەن: «... كۇيبالىق كاشغەرنىڭ قەدىمكى ئىسمى بولۇپ، كۇۋە — كۇي (يۇرت - قىشلاق) مەنسىدە، بالىق بولسا كاتتا شە - ھەرگە قويۇلىدىغان نام. كاشغەرنى بۇرۇن كۇيبالىق دەپ ئاتىسا، كېيىن كاشغەر دەپ ئاتىغان. بىزدە ھازىر كۇي سۆزى ئۇنتۇلغان. بۇ تارىخىي مەلۇمات قۇربان ئىلى ھاجى خالىدنىڭ ئەسىرى ئارقىلىق ئېلان قىلىنغان. بۇ نام چوڭقۇر تارىخىي ئەھمە - يەتلىك ۋەزىنگە ئىگە ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئىسپاتتۇر. مەلۇم مەنىدىن قارا - غاندا، ھازىرقى زامان غەربىي دىيار تارىخىي تەتقىقاتچىلىرى ئالدىنقا قويۇلغان تارى - خىي تېمىدۇر. تۇركىي مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك سۆزلۈكلەر لۇغەتلىرى بىلەن ھا - زىرقى زامان تىل لۇغەتلىرىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندا «كۇي» نامىنىڭ ھازىرمۇ جانلىق تىلدا قوللىنىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ جانلىق تىلدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۆزلەر ئىچىدە «كوچا - كۇي، ھويلا - ئارام» دېگەن سۆزدىكى «كۇي» جانلىق تىلىمىزدا قوللىنىلىۋاتىدۇ. يەنى «بۇ گەپ مەھەللە - كۇيدا بىر بولۇپ كېتىپتۇ» دېگەن جۇملىدىكى «كۇي» نامى بۇ جۇملىدە قوللىنىلغان. شىنجاڭدىكى يەر ناملىرى ئىچىدە كۇي بىلەن باشلىنىدىغان يەر نا - ملىرى بار. مەسىلەن: قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق پوسكام ناھىيىسىدە «كۇيباغ يې - زىسى» ناملىق يېزا، شىمالىي شىنجاڭدا «كۇيتۇن» ناملىق شەھەر بار. جانلىق تىلە -

مىزدا قوللىنىۋاتقان «كۇي» نامى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى كۈيلارنىڭ يۇرتى مەنىسىدە بولۇپ، بۇ سۆزگە «بالىق» قوشۇلسا «كاتتا شەھەر» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ رېئال پاكىت. «كۇي» نامى خەنزۇچە خاتىرىلەرگە «龟» دەپ خاتىرىلەنگەن. «كۇيتۇن»دىكى «كۇي» بىلەن «كۇيباغ» دىكى «كۇي» ئوخشاش يېزىلغان. «كۇيتۇن» نامى بىلەن ئاتالغان بۇ رايون ھازىر شەھەر بولۇپ، بۇ رايوندا ئەزەلدىن تۇركىي قەبىلىلەر ياشاپ كەلگەن. «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى»نىڭ 737 - بېتىدە «龟» (كۇي) خەتىنگە بېرىلگەن مەنە يەشمىسىدە ئىككى تۇرلۇك مەنە يەشمىسى چۈشەندۈرۈلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسىدە فامىلە ئورنىدا كېلىدۇ، دېيىلگەن. مەسىلەن، كۇي پالانى، كۇي پۇستانى... دېگەنگە ئوخشاش. «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى»نىڭ 1284 - بېتىدە «屯» (تۇن) دېگەن بۇ خەتنى «يېزا» دەپ ئىزاھلىغان. «كۇي» بىلەن «تۇن»نى قوشۇپ ئوقۇغاندا «屯奎» نامى بولۇپ، «كۇي يېزىسى» دېگەن تارىخىي ئۇقۇمنى شەكىللەندۈرىدۇ. كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردە بۇ يەرگە كەلگەن كىشىلەر «كۇي يېزىسى» دېگەن بۇ نامنى خەنزۇچە خاتىرىلەرگە «屯奎» دەپ خاتىرىلىگەنلىكى ئېنىق. ھازىرمۇ شەرقىي شىمالدا مەھەللىنى «屯» (تۇن) دەپ ئاتايدۇ. قۇربان ئەلى ھاجى خالىدىنىڭ تارىخى مەلۇماتىغا كۆرە، «كۇي» نامى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەۋلادىنىڭ نامى بولۇپ، «كۇيبالىق»، «كۇيتۇن» قاتارلىق بىرقاتار يەر ناملىرى قەدىمكى زامانداىا ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئۆزى ياشاپ ئۆتكەن بۇ يەرلەرگە قويغان نامىدۇر.

ھازىرقى زامان خەرىتىلىرىگە قارىغاندا، قەدىمكى «كۇيبالىق» شەھىرى بىلەن كۇيتۇنىنىڭ ئارىلىقىدا مىردىئان ۋە پاراللېللاردا خېلى پەرق بولسىمۇ، بىراق قەدىمكى زامان يايلاق ھاياتىدىن قارىغاندا كۆچمەن تۇرمۇش بىلەن ئوتلاق، سۇ قوغلىشىپ يۆتكىلىپ ھايات كەچۈرىۋاتقان ئۇيغۇر ئەجدادلىرى «كۇيبالىق» ئەتراپىدىن بۇ يەرگە كېلىپ ھايات كەچۈرۈش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەسلىي ماكانى بولغان «كۇيبالىق» نامىدىكى «كۇي» سۆزىگە «كەنت»نى قوشۇپ، «كۇي كەنت» دەپ ئاتىغان ھەم ئۆز ئىسمىنىڭ باش ياكى ئاخىرىغا تەخەللۇس قىلىپ قوللانغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ ناھايىتى قەدىمكى زامانداىكى تارىخىي پائالىيەت جەريانىنىڭ مەھسۇلى. پوسكام ناھىيىسىدىكى «كۇيباغ (格依巴奎)» خېتى ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بىر قاراپلا چۈشىنىپ ئالالايمىز. دېمەك، «كۇي» نامى ئەزەلدىن ئۇيغۇرچە نام. جانلىق تىلىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «كوچا - كۇي» دېگەن سۆزگە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»⑩ دە، «ئۆي سىرتىدىكى جاي» دەپ ئىزاھات بەرگەن، لېكىن «كۇي» نامىغا بېرىلگەن ئىزاھاتى قانائەتلىنەرلىك بولمىغان. «كۇي» قەدىمكى ئۇيغۇر «قەبىلىلىرىنىڭ نامىدىكى يۇرت» دەپ شەرھلىنىشى لازىم ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەر ئارقىلىق ئۆزى ياشىغان يۇرتىدىن ياقا يۇرتلارغا ھەتتا چەت ئەللەرگە چىقىپ ئولتۇراقلىشىپ قالسا، بۇ يەرلەرگە بۇرۇنقى يۇرت نامىنى ۋە مىللەت نامىنى تەخەللۇس قىلىپ قويىدىغان ئۆزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىسى مەۋجۇد. مەسىلەن، مەرھۇم زەينىل

ئابدىن مەۋلەۋى داموللا ھاجىم⑪ بىلەن بولغان بىر قېتىملىق سۆھبىتىدە ئۇ مەر-
ھۇم زات بۇ ھەقتە ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن مۇنداق بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بەرگەن:
«20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئىدى. مەن ھىندىستاننىڭ (سارامپور)⑫ دېگەن
ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىمدە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى يازلىق تەتىلگە
قويۇپ بەرگەندى. مەن ھىندىستاننىڭ جەنۇبىنى سایاھەت قىلىپ كۆرۈپ كېلەي،
دېگەن مەقسەتتە سارامپور پويىز ئىستانسىسىغا چىقىپ، پويىزغا ئولتۇرۇپ جەنۇبقا
قاراپ مېڭىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى (سۇرەت) ناملىق شەھەرگە كېلىپ
چۈشتۈم. مەن بازار رەستىلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ بىر دۇكاننىڭ ئالدىغا كېلىپ
دۇكان ئىگىسىگە سالام بەردىم. ئۇ كىشى دەرھال سالامىمغا جاۋاب قىلغاندىن كېيىن
مېنى دۇكان ئىچىگە باشلاپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. تىنچ - ئامانلىق سوراشقان-
دىن كېيىن ئۇ كىشى مەندىن: سىز قەيەردىن كەلدىڭىز؟ — دەپ سورىدى. مەن
جاۋابەن: سارامپوردىن كەلدىم، ئوقۇغۇچىمەن، — دېدىم. ئۇ كىشى: سىز قايسى
يۇرتتىن؟ — دەپ سورىدى. مەن: قەشقەردىن كەلگەن ئۇيغۇر، دەپ جاۋاب بېرىشىم
بىلەن ئۇ كىشى دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ مېنى قۇچاقلىۋالدى - دە. كۆزىگە ئىسسىق
ياش ئېلىپ: سىز كاشغەرلىك ئۇيغۇرمۇ؟ — دېدى. مەن: ھەئە، — دەپ جاۋاب بە-
رىشىم بىلەن قولۇمدىن يېتىلەپ: يۇرۇڭ ئۆيگە بارايلى، — دەپ مېنى ئۆيىگە باش-
لىدى. مەن ئۇ كىشى بىلەن مېڭىپ، كوچىنىڭ قايرىلىدىغان دوقمۇشىدىن ئۆتۈۋې-
تىپ دوقمۇشتىكى تاختىغا يېزىلغان «كاشغەر كوچىسى» دېگەن خەتكە كۆزۈم چۈ-
شۈپ قالدى. مەن ئۇ كىشىنىڭ ئۆيىگە كىردىم. ئۇ كىشى مېنى ناھايىتى قىزغىن
كۈتتى. بىر مەھەل ئۆتكەندىن كېيىن ياندىكى ئۆيىگە كىرىپ كېتىپ بىر دانە قە-
لىچ، بىر دانە ئاپتۇۋا ئېلىپ چىقىپ ئالدىمغا قويۇپ: بۇنى كۆرۈپ بېقىڭ، — دې-
دى. مەن قىلىچ بىلەن ئاپتوۋىدىكى خەتنى ئوقۇدۇم: «زەرب لەتىپ كاشغەر (كاشە-
غەردە سوقۇلدى)، دېگەن خەت ئىكەن. ئۇ كىشى كۆزىگە ياش ئېلىپ: بىزنىڭ ئاتا-
بوۋىلىرىمىز سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋىگە ئەگىشىپ كەلگەن قەشقەرلىك ئۇيغۇر سەر-
كەردىلەر بولۇپ، بىز شۇلارنىڭ 16 - ئەۋلادى بولىمىز.⑬ بۇ تەۋەررۈكىنى ئەۋلادتىن -
ئەۋلادقا ساقلاپ كېلىۋاتىمىز. ئۆزىڭىز كۆرگەندەك بۇ كوچىدىكى كىشىلەرنىڭ كۆپ-
چىلىكى كاشغەرلىك ئۇيغۇر سەركەردىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇپ، بىز
تۇرغان بۇ كوچىنى «كاشغەر كوچىسى» دەپ ئاتايمىز. بۇ نامنىڭ قويۇلغانلىقىغا كۆپ
ئەسىرلەر بولدى. شۇڭا ئۆزىمىزگە «كاشغەر» دېگەن نامنى تەخەللۇس قىلىپ ئىش-
لىتىمىز، — دېدى»... بۇندىن باشقا مەن 1990 - يىلى تۇغقان يوقلاش مۇناسىۋىتى
بىلەن ئۆزبېكىستانىنىڭ تاشكەنت شەھىرىگە بارغان ئىدىم. بۇ شەھەرنىڭ «ئەسكىشە-
ھەر» رايونى مەلۇم كوچا بېشىدىكى تاختىغا «ئۇيغۇر كوچىسى» دەپ يېزىلغانلىقىنى
كۆردۇم. دېمەك، ئۇيغۇرلار مىللەت نامىنىمۇ ئۆزى ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا قويىدە-
غان ئەنئەنىگە ئىگە.

5. نېمە ئۈچۈن «كۆيبالىق» نامىدىكى شەھەر 11 - ئەسىر ئىچىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە كۆرۈلمەيدۇ؟

بۇيۇك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە نېمە ئۈچۈن بۇ ھەقتە توختالمىغان؟ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ 11 - ئەسىردە سىزغان ئاسىيا خەرىتىسىدىمۇ بۇ ھەقتە مەلۇمات يوق، كۆيبالىققا يېقىن تاشبالىق، ئوچابالىق (ھازىرقى يېڭىسار) شەھەرلىرىمۇ زامانداش شەھەرلەر بولۇپ، پەقەت كېيىنكى تەتقىقاتچىلارنىڭ «ئوچابالىق» ھەققىدە تۆۋەندىكىچە مەلۇماتى بار. ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندىنىڭ «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمىي شەھەرلەر»⑭ ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «... شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى 5 - باب 59 - ۋاراق 24 - قۇردا (ئوسارباليق) دېگەن شەھەر ئۇچرايدۇ. خەنزۇچە بۇ شەھەر (烏刹国) (ئوسار مەملىكىتى) دېيىلگەن. بۇ شەھەرنى تۇڭگۇشىۋا (يېڭىسار) دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ. سىتەين ۋە پېللىئود يەكەن بىلەن يېڭىسار ئارىلىدا، دەيدۇ. ياپونىيە ئالىمى بەينىياۋ كۇجى يەكەن دەپ قارايدۇ. مەن بۇ خىل قاراشلارنىڭ ئىچىدە تۇڭگۇشىۋانىڭ پىكرىگە قوشۇلىمەن. (ئوسارباليق)نىڭ توغرا تەپپۇزى (ئوچابالىق). ھازىرمۇ يېڭىسارىدا ئوچا يېزىسى بولۇپ، ئوچا دېگەن سۆز تىلىمىزدا (بازار - ئوچا) دېكى (ئوچا)نى كۆرسىتىدۇ.» بۇنىڭدىن قارىغاندا 11 - ئەسىردىن بۇرۇنلا بۇ شەھەرلەر ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك مەۋجۇدىيىتىنى يوقاتقان. بىز بۇ مەسىلىدىكى جاۋابقا يەنىلا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى مەلۇماتلار ئارقىلىق ئېرىشەلەيمىز. مەھمۇد كاشغەرى «كىتابتا ئېيتىلغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا»⑮ ناملىق ماۋزۇ ئاستىدىكى بايانىدا مۇنداق دېگەن: «مەن كىتابتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ نامىلىرىنىلا يازدىم، چۈنكى بۇ تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ نامىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم...» مەھمۇد كاشغەرى يەنە: «... ئىشلىتىۋاتقان سۆزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى تاشلىدىم. مېنىڭ بۇ تۇتقان يولۇم تېخىمۇ توغرا.»⑯ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغان سۆزلىرىدىن شۇنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، 11 - ئەسىردە تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تۇپ سۆزلىرىدە ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنى ئاساس قىلغان، ئاللىقاچان ئىستېمالدىن قالغان ياكى كۆپ ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنى ياكى ئايرىم قەبىلىلەر ئىشلىتىدىغان مۇھىم بولمىغان سۆزلەرنى دىۋانىغا كىرگۈزمىگەن. مەسىلەن، «كۆي» نامى 11 - ئەسىرگە كەلگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئومۇمىي ئەجدادلىرىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن قەبىلىلەر نامى بولۇپ، بۇ دەۋرگە كەلگەندە شەھەر ناملىرىمۇ باشقا ناملار بىلەن ئاتالغان. چۈنكى «كۆي» نامى 11 - ئەسىر تارىخىي دەۋرىدىن تەخمىنەن 1500 يىل ئىلگىرىكى سۆز ئىستېمالى بولۇپ، ھازىرقى كۈندىن

2500 يىل ئىلگىرىكى ئەھۋال. بۇ تارىخىي مەسىلىنى بۇ خىل تەرتىپتە بايان قىلىشىمىزنىڭ ئاساسى شۇكى، ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمىي شەھەرلەر» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق بىر تارىخىي ھەقىقەتنى شەرھلەپ ئۆتكەن: «خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 220 - يىلىغىچە)دىن تاڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 618 - يىلىدىن 907 - يىلىغىچە) دەۋرىگىچە قەشقەر (سۇلىگو) دەپ ئاتالغان. شۇەنزاڭ بۇ شەھەرنى (چۇشىياگو) دەپ ئاتىغان. بۇ (كەشبالىق)نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ، مەنە تەرجىمىسى... خەنزۇچە ئۇزاق مۇددەت (سۇلى) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ يەر نامى ئۆز دەۋرىدىلا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن (كاشغەر) دەپ ئاتالغان...»⑰ بۇ بايانىدىن شۇنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، يەرلىك خەلقنىڭ بۇ شەھەرنى «كاشغەر» دەپ ئاتاۋاتقان تارىخىغا 2200 يىلدىن ئارتۇق بولغان. مەھمۇد كاشغەرى «كەنت» سۆزىگە بەرگەن ئىزاھاتىدا «كەنت شەھەر شۇنىڭدىن ئىبارىنىپ قەشقەر ئوردا كەنت دېيىلىدۇ. بۇ (خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز) دېگەن بولىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئاپراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان. بۇ يەر تۆۋەن چىندۇر.» مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانىغا ئاساسەن قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىنى 2500 يىلدىن ئۇزاققا سوزۇش مۇمكىن. چۈنكى ئاپراسىياپ ھازىرقى كۈندىن 2500 يىل ئىلگىرى ئۆتكەن رىۋايەتتىكى قەھرىمان. بۇ رىۋايەتكە ئاساسەن «كاشغەر» دېگەن بۇ نام ئاپراسىياپ زامانىدا قوللىنىلغانمۇ ياكى «كۈيبالىق» نامى قوللىنىلغانمۇ؟ بۇ مەسىلىنى يەنمۇ ئىنچىكە، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەردە ئاپراسىياپ زامانىدا «كۈيبالىق» دەپ ئاتالغان بولسا، بۇ نامنىڭ قوللىنىلغان تارىخى 3000 يىلغا يېقىن بولغان بولىدۇ.

6. «كۈيبالىق» (خانئۆي) شەھرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە كۆلىمى توغرىسىدا

بىر بۆلۈك تەتقىقاتچىلار «كۈيبالىق» (خانئۆي) قەدىمىي شەھرىنى بۇرۇنقى قەشقەر دەپ قارىماقتا. خەنزۇ تارىخچىلىرى قەدىمىي «خانئۆي» شەھرىنى « »، يەنى كونا قەشقەر دەپ قارىماقتا. تارىخچى ۋاڭ شىياڭ ئەپەندى «يېڭى تاڭنامە جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دىكى بايانلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: «... سۇلى بازىرى بۇگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىگە 28 كىلومېتىر كېلىدىغان خانئۆي قەدىمىي شەھرىنىڭ ئورنىدا بولسا كېرەك... خانئۆي قەدىمىي كونا شەھرىنىڭ مەدەنىي ئىزى خېلىلا زور بولۇپ، پۈتكۈل كونا ئىز شەرقتىن غەربكە 10 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 6 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 60 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى. كونا ئىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر چاسا شەكىللىك كىچىك قەلئە بار، قەلئەنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى $9000m^2$ بولۇپ، چۆرىسىدە يەتتە چى قېلىنلىقتا سوقما سېپىل تام بولۇپ، قەلئەنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدە بىر زەمبىرەك پوتىيى ياسالغان، شەرقىي جەنۇب

ۋە غەربىي شىمال تەرەپنىڭ ھەرقايسىسىدا بىردىن بەش چى كەڭلىكتە سېپىل دەرۋازىسى ئېچىلغان. كىچىك قەلئە ئەلۋەتتە سۇلى پادىشاھى بىلەن نازارەت مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي، سىياسىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان مەركىزى بولۇپ، قەلئە ئەتراپىدىكى خارابىلىكلەر ئۆز ۋاقتىدا سودا - سانائەت ۋە ئاۋات ئاھالىلەر رايونلىرى بولغان...»⑱ مەنمۇ «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا «قەدىمىي قەشقەر خانىۋەي تۈگۈنى ئېچىش مۇلاھىزە» ناملىق ماقالەمنى ئېلان قىلغانىدىم. مەزكۇر ماقالىدا «... 1958 - يىلى ئەتىيازدا بىر ئۇيغۇر ئوۋچىغا خانىۋەي سېپىل ئەتراپىدىن ئىككى دانە تۆمۈر تامغا، كېيىنكى مەزگىللەردە يەنە بىر كىشىگە ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بىر دانە تامغا، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن يەنە بىر تامغا ئوچرىغان...» دەپ يازغانىمەن. ئۇندىن باشقا، مانى يېزىقىدىكى ئەسەر پارچىلىرى چىققان. يەنە ئەنگلىيىلىك باۋىل كەشمىر ئارقىلىق 1891 - يىلى قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەردىكى قەدىمكى شەھەر (ئەسكىسار) ئەتراپىدىن مىلادىيە V ئەسىرگە ئائىت قىيىن دەرىخى پوستىغا براھمى يېزىقىدا يېزىلغان سانسكىرتچە نومنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن. (شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى، 27 - قىسىم، 381 - بەتكە قارالسۇن) شۇنداقلا ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنىڭ بۇددا نوم پارچىلىرىمۇ تېپىلغان بولۇپ، تۆۋەندە بۇلارنى مىسال ئورنىدا كەلتۈرىمەن.

يەنە يۇەن سۇلالىسىغا ئائىت نوملارنىڭ پارچىلىرىمۇ تېپىلغان.

1 - بەت: يەر ئاسمانغا ھۆرمەت قىلىش، ئىلاھىي نۇرغا (ئىلاھقا) چوقۇنۇش، ئەجداتقا ئەگىشىش، ئاتا - ئانىغا مېھرىبان بولۇش، قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇش، ئۇستازلارنى، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، ئاكا - ئۇكىلار ئىناق بولۇش، دوستلۇققا ئىشىنىش، جەمەتداشلارغا يېقىن، يۇرت ئىچىدە ئىناق ياشاش، ئەر - ئايال ئاجراشماسلىق، پەرزەنتلىرىنى ئوبدان بېقىش. ئەزگۈلۈك قىلىش، ئەدەپ - ئەخلاقلىق بولغاندا ئۇ دۇنيادا سورىقى بولمايدۇ، كەمبەغەللەرگە خەيرى - ئېھسان قىلىش.

2 - بەت: ئىلاھىي نۇر (ئىلاھ) مۇقەددەس. يالغانچى، ساختىپەز بولماسلىق، چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش - ئادەمنىڭ ماھىيىتى، ئەدەپ - قائىدىلىك بولۇش - ئادەم بولۇشنىڭ يىلتىزى. سەن ئەجدادىڭغا ئوخشاش ماڭا ئەگىشىپ، ئەزگۈ ئىشلارنى قىلساڭ، تاپىنىڭدا رەڭگارەڭ بۇلۇتلار پەيدا بولۇپ، سېنى كۆككە ئېلىپ چىقىدۇ. 7 - نوم - ئالدى بىلەن مەن ئۇچ دانە ئەرش ئىشىكى كۆر-دۇم. بارلىق ئىلاھلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىيالايدىغان بولدۇم.

3 - بەت: ياخشىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئاقكۆڭۈللەر ئەمەلدار قىلىپ ئۆس-تۈرۈلسۇن، يامانلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ياۋۇزلارنىڭ نەسلى قۇرۇسۇن. سېنىڭ تۆھپەڭ دەررۇ زاھىر بولۇپ كۆرۈلسىمۇ، بىراق تەڭرى ئاق - قارىنى پەرق ئېتىپ مۇكاپاتلايدۇ ياكى جازالايدۇ. بەخت - سائادەت بىلەن بالايى - ئاپەت كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە يۇز بېرىدۇ. تەڭرىنى كۆز - قۇلىقى يوق دەپ قارىما. سەن پىنھاندا تۇرۇپ ئالدامچىلىق قىلساڭمۇ (كۆز بويامچىلىق)، قىلمىساڭمۇ، كەڭرى جاھان سېنى سې-

زىۋالىدۇ. مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش، بەيئەت قىلىشتا يەڭگىلتەكلىك بىلەن ئىلاھنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق ئىش قىلما.

4 ـ بەت: تۆت بارماقنىڭ ھەممىسى تەڭ ئەمەس. ئۆز ئىشىڭغا ئۆزۈڭ ئىگە بول. يامانلىق قىلغۇچى ئادەم جازاسىنى تارتىدۇ. بۇنىڭدا قىلچىمۇ شەك يوق. شۆھرەتپەرەسلىك ـ بارلىق جىنايەتنىڭ مەنبەسى. ۋاپادار بولۇش ـ بارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ ئاساسى. ئادەتتىكى (ئەقەللىي) قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىنسا، ئادەم ئۆزلۈكىدىن خىجىل بولىدۇ (ئىچ ـ ئىچىڭدىن خىجالەتتە قالىسەن). شۇڭا ئىچ ـ ئىچىڭدىن خىجىل بولىدىغان ئىشلارنى خۇشاللىق ئىش دەپ قىلىپ قالما. ئەگەر مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلىمىساڭ، مېنىڭ قولۇمدىكى پىچاقنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆر.

يۇقىرىدىكى بۇ نوم پارچىلىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەرگە قويغان ھۆكۈمدار ھۇزۇرىغا يىغىلغان موڭغۇل ئەمەلدارلىرىغا قىلغان نەسىھىتى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

1957 ـ يىلى لۇيى دېگەن كىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قەشقەر شەھىرىدىن بىر گۇرۇپپا كىشىلەر، خانئۆيىنى تەكشۈرۈشكە بارىدۇ. بۇلار تەكشۈرۈش جەريانىدا خاتىرە ئۆيدىن 17 خىل پۇل تاپىدۇ. بۇ پۇللار ئىچىدە بىر دانە يېزىقى بار تىللا پۇل بولۇپ، بۇنى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىگە ئېلىپ كەتكەن. ئۇندىن باشقا تۇرلۇك ھەجمىدىكى ساپال، كۇپ قاتارلىق بۇيۇملار چىققان بولۇپ، تۇرلۇك گېئومېترىك شەكىلگە ئىگە ساپالغا ئويۇلغان سىزمىلارمۇ ئۇچرىغان. لۇيى دېگەن كىشى بۇ تەكشۈرۈشتە يىغىلغان بۇيۇملارنى تەتقىق قىلىش بىلەن خانئۆي توغرىسىدا بىر كىتاب يېزىپ چىققانلىقى مەلۇم. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قەدىمكى خانئۆي شەھىرىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇن كاشغەر دەپ ئاتالغانلىقى ئۇنىڭدىن بۇرۇن «كۇيبالىق» دەپ ئاتالغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇنى تەتقىق قىلىپ دەلىللەشكە توغرا كېلىدۇ. كېيىنكى تارىخىي ئەسىرلەردە «كۇيبالىق» (خانئۆي)نىڭ ئورنى ئەسكىھېسارغا يۆتكەلگەن بولۇپ، قەشقەر دەپ ئاتالغان. «كۇيبالىق» قەدىمكى خانئۆي شەھىرى كېيىنكى تارىخىي ئەسىرلەر ئىچىدە بىرقانچە قېتىم كېڭىيىپ ـ تارايغانلىقى، ئاخىرىدا خارابلاشقانلىقى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. ئەڭ ئاخىرىدا مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى بولغان، دەپ قارالماقتا. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ شەھەر ھەققىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار مەلۇم ئەمەس.

ئەسكىھىسار «قەدىمكى كاشغەر» شەھىرىنىڭ دائىرىسى غەربتە ھازىرقى قەشقەر تېببىي مەكتەپ دائىرىسىدىن باشلىنىپ پايناپ كەنتى، ئەسكىھىسار قەلئەسى، دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپى، دۆلەتباغ يېزا 8 ـ كەنت 2 ـ گۇرۇپپا دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ دائىرىنى ئىگىلىگەن. بۇ ھەقتە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا دائىم ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارغا ئىزاھات»⑲ (2 ـ كىتاب)تا مۇنداق مەلۇمات يېزىلغان: «... (تۈرك ئىنسكلوپېدىيىسى)دە يېزىلىشىچە،

قەدىمكى قەشقەر شەھىرى بۈگۈنكى قەشقەردىن كەڭ جاينى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كەڭلىكى 6 مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر كېلىدىغان بىر سېپىل بىلەن ئورالغان» دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى «كاشغەر» شەھەر سېپىلىنىڭ جۇغرايىپىيىلىك مەۋجۇدىيىتى ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئامىللارنىڭ كەسكىن يىمىرىش خاراكتېرلىك زەربىسى ئاستىدا يوقالغان بولۇپ، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن قىسمى پەقەت ئوردا سېپىل خارابىسىدىن ئون مېتىر ئۆزۈنلۇقتا، ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتە بىزگە يادىكار بولۇپ قالدى.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ بېشىدا (1905 ـ يىل) فرانسىيلىك تەتقىقاتچى پائول.پىلىئوت⑳ قەشقەرگە كېلىپ، ئەسكىھىسار خارابىسىدە گېئودېزىيىلىك ئۆلچەش ئېلىپ بېرىپ، بۇ خارابىنىڭ 1:10000m ماسىشتابلىق خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان ۋە قېزىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىر بۆلۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ كەتكەنلىكى مەلۇم. بۇ چاغدا خارابە سېپىلىنىڭ غەربتىن شەرققە ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 287 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ كەتكەن سېپىل قالدۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 205 مېتىر بولغان. ھازىر ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر كېلىدىغان ھالىتى قالغان. ئازادلىقتىن سەل بۇرۇن ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ئالىمى خۇاڭ ۋېنبي ئەپەندى بۇ خارابىلىققا قەدەم تەشرىپ قىلىپ، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا بىر قىسىم تۆشۈكسىز مىس پۇل قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقان. بۇندىن باشقا 2002 ـ يىلى ئارسلانخان يولىنى ياساۋاتقان ۋاقىتتا ئارسلانخان يولى ئاستىدىن قاراخانىيلارغا ئائىت نۇرغۇن پۇللار چىققان. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر شەھىرى يەر ـ جاي نامىلىرىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە كۆرسىتىلىشىچە: «... ئەسكىھىسارنىڭ كۆلىمىنى بەزىلەر 88 مو ئەتراپىدا دېسە، يەنە بەزى مۇتەخەسسىسلەر بۇرۇنقى شەھەرنىڭ ئىككىدىن بىر قىسمىدىن كۆپرەكىگە توغرا كېلىدۇ، دېيىشىدۇ» دېيىلگەن. بۇ خىل تەسەۋۋۇرلۇق كۆز قارىشى قەدىمكى «كاشغەر» شەھىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە تارىختا ئىگىلىگەن جۇغراپىيىلىك مەۋجۇدىيەت دائىرىسىگە ۋە ھازىرقى خارابە ئىز ھالىتىگە نىسبەتەن ماس كەلمەيدۇ. «كاشغەر» شەھىرىنىڭ دائىرىسى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان 88 مو ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك دائىرە بىلەن چەكلەنمەيدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ 88 مو ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك دائىرە دەپ قاراۋاتقان كۆزقارىشىدىكى ئاساس پەقەت «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنىڭ خان ئوردىسى دائىرىسىدىن ئىبارەت. مېنىڭ تەتقىقاتىمچە، «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنىڭ غەربىي سېپىل ئۇچى ھازىرقى قەشقەر تېبىبىي مەكتەپنىڭ غەربىدىكى يارلىقتىن باشلىنىپ شەرققە قاراپ پايناپ كەنتى ئەسكىھىسار خان قەلئەسىدىن ئۆتۈپ، قەشقەر توقۇمچىلىق فابرىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاساستا دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ غەربىي ساھىلىگە قەدەر سوزۇلغان. «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى دۆلەتباغ 8 ـ كەنت 2 ـ گۇرۇپپا دائىرە-

سىدە بولۇپ، «قارا قوۋۇق (ئارتۇچ دەرۋازىسى)» دەپ ئاتالغان، بۇ دەرۋازىنىڭ سىر-تىدىكى رايونلار توغرىسىدا ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت، جۇرئەت قۇببەس «قاراخانىيلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى»㉑ ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ يازغان: «... بۇ رايونىنىڭ ئەتراپى تاغقا تۇتاشقىچە تۇرالغۇ جاي بولغان. بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلار تاغقا چىقىپ، ئالتۇن ئارتۇچ مەشھەد يېزىسىدىكى ئالتۇن مۇنارلىق بۇغراخانلار قەبرىستانلىقىنى گۈزەل مەنزىرىسىنى تاماشا قىلاتتى...» بۇ مەلۇماتقا دەلىل شۇكى، 11 - ئەسىردە يېڭىسار بىلەن هاراپ ئوتتۇرىسىدىكى چۆلدە ئىككى خىل دىنىي ئېتىقادقا ئىگە بىر مىللەتنىڭ (ئۇيغۇر) هەربىي كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا دەھشەتلىك دىنىي ئۇرۇش بولۇپ، بۇ جەڭدە قازا قىلغان قاراخانىيلارنىڭ هەربىي سەردارى سەئىد ئارسلانخاننىڭ بېشىنى بۇددىست هەربىي كۈچلىرىنىڭ باشلىقى نوقۇت رىشىت كېسىۋېلىپ، «قەدىمكى قەشقەر» شەھرىنىڭ شىمالىدىكى قارا قوۋۇق دەرۋازىسى ئۈستىگە ئاسقان. سېپىلنىڭ قارا قوۋۇق دەرۋازىسىدىكى قىسمى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، هازىرقى دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى «غەجەك» دېگەن جايغىچە سوزۇلغان. ئەينى چاغدا جەنۇبتىكى بۇ جايغا «جەنۇبىي قوۋۇق» دەپ نام بېرىلگەن. هازىر كىشىلەر بۇ جاينى «داۋزا» دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەردە «داۋزا مەھەللىسى» دېگەن مەھەللە بار. بۇ داۋزا يېنىدا ئۆز ۋاقتىدا ئادەم بېلى چوڭلۇقىدا سۇ ئېتىلىپ چىقىدىغان بىر بۇلاق بولۇپ، بۇ «يانبۇلاق» دەپ ئاتالغان. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ بۇلاق سۇيى توختاپ قېلىپ تىنىپ كەتكەن. بۇ بۇلاقنى هازىرمۇ كىشىلەر «يانبۇلاق» دەپ ئاتايدۇ. «قەدىمكى قەشقەر»نىڭ دائىرىسى تەخمىنەن ئىككى مىڭ مودىن كۆپرەك كېلىدۇ. بۇ خىل بايانىنىڭ ئاساسلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرى باشقىلار بايان قىلغاندەك 88 مو دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كىچىك قەلئە بولسا، ئۇنداقتا بۇ تارىختا مەشھۇر قەدىمىي شەھەرنىڭ ئاھالىسى، هەربىي قىسمى، بازار - رەستىلىرى، هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان 88 مو يەرگە قانداق سىغقان؟! يەنە بىر تەرەپتىن 11 - ئەسىردە يۇز بەرگەن ئىككى خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان بىر مىللەتنىڭ 300 مىڭغا يېقىن هەربىي كۈچى بىر - بىرىگە قارشى مۇشۇ 88 مو دائىرىدە ئۇرۇشقانمۇ؟ بۇ ئەقىلگە ياكى تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس. مەن ئىككى تەرەپ هەربىي كۈچلىرىنىڭ كۆپلۈكى، شەھەر دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە سېپىلنىڭ ئېگىزلىكىنى نەزەردە تۇتقان هالدا بۇ دائىرە ناهايىتى كەڭ، دەپ قارايمەن.

2) تۇمەن دەريا‌سىنىڭ شەرق قىرغىقىدىكى ئەسكىھىسار دەپ قارالغان رايونلاردا 500 مو كېلىدىغان «بارىگاھ»㉒ دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بىر تارىخىي ئورۇن بولۇپ، بۇ ئورۇنمۇ سېپىل بىلەن ئورالغان. بۇنىڭ ئىچىدە پادىشاھ ئائىلىسى ۋە ئەمەلدارلار ئائىلە تەۋەلىرى ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، بۇ يەردىمۇ هۆكۈمەت ئورگانلىرى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ئورۇندا ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار «بارە-

گاه» نامىنى ئۇنتۇماسلىق ئۈچۈن ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «باركاه» نامىنى تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىپ كەلگەن. مەسىلەن: ئەيسا باركاه، تۇرسۇنخان باركاه، پاشاخان باركاه، مامۇت باركاه...

3) ھىجرىيىنىڭ 489 - يىلى (مىلادىيە 1097 - 1096 - يىللىرى) بۇددىست ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن خالخال ماچىن، نوقۇت رىشىت، ياغلا قالقالۇ قاتارلىق كىشىلەر 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان يۈسۈپ قادىرخان، سەئىد ئارسلانخان... قاتارلىق ئىسلام ھەربىي سەركەردىلىرى بىلەن مانا شۇنداق كەڭ دائىرىنى ئىگىلىگەن «قەدىمكى قەشقەر»نى تالىشىش ۋە دىنىي ئۇرۇش ئېلىپ بارغان.

7. «قەدىمكى قەشقەر» سېپىل قۇرۇلۇشى ھەققىدە

«قەدىمكى قەشقەر»نىڭ ئۆز دەۋرىدە مەشھۇر بولغان سېپىل قۇرۇلۇشى توغرىسىدا كۆپ مەلۇمات يوق بولۇپ، پەقەت كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى رىۋايەتلىرى بار. بەزى تارىخىي ئەسەرلەردىن بۇ ھەقتە ئاز - تولا مەلۇمات تاپقىلى بولىدۇ. رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنىڭ سېپىلى ھەم ئېگىز ھەم كەڭ قىلىپ پۈختا ياساپ چىقىلغان. «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»دە كۆرسىتىلگەندەك، بۇ شەھەر سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى 12 مېتىر، كەڭلىكى 6 مېتىر بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇرۇشلاردا زور مۇداپىئە رولىنى ئوينىغان. بۇ ھەقتە يەرلىك تەزكىرىلەردىكى رىۋايەتلەرگە كۆرە، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ «ئەسكىھىسار» شەھرىنى ئايلاپ مۇھاسىرە قىلغانلىقى، ناھايىتى تەستە شەھەرنى ئىشغال قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. سېپىل قۇرغۇچىلار سېپىل سوقۇشتا ئۇرۇش ۋە تىنچلىق ئامىلىنى نەزەردە تۇتۇپ، شەھەر ئاھالىلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئارمىيىنىڭ ئۇرۇش بولۇپ قالسا دۇشمەن تەرەپنىڭ سۇ يولىنى ئۈزۈۋېتىشنى ئويلىغان ھالدا ئاشكارا ۋە مەخپىي سۇ يولىنى ياساپ چىققان. ئاشكارا سۇ يولى «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىگە تۇمەن دەرياسىدىن سەمەن تەرەپتىن ئۆستەڭ چېپىلىپ ئېلىنگەن بولۇپ، قىزىلداۋۇە كەنتىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھازىرقى كارانتىن ئىدارىسى يېنى بىلەن جەنۇبىي ئازاد يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ، قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتبول مەيدانىنى كېسىپ، پايناپ يېزىسى ئارقىلىق ئەسكىھىسارغا كېلەتتى. بۇ ئاشكارا سۇ يولى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھازىر زەيكەش يولى دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ سۇ يولى ھازىر يوق. مەخپىي سۇ يولى ھازىرقى قەشقەر تېببىي مەكتەپنىڭ غەربىدىكى قىزىل دەريا سۇيىدىن مەخپىي ئېلىپ كېلىنگەن. «ئەسكىھىسار» شەھەر سېپىلى سوقۇلۇپ ئىككى مېتىر ئېگىزلىگەندە سېپىل بويلاپ، سېپىلنىڭ شەھەرگە قارايدىغان تەرىپىگە باشتىن - ئاخىر دىئامېتىرى 20cm لىق كۆلرەڭلىك قوش قەۋەت ساپال نو ياتقۇزۇلغان. ئاندىن سې-

پىل داۋاملىق ئېگىزلەتتىلىپ 12 مېتىرغا يەتكۈزۈلگەن. 1955 - يىلى پايناپ يېزد-
سىدىكى دېھقانلار سېپىلىنىڭ كونا توپىسى يەرگە قۇۋۇۋەت قىلىدۇ، دېگەن پەرمانغا
بىنائەن سېپىلنى چاققاندا باشتىن - ئاخىر ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتىكى سېپىل-
دىن كۈلرەڭ قوش ساپال نو چىققان. بۇ چېقىشقا قاتناشقان كىشىلەر هازىرمۇ هايات
بار. بۇ هەقتە قەشقەر شەهىرى ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق مەشھۇر تىلشۇناس ۋە تارىخچى
مۇھەممەد ئوسمان هاجىم توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «مەن بۇ ساپال نو چىققانلىقى
هەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرهال بېرىپ، بۇ ساپال نونى كۆرگەن،
ئۇنىڭ رەڭگى كۈلرەڭ ئىكەن.» مانا بۇ «قەدىمكى قەشقەر» (ئەسكىھىسار) شەهىرىگە
مەخپىي كىرىدىغان سۇ يولىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ساپال نونىڭ راستلىقى هەققىدىكى
تىرىك شاهىتنىڭ گۈۋاهلىق سۆزى. نېمە ئۈچۈن بۇ ساپال نونىڭ رەڭگى كۈلرەڭدە
بولىدۇ؟ بۇ هەقتە قەشقەردىكى مەشھۇر كۈلالچىلارنىڭ ئېيتىشىچە. قىزىل نو ئۆزاق
مۇددەت يەر ئاستىدا تۇرۇش جەريانىدا بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. شۇڭا ساپال نونى كۈلرەڭگە
كىرگۈزۈپ پىشۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ساپال نونى پىشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن
تېمپېراتۇرىنى پەسلىتىپ، ئۈستىگە بورا يېپىلىدۇ، ئەتراپلىرىنى كاكۇل لاي بىلەن
ئېتىپ، بىر هەپتە ئۈستىدىن سۇ قۇيۇلىدۇ. تۆمۈر زىخچىدا بورىنىڭ ئۇ يەر - بۇ
يەرلىرى تېشىپ قويىلىدۇ. بىر هەپتىدىن كېيىن ئاندىن ئاچقاندا نو كۈلرەڭگە كى-
رىدۇ. خىمىيىدىن خەۋىرى بار زىيالىيلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، كۈلرەڭگە كىرگۈزۈش
ئۈچۈن خۇمدانداغا نونى پىشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن Pbo پىلومپوم ئوكسىدى (قوغۇ-
شۇن ئوكسىدى) لاي بوتقىسىنى پىشۇرۇلغان نوغا سۈركەپ قايتىدىن خۇمدانغا سې-
لىپ پىشۇرۇپ ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ساپال نونىڭ رەڭگى كۈلرەڭگە كىرىدۇ. دې-
مەك، مەيلى قايسى خىل ئۈسۈلنى قوللانسۇن، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزاق مۇددەت
سۇ ئاقىدىغان ساپال نونى كۈلرەڭدە قىلىپ ئىشلەپ چىققان. بۇ بىر خىل مەنىدىن
قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ هۈنەر - سەنئەت قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى نامايان
قىلىدۇ. تۈركىيە ئالىمى شەمسىددىن سامى بەگنىڭ 1889 - يىل ئىستامبولدا نەشر
قىلىنغان «قامۇسۇل ئەئلام» ناملىق ئەسىرىدە بۇ شەهەرگە ناهايىتى ئۆزۈن ئىككى
نو ئارقىلىق سۇ كىرىدىغانلىقى هەققىدىكى مەلۇماتنى بۇ ئەسەرنى كۆرگەن كې-
لەردىن ئاڭلىغانىدىم. مەخپىي سۇ يولى قۇرۇلۇشى يالغۇز «قەدىمكى قەشقەر» شەهە-
رىگە خاس قۇرۇلۇش بولۇپ قالماستىن، بەلكى قەدىمكى غەربىي دىيار تارىخىدا باشقا
شەهەرلەرنىڭ سېپىل قۇرۇلۇشىدىمۇ بولغانلىقى هەققىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار بار.
مەسىلەن، «بالاساغۇن» شەهىرىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، بۇنداق ساپال نو بۇ شەهە-
دىنمۇ چىققان. ئۇندىن باشقا 1797 - يىلى موللا نىياز خوتەنى يازغان «ئىسلام دىنە-
نىڭ خوتەنگە كىرىش ۋە ئىسلامغا قارشى ئۇرۇش»㉓ ناملىق ئەسەردە: «... قەلئەگە
كىرىدىغان سۇنى توسۇۋېلىشنى نىشانلاپ، ئىزلەپ يۇرۇپ، قەلئەگە كىرىدىغان سۇ
يولى ئاغزىنى تېپىپ، يەر ئاستىدىن مىس نو بىلەن سۇ كىرىدىغان ئېغىزنى تو-

سۇۋالدى...». دېمەك، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر غەربىي دىيار سېپىل قۇرۇلۇشىدا مەخپىي سۇ يولى قۇرۇلۇشىنىڭ بولغانلىقى رېئال پاكىت. يېپەك يولى سودىسىنىڭ گۈللىنىشى جەريانىدا «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىدە غەرب ۋە شەرقنىڭ مەدەنىيەت ئۇچرىشىش تەسىرىدە شەھەرنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇش مۇئەسسەسىلىرى ئۆز دەۋرىگە يارىشا زور دەرىجىدە راۋاجلانغان... خەنزۇچە تارىخىي ئەسەرلەردە خاتىرىلىنىشچە، بۇ شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى كونكرېت كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن سېپىلنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى، مەيدانى كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تارتىپ سۇي سۇلالىسىگىچە (مىلادىيە 589 - 420 - يىللار)، سۇي سۇلالىسى (618 - 581 - يىللار) «... شەھەر سېپىلى 5 چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى»㉔. ۋاڭ شىياڭ ئەپەندى «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنىڭ سېپىل قۇرۇلۇشى تارىخى دەۋرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «... مىلادىدىن بۇرۇنقى 659 - يىلىدىن 620 - يىلىغىچە چىن موگۇڭنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى بۇگۈنكى قەشقەرگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ چاغدا ياۋروپا بىلەن ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى يېپەك سودىسىمۇ ئاللىقاچان باشلانغان. يېپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى قەشقەر شەھىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولغان يا-كى ھېچبولمىغاندا شەھەر سېپىللىرىنىڭ تەييارلىق باسقۇچى ئورۇنلىنىپ بول-غان...»㉕ ۋاڭ شىياڭ ئەپەندىنىڭ بۇ مۇھىم بايانىغا ئاساسەن قەدىمكى «قەشقەر» سېپىلىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھازىرقى كۈندىن 2659 يىل بۇرۇن بولغان بولىدۇ.

8. قەدىمكى قەشقەر شەھرىنىڭ 11 - ئەسىردىكى بازار ئەھۋالى توغرىسىدا

بارلىق غەربى دىيار تەتقىقاتچىلىرى قەشقەرنى يېپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۈنىگە جايلاشقان، دەپ سۆزلەپ ئۆتكەن بولسىمۇ، بىراق 11 - ئەسىردىكى قەشقەر بازارلىرىدىكى كونكرېت ئېلىم - سېتىم تاۋارلىرى ھەققىدە ئانچە كۆپ توختالمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى كونكرېت ئىسپاتلىق ھۆججەت ئاساسى بار مەلۇماتلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرىلەر قەشقەرگە كېلىۋاتقان شەرق ۋە غەرب سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تاۋارلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ ئۆتكەن. مەسىلەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» ناملىق ئەسىرىنىڭ 4 - باب «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان» مەدھىيىسى بايانىدا مۇنداق ئىككى مىسرا-لىق نەزمە ئارقىلىق شىمالىي جۇڭگودىن قەشقەرگە كەلگەن قىتان㉖ سودا كارۋان-لىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان:

68 قوڭۇر يەر يېپىندى يېشىل تورقىنى،

تاۋغاچ رەختى يايدى قىتان كارۋىنى. («قۇتادغۇبىلىك»، 53 - بەت)

دېمەك، قىتان سودا كارۋانلىرىنىڭ تاۋغاچ (شىمالىي جۇڭگو رايونى)دا ئىشلەڭگەن تۇرلۇك يىپەك رەختلەرنى قەشقەر بازارلىرىدا سېتىۋاتقان مەنزىرىسى بايان قىلىنغان. ئۇندىن باشقا 58 - باب سودىگەرلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانىدا مۇنداق نەزمە يازغان:

4423 شەرقتىن غەربكە يۈرۈپ ئايلىنىۋر،
تىلىگىڭ نە ئەرسە ساڭا كەلتۈرۈر.
4425 ئەگەر كەزمىسە سودىگەرلەر جاھان،
قارا قاما، جۇۋا كىيەتتىڭ قاچان.
4426 توزۇتماس بولسا چاڭ قىتان كارۋىنى،
قەيەردىن كېلەتتى تۇمەن خىل ئاغى؟ («قۇتادغۇبىلىك»، 915 - بەت)
4427 كىزىپ گەر سودىگەرلەر يۈرمىسە ئىدى،
بۇ ئۇنچە تىزىقنى كىم كۆرەر ئىدى؟ («قۇتادغۇبىلىك»، 917 - بەت)
5367 يۈرەر كارۋان جاھاندا ئەللەر كېزىپ،
يىپەك، سەۋسەر، تېيىن ئالۇرسەن تېرىپ. («قۇتادغۇبىلىك»، 1101 - بەت)
5367 قەسەپ، تۇزى رۇمى جاھان تاڭسىقى،
ساڭا كەلسە تولماس غەزنەڭ قازىنىغى. («قۇتادغۇبىلىك»، 1101 - بەت)

«قۇتادغۇبىلىك» ئىزاھاتلىرىدىن:

1) قەسەپ - ھىندىستان شايىسى.

2) تۇزى رۇمى - ۋىزانتىيە كىمخابلىرى.

60 - باب قول ھۇنەرۋەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانىدا مۇنداق نەزمە يازغان:

4458 تۆمۈرچى، ئۆتۈكچى يەنە تېرىچى،
يا سىرچى، بوياقچى، يا ئوقچى، ياچى. («قۇتادغۇبىلىك»، 923 - بەت)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدىكى نەزمىلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن بىز 11 - ئەسىردە (قەشقەر) بازارلىرىدا سېتىلىۋاتقان قارا قاما، جۇۋا، ئۇنچە - مەرۋايىت، تۆمۈردىن ياسالغان سايمانلار، ئۆتۈك، تېرە، سىر، بوياق ماتېرىياللىرى، ياسالغان ئوق، ياسالغان يا قاتارلىق بۇيۇملارنىڭ ئېلىم - سېتىم قىلىنىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت بازار مەنزىرىسىنى بىلىۋالالايمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپ يازغان قىتان كارۋانلىرى ھەققىدە بارتولىد مۇنداق دەپ يازىدۇ: «... قارا قىتانلارنى ئادەتتە توڭغۇسلاردىن كېلىپ چىققان ۋە بەزى موڭغۇل ئاممىلىرى ئارىلاشقان خەلق، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ

سۇلالىنىڭ جايلاشقان ئورنى شىمالىي جۇڭگو بولغاچقا، جۇڭگو تارىخنامىلىرىدە «لىياۋ (辽)، نامىدا يۇرگۈزۈلىدۇ.» (بارتولىد: «يەتتە سۇ تارىخىي ئوچېركلىرى»، 48 ـ بەت.)

قىتانلار قۇرغان دۆلەت (غەربىي لىياۋ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.) ۋ.ۋ.بارتولىدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 5 ـ باب «قارا قىتانلار» بابىدا مۇنداق يېزىلغان: «... 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قارا قىتانلار ئۇلۇغ ئوكيانىدىن بايقال ۋە تەڭرىتاغقا قەدەر سوزۇلغان چوڭ ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىنى قۇردى...»㉗ مەھمۇد كاشغەرى شەرقتىن غەربىي دىيارغا كېلىۋاتقان چىن سودىگەرلىرى ۋە ئۇلار ئېلىپ كەلگەن فار ـ فۇر چىنە قاچىلار، تۈرلۈك رەڭدار يىپەك رەختلەرنىڭ قەشقەردە يەر ـ لىك مالىلار بىلەن بىرلىكتە سېتىلىۋاتقانلىقى ۋە چىندا سوقۇلغان پۇللارنىڭمۇ بازاردىكى سودىدا يەرلىك پۇل بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ۋە بازاردىكى كەمچەنلەر ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان. مەسىلەن:

(1) يۇگۇرگەن ــ خەۋەرچى، پوچتىچى، چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمانلار شەھىرىگە كېلىۋاتقان كارۋانلىرىنىڭ خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزىدىغان خە ـ ۋەرچى. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 73 ـ بەت).

(2) باقىر ـ چىندا قۇيۇلغان بىر خىل مىس ئاقچىنىڭ ئىسمى. ئېلىم ـ سە ـ تىمدا ئىشلىتىلىدۇ. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 468 ـ بەت).

(3) بەنەك ـ يارماق مىس پۇل (يەرلىك پۇل). («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 501 ـ بەت).

(4) يارماق ـ پۇل. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 57 ـ بەت).

(5) چەلىن ـ چىنە، فار ـ فۇر. چەلىن ئاياغ ـ چىن تاۋىقى، چىنە ـ تاۋاق. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 506 ـ بەت).

(6) قىرىقلوم ـ كەمچەن. قىرىقلوم ساغۇ ـ بىر خىل كەمچەن، لىق توشقىنى بىر بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 570 ـ بەت).

(7) چۈزە ـ زەرباپ، چىندا ئىشلەنگەن قىزىل رەڭلىك زەرباپ بېسىلغان يىپەك رەخت. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 426 ـ بەت).

(8) كىس ـ چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت. («تۈركىي تىللار دىۋا ـ نى»، 1 ـ تۇم، 427 ـ بەت).

(9) تەھچەك ـ بىر خىل چىن يىپىكى. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 622 ـ بەت).

(10) جىنخىسى ـ چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل گۈللۈك يىپەك رەخت. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 636 ـ بەت).

(11) كىمىشكە - قەشقەردىن چىقىدىغان گۇللۈك پالاس. («تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 638 - بەت).

(12) تۆشەكلىك بىر جىن - تۆشەكلىك تاۋار. («تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 662 - بەت).

(13) قاپغار - زەپىرەك يىپەك رەخت - يەرلىك رەخت. («تۇركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 595 - بەت).

(14) خۇلىن - چىندىن كەلتۇرىلىدىغان بىر خىل رەڭدار يىپەك رەخت. («تۇركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 507 - بەت).

(15) لوختاي - چىننىڭ سىرتىق تەڭگە گۇللۈك قىزىل يىپەك رەختى. («تۇركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 303 - بەت).

(16) قاچاچ - بىر خىل چىن دۇردۇنى. («تۇركىي تىللار دىۋانى»، 2 - توم، 414 - بەت).

(17) چىت - ئالا - چىپار گۇللۈك چىن رەختى. («تۇركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 166 - بەت).

دېمەك، «دىۋان»دا (قەشقەر)نىڭ 11 - ئەسىردىكى يىپەك يولى سودىسىدا مۇھىم ئورۇن بولۇش سۈپىتىدە قەشقەر بازارلىرىدىكى ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىدا مۇھىم بىر تەرەپ بولغان تۈرلۈك رەختلەرنىڭ موللىقى ۋە خىلمۇخىللىقى، شەرق كارۋانلىرىدىن قىتتان ۋە چىن سودىگەرلىرىنىڭ ئېلىپ كەلگەن باشقا مالللىرى قاتارىدا تۈرلۈك رەختلىرىنىڭ نامى، رەڭگى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈلگەن. خۇلاسە شۇكى، 11 - ئەسىرگە كەلگەندە (قەشقەر) بازىرىدا سېتىلىۋاتقان غەرب ۋە شەرق تاۋارلىرى ۋە يەرلىك تاۋارلار كۆزنى چاقنىتىپ تۇرغان ھالدا كۆپ بولغان.

9. «قەدىمكى قەشقەر» (ئەسكىھىسار) شەھرىنىڭ بۇگۇنكى قەشقەر كونا ئوردا رايونىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلۇشى توغرىسىدا

بۇ ھەقتە تۈرلۈك كۆزقاراشلار مەۋجۇت بولۇپ، ئاساسلىقى تەبىئىي ئاپەت ۋە دىنىي ئۇرۇش تۈپەيلى «قەدىمكى قەشقەر» ۋەيران بولۇپ، بۇگۇنكى كونا ئوردا رايونى مەركەز قىلغان شەھەر بەرپا قىلىنغان، دېگەن كۆزقاراش ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ ھەقتە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى مەرھۇم ئابلىمىت روزى ئەپەندى توختىلىپ: «... ئەسكىھىسار 11 - ئەسىردىكى يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتى سەۋەبىدىن ۋەيران بولغان...»㉘ دېگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە كونكرېت مەلۇمات بايان قىلمىغان. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى بايان قىلىشىچە، 11 - ئە-

سىرده كەلگەن دەھشەتلىك كەلكۈنده هازىرقى قەشقەر شەھىرى ئەتراپلىرىدىكى يار-لىق، جىلغىلار شەكىللەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەر تەۋرەش ئاپىتى سەۋەبىدىن ۋەيران بولغان، دېگەن كۆزقاراشلارمۇ مەۋجۇت. يەنە بىر ئاساسلىق كۆز قاراش دىنىي ئۇرۇش تۈپەيلى ۋەيران بولغان، دېگەن كۆزقاراش. بۇ كۆزقاراشنىڭ مۇھىم ئاساسى شۇكى، ئىككى خىل دىنىي ئېتىقادقا ئىگە، بىر مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىگە بۆ-لۈنگەن ھەربىي كۈچلىرى «قەدىمكى قەشقەر» (ئەسكىھىسار) شەھىرىنى تالىشىشى مەركەز قىلغان ھالدىكى 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلانغان كەڭ كۆلەملىك دە-نىي ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلغان بولۇپ، بۇ ئۇرۇش تۈپەيلى «قەدىمكى قەشقەر» ۋەيران بولغان. بۇ ھەقتە يەرلىك تەزكىرىلەردە تەپسىلىي مەلۇمات قالدۇرۇلغان. بۇ مەلۇمات مەزمۇنلىرىغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 920 - يىلى قاراخانىيلارنىڭ ياش شاھزادىسى سۈتۈق بۇغرا ئەبۇ ناسىر سامانىينىڭ دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئۇزاققا قالماي، تاغىسى (ئۆگەي دادىسى) خاقان ئوغۇلچاقتىن ھەربىي يول بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدۇ. ئارقىدىنلا ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، «قەدىمكى قەشقەر» (ئەسكىھىسار)، يەركەنت، خوتەن... قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلى-دىغان تۈركىي قوۋملارنى ئىسلامغا كىرگۈزدۇ. مىلادىيە 956 - يىلى سۈتۈق بۇغرا-خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى مۇسا بايتاش تەختكە ئولتۇرىدۇ. خاقان ئوغۇلچاق تەرەپدارلىرى بولغان بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى ئىسلامنى قو-بۇل قىلىشتىن باش تارتىپ، ئۇزاققا سوزۇلغان دىنىي ئۇرۇشنىڭ تارىخىي پەردىسى-نى ئاچىدۇ. بۇ ئۇرۇش بىر مەزگىل «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنى تالىشىش ھالى-تىدە بولۇپ، گاھى بۇددىست ئۇيغۇر كۈچلىرىنىڭ قولىغا، گاھى ئىسلام ھەربىي كۈچلىرىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. مەسىلەن، سۇلتان سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا بۇغرا تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە (مىلادىيە 958 - 956 - يىللار) خوتەننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر ھەربىي بۇددىست كۈچلىرى چىكالۇ، خالخال ماچىن، جۇقتى رىشىت، نوكتى رىشىت، ياغلا قالقالۇلار قوماندانلىقىدا تىبەت ۋە قۇچۇلارنىڭ ھەربى ياردىمىگە داۋاملىق ئېرىشىپ، 130 مىڭ كىشىلىك ھەربىي قوشۇن بىلەن «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىگە باستۇرۇپ كېلىپ، شەھەرنى ئۇزۇن مۇددەت قورشاپ ئۇرۇشتى. مۇسا بۇغرا، ئەلى ئارسلانخانلار شەھەر مۇھاسىرىسىنى بوۋسۇپ چىقىپ ئۇرۇشۇپ، يېڭىھىسار بىلەن ھاراپ ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇقتا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلدى. ئۇ-رۇشتا ئىسلام قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، سەئىد ئارسلانخان شېھىت بولدى. «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنى بۇددىستلار ئىشغال قىلدى ۋە سەئىد ئارسلانخاننىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى بولغان «قاراقو-ۋۇق» دەرۋازىسى ئۈستىگە ئېسىپ قويدى. «مەدايىن»㉙ شەھىرىدە تۇرىۋاتقان يۇسۇپ

قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ رايونلاردىكى ئىسلام دىنىي كۆچلىرىنىڭ ياردەم قىلىشى بىلەن 140 مىڭ كىشىلىك ھەربىي قوشۇننى باشلاپ كېلىپ «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىنى بۇددىست ھەربىي كۆچلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. تاكى خوتەن شەھىرىگىچە ئۇرۇشۇپ بېرىپ، خوتەننى ئۇزۇل - كېسىل ئىسلامغا بەيئەت قىلدۇردى. بۇ تارىخىي جەريانغا 24 يىل كەتتى. قاراخانىيلارنىڭ نۇرغۇن شاھ ئائىلە ئەزالىرى بۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولدى، بولۇپمۇ سەئىد ئەلى ئارسلانخانىنىڭ جەڭدە قازا قىلغانلىقى ۋە كاللىسىنىڭ «قاراقوۋۇق» دەرۋازىسىغا ئېسىلغانلىقى يۇسۇپ قادىرخانغا بەك تەسىر قىلدى. بۇ ئىشتىن غەزەپلەنگەن يۇسۇپ قادىرخان «قەدىمكى شەھەر» (ئەسكىھىسار) شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، شەھەرگە كىرىدىغان مەخپىي سۇ يولىنى تېپىپ چىقىپ، ئاغزىنى ئېتىۋەتكەن ۋە ئوت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، «قەدىمكى قەشقەر» شەھىرىدىكى مۇداپىئە ئەسلىھەلىرى ۋە شەھەر قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنى ئوت يېقىپ كۆيدۈرىۋەتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، يۇسۇپ قادىرخان غەزەپلىنىپ مۇنداق دېگەن:«ئاللاھنىڭ نامى بىلەن قەسەم قىلىمەنكى، مېنىڭ قېرىنداشىم سەئىد ئارسلانخانىنىڭ مۇبارەك بېشىنى كېسىۋېلىپ، قاراقوۋۇققا ئاسقان سەن بۇددىست ئۇيغۇر كاپىرلىرىنىڭ ئەجدادى ياتقان مۇشۇ قەبرىستانلىقنى تۇزلەپ، دەسسەپ تۇرۇپ تەخت قۇرۇپ ئولتۇرىمەن.» شۇنىڭ بىلەن بۇ قەبرىستانلىق تۇزلىنىپ، تەخت قۇرۇلغان ئىكەن (بۇگۈنكى كونا ئوردا رايونى). يەنە بىر سەۋەبى، «قەدىمكى قەشقەر» (ئەسكىھىسار) شەھىرىدە كۆپلىگەن بۇددىستلار بولۇپ، ئاۋام - خەلقنىڭ قايتىدىن بۇدقا سېغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئىسلام تەلىماتىنى تارقىتىش ئۈچۈن يېڭى كۆچكەن رايونلارغا كۆپلىگەن جامىئە - مەسچىتلەر سېلىنغان بولۇپ، ئاھالىلار «قەدىمكى قەشقەر»دىن ھازىرقى «كونا ئوردا» دەپ ئاتالغان دائىرە ئىچىگە يۆتكەلگەن. شۇنىڭ بىلەن «قەدىمكى قەشقەر» جايلاشقان ئورۇن دائىرىسى تەدرىجىي خارابلىشىپ كەتكەن. بۇ ئورۇننى ھازىر كىشىلەر «ئەسكىھىسار» دەپ ئاتايدۇ.

ئىزاھات:

① «(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)تىكى شېئىرىي پارچىلار توغرىسىدا»، «بۇلاق»، 2002 - يىلى 6 - سان، 71 - بەت.

② «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)، 1985 - يىل 4 - سان، 16 - بەت.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم 512 - بەتكە قارالسۇن.

④ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم 626 - بەتكە قارالسۇن.

⑤ «قەشقەر شەھرىنىڭ تارىخىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىن ئۈمۈمىي بايان» (قەشقەر شەھىرى تارىخىي ماتېرىياللىرى، 3 - توپلام، ئۇيغۇرچە، 106 - بەتكە

قارالسۇن)

⑥ «شىنجاڭ خەلىتىچىلىك تەزكىرىسى تۇزۇلمە قۇرۇلۇشى» ناملىق كىتابقا قارالسۇن.

⑦ «قەشقەر شەھىرى يەر - جاي ناملىرىنىڭ خەلىتىلىك تەزكىرىسى» ناملىق كىتابقا قارالسۇن.

⑧ «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمىي شەھەرلەر»، 1996 - يىللىق «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1 - سانىغا قارالسۇن.

⑨ 1903 - يىلى قازاندا نەشر قىلىنغان «تارىخىي خەمسە شەرقى» ناملىق ئەسەرنىڭ 768 - بېتىگە قارالسۇن.

⑩ «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى»نىڭ 737 -، 1284 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑪ مەرھۇم زەينىل ئابىدىن مەۋلۇۋى دامۇللا ھاجىم 1996 - يىلى ئالتۇن ئار - تۇچتا ۋاپات بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

⑫ سارامپور - ھىندىستاندىكى دىنىي ئۇنىۋېرسىتېت جايلاشقان شەھەر.

⑬ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى - غەزنىۋىلەر پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى بولۇپ، غەزنىۋىلەر سۇلتانلىقى مىلادىيە 961 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى مىلادى 1000 - يىللاردىن باشلاپ 1025 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، كۆپ قىسىم رايونىنى بېسىۋالغان. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئۇيغۇر سەركەردىلىرىنىڭ 16 - ئەۋلادى دېمەكچى. تەپسىلاتى ئۇ - چۇن ئەردۇغان مەرچىلىنىڭ «سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى» ناملىق ماقالىسىغا قارالسۇن. («بۇلاق»، 2002 - يىل 6 - سان، 31 - بەت)

⑭ «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1996 - يىل 1 - سان، 103 - بەت.

⑮ «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 37 - بەتكە قارالسۇن.

⑯ «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 6 - بەتكە قارالسۇن.

⑰ «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمىي شەھەرلەر»، 1996 - يىللىق «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1 - سانىغا قارالسۇن.

⑱ «قەشقەر شەھىرى تارىخى ماتېرىياللىرى»، 3 - توپلام، 118 - بەتكە قارالسۇن.

⑲ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا دائىم ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارغا ئىزا - ھات» (2 - كىتاب)، 268 - بەت (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2002 - يىل 9 - ئاي نەشرى)

⑳ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر شەھىرى يەر - جاي ناملىرىنىڭ خەلىتىلىك تەزكىرىسى»، 225 - بەتكە قارالسۇن. (1984 - يىل 10 - ئاي نەشرى)

㉑ «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 2001 - يىل 1 - سان، 115 - بەت.

㉒ «بارىگاھ» - موڭغۇل تىلىدا «چېدىر» دېگەن سۆز. «بەرەگسر» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ سۆز چاغاتاي تىلىدا «باركاھ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان... ئۇ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تەپسىلاتى ئۈچۈن قۇربان ۋەلىنىڭ «بىزنىڭ تارىخى يېزىقلىرىمىز» ناملىق ئەسىرىنىڭ 254 - بېتىگە قارالسۇن.

㉓ «شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 1 - توپلام (ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى، 1988 - يىل 1 - ئاي نەشرى) مەزكۇر كىتابنىڭ 9 - بېتىگە قارالسۇن.

㉔ «سۇي سۇلالىسى تارىخىنىڭ غەربىي ئەل تەزكىرىلىرى» (تۈركىي تىللار دىۋانى، 1 - توم 4 - بەتكە قارالسۇن).

㉕ «قەشقەر شەھىرى تارىخى ماتېرىياللىرى»، 3 - توپلام 98 - بەتكە قارالسۇن.

㉖ ۋ.ۋ.بارتولىد: «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركلىرى»، 48 - بەت.

㉗ ۋ.ۋ.بارتولىد: «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركلىرى»، 48 - بەت.

㉘ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2 - قىسىم 130 - بەتتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن. (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985 - يىل 9 - ئاي نەشرى)

㉙ مەدايىن - ئىراندىكى بىر قەدىمىي شەھەر.

(ئاپتور: قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پىنسىئونېرى)

2006 - يىللىق 4 - سانغا تۈزىتىش				
بەت	يۇقىرىدىن	تۆۋەندىن	بېسىلغىنى	توغرىسى
27	5 -		قاتىغ	قاتىغ
27		10 -	تەڭلىغ	يەڭلىغ
29	15 -		ئىگىسە	ئىكىسە
30	8 -		يەكتا ئىگەمدۇر	ھەيىي ۋۇجۇددۇر
38		2 - (ئىزاھات)	تاماق يېيىش	تاياق يېيىش
38		4 -	ئالدافۇدەك	ئالداغۇدەك
38		16 -	تاتلىغ	تاتلىغ
38		17 -	قاتتىغ	قاتتىغ

مۇندەرىجىنىڭ 2 - بېتىدىكى مۇقاۋىنىڭ ئۇچىنچى بېتىدە: قەيسەر ھامىدىن دېگەن ئىسىمنى قەيسەر دولقۇن، دەپ تۈزىتىپ ئوقۇشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

2006.5

خەمسە تەلقىنلىرى

توختاسىن جالالوۋ

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق،
نىزامىي پەنجەسىگە پەنجە ئۇرماق.

ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى ئۇچۇن خاراكتېرلىك بولغان بىر ـ ئىككى مۇھىم ئەسىرى بولىدۇ، شۇ ئەسەرنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇ يازغۇچىنىڭ پۈتۈن ماھىيىتىنى بايان قىلىپ بېرىش مۇمكىن. مەسىلەن: ھومېرنىڭ «ئىلىئادا»سى، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى، دانتېنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى»، شېكسپىرنىڭ «ھاملىت»ى، گىيوتېنىڭ «فائوست»ى، ل.تولستوينىڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق» رومانى شۇ خىل ئەسەرلەردىن بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاساسىي ماھىيىتىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن دەپ ئۇنىڭ «خەمسە»سىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ①.

ئەلىشىر نەۋائى تۇركىي مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا لىرىكىنىڭ ئۇستازى سانىلىدۇ. ئۇنىڭ مەشھۇر «چاھار دىۋان»ى ئۆزىنىڭ ھەجمى ۋە بەدىئىي قىممىتى جەھەتتىن ئەدەبىيات تارىخىدا ئاز ئۇچرايدىغان نادىر ئەسەرلەر جۇملىسىدىندۇر. «چاھار دىۋان» غەزەللىرىنىڭ بەش ئەسىر داۋامىدا توختىماستىن كۆيلىنىشى نەۋائى لىرىكىسىنىڭ نەقەدەر ھاياتلىلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

نەۋائى غەزەللىرىدىن بىرەرسىنى ناخشىچىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىساق يا بولمىسا كىتابتىن كۆرگەن ھامان دەرھال ئۆز قەلبىمىزدە ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئاھاڭداشلىق ھېس قىلىمىز، ئىختىيارسىز باش قىمىرلىتىپ، ئۇنى تەستىقلايمىز. چۈنكى بىز نەۋائى لىرىكىسىدا ئۆز قەلبىمىزنىڭ ساداسىنى ئاڭلايمىز. كىشىنىڭ ئىچكى ئالىمىدە

---

① موھتىرەم ئوقۇغۇچىم! ئىزاھات تەرتىپىدە سىزگە قولۇمدىكىلەرنى سۈنۈشنى ئۆز بۇرچۇم دەپ بىلىمەن:
سىز كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقان بۇ رىسالە 1938 ـ يىلدا يېزىلغان بولۇپ، 1938 ـ 1941 ـ يىللار مابەينىدە «گۈلىستان» ۋە «ياش كۈچ» ژۇرناللىرىدا بېسىلغانىدى.
«خەمسە تەلقىنلىرى» ـ مېنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى تۇنجى قەدىمىمدۇر. مەن بۇ دەرگاھقا ئۇلۇغ بوۋىمىز نەۋائىنىڭ مۇبارەك قوللىرىنى سۈيۈپ تۇرۇپ كىرگەنمەن.

يۈز بېرىپ، ئىنسانىي كامالەتكە يەتكۈزگۈچى، بەزىدە يۈرەكنى مۇجۇپ زېدە قىلغۇچى بۇ قارمۇقارشى دەردلەرنى بىز ھەم سېزىمىز، قەلب تىلى بۇ ھالەتنى بىزگە ھېكايە قىلىدۇ. لېكىن ھەرقانداق كىشىمۇ بۇ نازۇك تۇيغۇلارنى شەكىلگە سېلىپ ئىپادە قىلىپ بېرەلمەيدۇ؛ نەۋائى قەلبىمىزگە تەرجىمان بولۇپ، بۇ تۇتقىلى بولمايدىغان، رەڭ-مۇرەك ھېسلىرىمىزنى شېئىرنىڭ ئىپچەتلىك قىزىغا ئايلاندۇرغانىكەن، بىز ئۇنى كونا دوستتەك دەرھال تونۇيمىز. بىزگە تونۇش تۇيغۇلارنى مۇزىكىغا سالغان، كۈيلىگەن سەنئەتكارنى ئالقىشلايمىز.

نەۋائىنىڭ لىرىكا ساھەسىدە يارانقان ئەدەبىي مەكتىپى بەش ئەسىردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلمەكتە. بۇ ئەدەبىي مەكتەپتىن فۇزۇلى، بابۇر، ئۆمەرخان، فەزلىي، مۇقىمىي، فۇرقەت قاتارلىق مۇكەممەل شائىرلار يېتىشىپ چىقتى. بۇ ئەدەبىي مەكتەپ، ھەتتا مۇشۇ كۈنگىچە داۋام قىلىۋاتىدۇ. كۆپلىگەن خەلق شائىرلىرى ۋە ياش يازغۇچىلار نەۋائى ئۇسلۇبىدا شېئىر يازغانلىقلىرى ئۈچۈن پەخىرلىنىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، نەۋائىنىڭ ئوتتۇزدىن ئارتۇق ئەسىرى ئارىسىدا «خەمسە» ئالاھىدە ۋە پەزىلەتلىك ئورۇن تۇتۇشقا سازاۋەر بىر ئەسەر ۋە مەڭگۈ بۇزۇلماس ئەدەبىي ھەيكەلدۇر. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇ، نەۋائىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ سەنئەتكار، بۈيۈك دۆلەت ئەربابى ۋە پەيلاسوپ سۈپەتىدە ئۆز ئالدىغا قويغان ئالىيجاناب ئىدىيىلىرىنى نامايىش قىلىدىغان ئاجايىپ بىر سەھنىدۇر. «خەمسە» نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ دۇررى ــ گۆھىرى سانىلىدۇ.

تەرەققىيپەرۋەر كىشىلىك جەمئىيىتى نېمە ئۈچۈن نەۋائىنى ئېھتىرام بىلەن ئەسلەيدۇ؟ بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرىدە ئىنسانپەرۋەرلىك، قەھرىمانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، سەممىي دوستلۇق، چىن ۋە پاك سۆيگۈ، ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى كۈيلىگەن. پەننى ۋە سەنئەتنى ئۆز ھىمايىسىغا ئېلىپ، ئۇلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈردى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن مەدەنىيەت دۇنياسى ھەمىشە نەۋائىغا چىن يۈرەكتىن مىننەتدارلىق ئىزھار قىلىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن ياۋروپانىڭ ئىلغار ئالىملىرى نەۋائىنى زور ھۆرمەت بىلەن ئەسلەپ، ئۇنىڭغا غايەت يۇكسەك باھا بېرىپ كەلگەن. مەسىلەن: XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مەشھۇر فرانسوز شەرقشۇناس سلۋېستر.دې.ساسى نەۋائى ھەققىدە يازغان بىر ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «نەۋائى ھۆكۈمەت كىشىسى ۋە مەشھۇر شائىردۇر. ئەدەبىياتنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرىنى سۆيگەن، يازما ئەسەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ يازغۇچىلىرىنىڭ ھىمايىچىسى، شەرقنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا پەخرى ئورۇندا تۇرۇشقا لايىق بىر كىشىدۇر».

XIX ئەسىرنىڭ بېشىدا ئاۋستىرىيە شەرقشۇناسى ھاممېر ئۆزىنىڭ «پارس بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ: «ئۆزىنىڭ ساخاۋىتى، زاكاۋىتى ۋە سەنئەتكارانە ئىجادى بىلەن ئەدەبىياتتا ئەبەدىلەشكەن بۈيۈك ۋەزىر ۋە بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائى پارس ۋە تۈركىي تىللىرىدا ئەبەدىي ياشىماقتا».

فرانسوز ئالىمى ۋە سىياسەت ئەربابى بېلىن نەۋائى ھەققىدە يازغان بىر ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: «نۇرلۇق يۇلتۇزلارغا ئوخشاش يالتىراپ تۇرغان نەۋائى، جامىي، ئابدۇراززاق، مىرخاند، خاندەمىر، دەۋلەت شاھ ۋە باشقىلارنى كۆرگەن زامانىنى شەرق ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ ئالاھىدە پەزىلەتلىك دەۋرى دېيىش كېرەك ئىدى» دېگەن.

نەۋائىنىڭ دۇنياۋى شۆھرەتكە سەۋەب بولغان خىسلەتلىرى خۇسۇسەن «خەمسە»دە روشەن كۆرۈنىدۇ. «خەمسە» ئەرەبچە ــ «بەشلىك» دېمەكتۇر. بۇ نەۋائىنىڭ ئەڭ چوڭ بەش ئەسىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار: «ھەيرەتۇلئەبرار»، «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەرى» نامىلىق چوڭ داستانلاردىن ئىبارەتتۇر. «خەمسە» ئەللىك بىر مىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز (51230) مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، بەدئىي ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ يىرىك مەھسۇلىدۇر.

باشقا كۆپ داھىي سەنئەتكارلارغا ئوخشاش نەۋائىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ سيۇژىتىنى خەلقنىڭ يۈرەك گۆھىرى بولغان فولكلوردىن ئالغان. «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «فەرھاد ۋە شىرىن» شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا ئەڭ كۆپ تارقالغان ۋە ئاممىا تەرىپىدىن سۆيۈلۈپ كەلگەن ئەپسانىلەر ئىدى. خۇددى شۇ ئەپسانىلەر ئەلىشىر نەۋائىنى يەنىمۇ كۆپرەك قىزىقتۇردى. نەۋائى ئۆزىنىڭ بەدئىي سۆز كارخانىسىدا بۇ ئەپسانىلارنى شۇنداق مېھرى قويۇپ ئىشلىدىكى، ئۇلار ئەفسانىلىقتىن چىقىپ، نەۋائى دەۋرى ۋاقىئەلىكىنىڭ بەدئىي مەنزىرىسىگە ئايلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن نەۋائى:

ئاللا، ئاللا بۇ نە ئەفسانىدۇر؟
كىم بۇنى فەسانە دېسە دېۋانىدۇر.

دەپ قەتئىي ھۆكۈم چىقاردى. يەنىمۇ ئېنىقراقى، نەۋائى بۇ ئەپسانىلارنى ئۆز ئىدىيىلىرىنى نامايىش قىلىش ئۈچۈن بىر ۋاستە سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ:

يازماقدا بۇ ئىشقى جاۋىداتە[1]،
مەقسىدىم ئەمەس ئىدى فەسانە[2]
مەزمۇنىگە بولدى روھ مەيلى،
ئەفسانە ئىدى ئۇنىڭ تۇفەيلى،
لېكىن چۇ رەقەمگە كەلدى مەزمۇن[3]،
ئەفسانە ئاڭا لىباسى مەۋزۇن[4].

---

① جاۋىدانە ــ ئەبەدى، مەڭگۈ.
② فەسانە ــ ئەفسانە، ھېكايە، چۆچەك.
③ رەقەمگە كەلدى مەزمۇن ــ شۇ مەزمۇن قەلەمگە ئېلىندى مەنىسىدە.
④ مەۋزۇن ــ گۈزەل، كېلىشكەن، چىرايلىق، سەتلىك.

دېمەك، بۇ ئەپسانىلەر، نەۋائى تەرغىپ قىلماقچى بولغان ئىدىيىلەرگە گۈزەل لە-
باسلىق ۋەزنىپىسىنى بېجىرگەن.

شۇنىمۇ ئېيتىش لازىمكى، «خەمسە»نىڭ سىۋژېتلىرىنى نەۋائىغا قەدەر ئۇلۇغ نىزامىي ۋە خىسراۋ دېهلىۋىلار جاهان ئەدەبىياتىغا ئېلىپ كىرگەنىدى. ئۇ ۋاقىتتا شەرقنىڭ ئۇلۇغ شائىرلىرى ئارىسىدا «خەمسە» يېزىش ئەنئەنىۋى بىر هال بولۇپ، ئۇلار شۇ يول بىلەن ئۆزلىرىنىڭ سەنئەتكارلىق ئىستېداتلىرىنى سىناشقان ئىدى. هە-
قىقەتەن بۇيۇك شائىرلار تەرىپىدىن بىر - ئىككى قېتىم قەلەمگە ئېلىنغان ماۋزۇدا ئەسەر يېزىپ، خەلققە يارىتىش يېڭى ماۋزۇدا ئەسەر يېزىشقا قارىغاندا تېخىمۇ قە-
يىنراق. ئۇلۇغ سەنئەتچىلەر قەلەمگە ئالغان ماۋزۇلاردا ئەسەر يېزىش، ئۇلارغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ماهىر سەنئەتچى، چوڭ مۇتەپەككۇر بولۇش كېرەك. شۇنداىلا ماۋزۇنى راۋاجلاندۇرۇش، «مۇندەرىجىنىڭ مۇندەرىجىسى»نى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، پەلسەپىۋى تە-
رەنلىككە ئېرىشىش مۇمكىن بولىدۇ؛ شۇنداىلا ئەسەرلەرنىڭ ئىسىملىرى بىر - بىرلە-
رىگە ئوخشاپ كەتسىمۇ، جىسىملىرى باشقا بولىدۇ؛ شۇ چاغدىلا تاشقى كۆرۈنۈشىدىن قوش گېزەككە ئوخشىغان بۇ ئەسەرلەر ئۆز تېنى، ئۆز جېنى بىلەن مۇستەقىل هايات كەچۈرىدۇ. «خەمسە» يازغان شائىرلار ئەسەرنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىدىن كۆرە ئىچكى مۇندەرىجىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇن، يېڭى هايات بېرىشكە ئۇرۇنغان. مانا شۇنداق ئېغىر سىناقلارغا بەرداشلىق بەرگەن «خەمسە»چىلەر ئۆز ئىسىملىرىنى ئەدەبىياتتا ئەبەدىيلەشتۈردى. نەۋائى ئەنە شۇنداق سىيمالاردىن بىرىدۇر.

نىزامىي ۋە خىسراۋدىن كېيىن «خەمسە»چىلىكتە ئۆز كۈچلىرىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ناهايىتى كۆپ شائىرلار ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن هېچ بىرى بۇ ئىجادىي مۇسا-
بىقىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. شۇلار جۇملىسىدىن مەۋلانە كاتىبىي، مەۋلانە ئەش-
رەف، مەۋلانە ئەلى ئاهىي، مەۋلانە سۇهەيلى، مەۋلانە ئابدۇللا هاتىفىي ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. مەۋلانە كاتىبىي ئۆز دەۋرىنىڭ غايەت كۈچلۈك شائىرى ئىكەن، نەۋائى بۇ كىشىنى «ئۆز زامانىسىنىڭ تەڭداشسىز كىشىسى ئىدى»[1] دەپ ماختىغان. بىراق ئەلگە يارىغۇدەك «خەمسە» يېزىش شۇنداق كۈچلۈك شائىرنىڭمۇ قولىدىن كەل-
مىگەن. يېقىپ ئېيتقاندا «خەمسە» يېزىشقا كۆپلىگەن كىشىلەر هەۋەس قىلىپ ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن يازغان ئەسەرلىرى نىزامىي بىلەن خىسراۋ يارىتقان گۈل-
دەستە ئالدىدا «خەس» بولۇپ قېلىۋەرگەن. نەۋائى تىلى بىلەن ئېيتقاندا:

كۆپ كىشىكىم قىلدى تەتەببۇ هەۋەس،
سەرۋىگۈل ئوتروسىدە كەلتۇردى خەس[2].

---

① نەۋائى، 3 - توم 15 - بەت، ئۆزبېكىستان دۆلەت نەشرىياتى، تاشكەنت، 1948 - يىل.
② خەمسە 12 - بەت، — ئوت - چۆپ، قۇرۇق، ئەرزىمەس.

ھەقىقەتەن نىزامى ۋە خىسراۋدىن كېيىن بۇ مەيداندا جەۋلان ئۇرۇپ، ھەممە قىلىپ ئابرۇي قازانماق تولىمۇ مۇشكۇل ئىدى. نەۋائى بۇ مۇشكۇللۈكنى بەكمۇ ياخشى چۈشەنەتتى. نىزامىدەك شىرنىڭ پەنجىسىگە پەنجە ئۇرماق ئۇچۇن جەڭگىۋار شىر ياكى بولماسا يولۋاس بولۇش كېرەكلىكىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇ مەسئۇلىيەت ھېسسى نەۋائى «خەمسە»سىدە غايەت گۈزەل ئىپادىسىنى تاپقان.

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق،
نىزامى پەنجىسىگە پەنجە ئۇرماق.
كېرەك شىر ئالىدە شىرى جەڭگى[1]،
ئەگەر شىر ئولماسا باري پەلەنگى[2].

بىراق نىزامى ۋە خىسراۋ ئالالىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن، نەۋائى تىلى بىلەن ئېيتقاندا «ئەدەم تەرەپكە» يۈز تۇتقان، شەرقنىڭ داستانلار ژانىرى بولمىش مەسنەۋى بولسا ئىگىسىز قېلىپ، نامى ئۆچكەن بۇ باغدا گۈلمۇ، گۈلنىڭ ھىدىمۇ قالمىغان بىر چاغدا نەۋائى بۇ مەيدانغا كىرىپ كېلىدۇ، نەتىجىدە مەسنەۋى گۈلزارى يەنە ئۆز رەڭگىگە كىرىپ قويۇق پۇراق چاچىدۇ، سۇ ئاققان ئېرىقتىن يەنە سۇ ئاقىدۇ، مەسنەۋىگە قايتىدىن جان كىرىدۇ:

بۇلارچۇن ئەدەم ساري كۆچمىش ئىدى،
دېگىل مەسنەۋى ئاتى ئۆچمىش ئىدى.
ھەم ئول باغ ئارا گۈل يوقۇ، بۇيى ھەم،
قۇرۇمۇش ئىدى ئول ئاربخ سۇيى ھەم.
بىھەمدۇللاھ ئول گۈل تاپىپ رەڭگۇ بۇ،
بىر ئاققان ئارىقا يا نە كەلدى سۇ[3].

نەۋائى پارس يازغۇچىلىرىنى ئۆزىگە ئۇستاز سانايدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن «خەمسە»نىڭ ھەربىر داستانىنى باشلاش ئالدىدا نىزامى، خىسراۋ ۋە ئۆز زامانداشلىرى جامىلارغا بېغىشلاپ مەدھىيىلەر يازىدۇ. جۇملىدىن ئۇلارنى زور ئېھتىرام بىلەن ئەسكە ئالىدۇ. خۇددى شۇ ھالنى كۆرگەن بەزى ياۋروپا ئالىملىرى نەۋائىنىڭ ئۇلۇغ ۋە ئورىگىنال سەنئەتچى ئىكەنلىكىگە شەك كەلتۈرىدۇ. ئۇلار نەۋائىنىڭ «خەمسە» ۋە «لىسانۇتتەير»دىنى ئورىگىنال ئەسەر ئەمەس، بەلكى پارسچىدىن قىلىنغان تەرجىمە، دەپ قارىغۇلارچە

① جەڭگى — جەڭگىۋار.
② پەلەنگى — يولۋاس، خەمسە — 89 - بەت.
③ خەمسە — 378 - بەت.

ھۆكۈم چىقاردى.

ھالبۇكى، بەدىئى ئەسەرنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ سىيۇژىتى بىلەن ئەمەس، بەلكى سىيۇژىتقا بولغان مۇناسىۋەت ۋە ئۇنىڭ قانداق تەپسىر قىلىنىشى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. جاھان ئەدەبىياتىدا سەييار سىيۇژىتلار غايەت كۆپ. دوكتۇر فائۇست سىيۇژىتىدا ئىنگلىز دراماتۇرگى كرىستوفورمارلو ۋە باشقا ئونلاپ يازغۇچىلار ئەسەر يازغان. دان جوئەن سىيۇژىتىدا مولىر يازغان ئىدى دەپ، بايرون ۋە باشقا يازغۇچىلارنىڭ شۇ سىيۇژىتىدا يازغان ئەسەرلىرىنى تەرجىمە دېگىلى بولامدۇ؟! «مىڭ بىر كېچە»دە شېركون ئۆز سىڭلىسى بىلەن تەسادىپ كەلگىنى ئۈچۈن، تولستويىنىڭ «فرانسۇئەزە»سى ئۆز قىممىتىنى يوقاتقان بولامدۇ؟

نەۋائى ئۆزى بولسا، سىيۇژىتنىڭ بىر چىمەنزارغا ئوخشىتىدۇ. يازغۇچى بۇ چىمەنزاردا سەير قىلىپ يۈرگەن كىشى بولۇپ، بۇ چىمەنزاردا ئۆزى كۆرگەن ۋە ياقتۇرغان گۈللىنى ئۈزىدۇ:

بىراۋكىم، بىر چەمەندە سەير ئەردى،
نېچە گۈل كىم ئاچىلدى، كۆردى، تەردى.

نىزامى ۋە خىسراۋلار ياشىغان دەۋردە، نەۋائى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىغا ماقۇل كېلىدىغان گۈللەر تېخى غۇنچە ھالىدا ئىدى. XV ئەسىردە بۇ سىيۇژىت غۇنچىلىرى بەرق ئۇرۇپ، قىيا ئېچىلدى، نەۋائى بۇلارنى غايەت ماھىرلىق ۋە سەزگۈرلۈك بىلەن تىرىپ بەش گۈلدەستە ياسىدى. نەۋائى «خەمسە» ئۈستىدە قەلەم تەۋرىتەر ئىكەن، فارىس، ئەرەب كلاسسىك يازغۇچىلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شەرق خەلقلىرى ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقلىرىدىن پايدىلاندى. نەۋائى نىزامى ۋە خىسراۋلارنى ئۇلۇغ سەنئەتكار سۈپىتىدە ھۆرمەت قىلدى. بىراق، ئۇلارنى بەھرام، خىسراۋغا ئوخشاش زالىم شاھلارغا خۇشامەتچىلىك ۋە مەدداھلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ.

نەۋائى ئۆزىدىن ئىلگىرى «خەمسە» يازغان شائىرلارغا تۆۋەندىكىچە قاتتىق تەنە قىلىدۇ:

ۋەلىي چەككەنلەر ئۇشبۇ جامىدىن[1] راھ،
سارا سەر[2] بولدىلەر خىسراۋگە مەددىاھ؛
كى مۇلكى مۇنداغۇ، ئايىنى[3] مۇنداغ،

---

① راھ — مەي.
② سەراسەر — باشتىن - ئاياغ، پۈتۈنلەي.
③ ئايىن — ئادەت.

20065

سىپاھى ئانداغۇ، تەمكىنى[1] مۇنداغ،
بۇزۇر گۈممەد ھېكمەت جويى[2] ئانىك،
نە ھىكمەتجو خوشامەت گويى ئانىك.[3]

ھەقىقەتەنمۇ:

ئادەمى ئەرسەك دېمەگىل ئادەمى،
ئانىكى يوق خەلق غەمىدىن غەمى.

دېگىنىدەك، ھەمىشە خەلق ئۈچۈن غەمخورلۇق قىلغان، خەلق مەنپەئىتىنى ھەر-قانداق نەرسىدىن يۇقىرى كۆرگەن ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر ئۈچۈن زالىم، مەئىشەتپەرەس شاھلارنى ماختاش، ئۇنىڭغا مەددىاھلىق قىلىش مۇناسىپ ئەمەس. نەۋائى ھەر نەرسىگە خەلق مەنپەئىتى نۇقتىسىنەزىردىن قارايدۇ. ئۆزىنى خەلقنىڭ مۇرەببىسى دەپ ھېسابلىغان نەۋائى، قايسى بىر نەرسىنى قەلەمگە ئالار ئىكەن، ئۇنىڭ قانداق تەرىپىنى ئەھمىيىتى بارلىقىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. «خەمسە»نىڭ تۆتىنچى كىتابى «سەبئى سەييار»نىڭ مۇقەددىمىسىدە نەۋائى ئۆزىدىن ئىلگىرى شۇ ماۋزۇدا يازغان نىزامى ۋە خىسراۋ ھەققىدە سۆز ئېچىپ، داھىيانە بىر پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ. نىزامى بىلەن خىسراۋنىڭ «خەمسە»لىرىدە بەھرام مەيپەرەس، خوتۇنباز ۋە ئەينى زامانداشلىرىدىن چىن گۈزەللىرىنىڭ ئارامغا «ئاشىق» سۈپىتىدە تەسۋىر قىلىنىدۇ. نەۋائىچە، ھەر كۈن ئونلاپ كېنىزەك-لەر بىلەن ئەيش ـ ئىشرەت سۈرۈپ بۇلغانغان بىر كىشىنىڭ ھەقىقىي ئاشىق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مەملىكەت ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن غەمخورلۇق قىلمىغان، مەيپەرەس، ئەخمەق بىر شاھنى ئىدېئاللاشتۇرۇش نەۋائى پىكرىچە، خەلق ئۈچۈن رەنج (زەخمەت)، پالاكەت كەلتۈرىدۇ:

كىم مۇنىڭدەك ئىكى ۋاھىدى[4] زەمان،
ھەربىر ئۆز ۋەقتىدە فەردى[5] زەمان.
بۇيلە نادان ئۈچۈن يازىپ ئەۋساف،[6]
ئاڭا قىلغايلەر ئۆزلەرنى ۋەسساف.[7]
مەدھىنى بىمەسساب يازغايلەر،

---

① تەمكىن ــ ئەدەپ، خۇلق، خاراكتېر.
② ھىكمەت جويى ــ ھىكمەتلەر ئىزىتقۇچى، مەسلىھەتچى.
③ خەمسە ــ 93 ـ بەت.
④ ۋەھىد ــ يېگانە.
⑤ فەرىد ــ يېگانە.
⑥ ئەۋساف ــ ماختاشلار.
⑦ ۋەساف ــ سۈپەتلىگۈچى، تەۋسىيە، تەرىپ قىلغۇچى.

بەلكى مەۋزۇن كىتاب يازغايلەر.
ھەربىر ئۇل نەزمدە[1] كۆرۈپ كۆپ رەنج،[2]
قىلغان ئۆز «پەنج گەنجى»دە[3] بىرگەنج.
ئاللاھ، ئاللاھ نې گەنج[4] ئولغاي بۇ؟
سەربەسەر[5] ئەلگە رەنج ئولغاي بۇ...

نەۋائىنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن كەسىپداشلىرى تەرىپىدىن گەنج (خەزىنە) دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ئوبرازلار، نەۋائى ھىمايىسىدە بولغان خەلقە رەنج بولۇپ كۆرۈنىدۇ. دېمەك، نەۋائىدا دېموكراتىك مەزمۇنلار غايەت دەرىجىدە زور.

نەۋائى بۇ ئاجايىپ ئەسەرنى دۆلەت ۋە مەمۇرىيەت ئىشلىرىدىن ئاجرالمىغان ھالدا ئىككى يىلدا يېزىپ پۈتتۈرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىش شارائىتى ھەققىدە مۇنداق دېگەن:

قىلىپ تاڭدىن ئاخشامغىچە قىيىلۇقال،
يۈزۈڭگە ئېتىپ ھەر زامان يۈز مەلال.
ئۆزۈڭ تىنمايىن خەلق غەۋغاسىدىن،
قۇلاغىڭ خەلايىق ئەلالاسىدىن.[6]

بىز يۇقىرىدا «خەمسە»نىڭ بەش مۇستەقىل ئەسەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدۇق. ئەمدى «خەمسە»نى تەشكىل قىلغان شۇ ئەسەرلەر ھەققىدە ئالاھىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختاپ ئۆتەيلى.

ھەيرەتۇلئەبرار

ئادەمنى ئەرسەڭ دېمەگىل ئادەمى،
ئانىكى يوق خەلق غەمىدىن غەمى.

نەۋائى «ھەيرەتۇلئەبرار»دا ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ، بۇ جەھەتتىن قارىغاندا «ھەيرەتۇلئەبرار» نەۋائىنىڭ سىياسىي خىتابنامىسىدۇر؛ «خەمسە»نىڭ باشقا داستانلىرىدا بولسا، ئۇ، ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئۆز نەزەرىيىسىنى

---

① نەزم ـــ شېئىر.
② رەنج ـــ مۇشەققەت.
③ بەش خەزىنە، نىزامى ۋە خىسراۋ «خەمسە»لىرىگە كىنايە.
④ خەمسە ـــ 93 ـ بەت.
⑤ سەربەسەر ـــ پۈتۈنلەي، تامامەن، باشتىن ـ ئاياغ.
⑥ خەمسە 283 ـ بەت.

2006.5

نى هايات سەھنىسىدە، ھەربىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، «ھەيرەتۇلئەبرار» — «خەمسە»دە بايان قىلىش كۆزدە تۇتۇلغان سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى پىكىر-لەرنىڭ قىسقا — كانسىپىكى، ياكى «خەمسە» دەپ ئاتالغان بۇ ئۇلۇغ ۋە گۈزەل بەدىئىي ئەسەرنىڭ دەسلەپكى پىلانىدۇر.

«ھەيرەتۇلئەبرار» «خەمسە»نىڭ بىرىنچى كىتابى بولۇپ، 7976 مىسرادىن ئىبارەتتۇر. نەۋائى بۇ ئەسىرىدە هايات ۋە هايات هادىسىلىرى ھەققىدە ئۆز نۇقتىئىنەزەر-لىرىنى بايان قىلىدۇ.

«ھەيرەتۇلئەبرار»دا ئىلىمنىڭ مەنپەئىتى، سۆيگۈ، ۋاپا، ئادالەت، ساخاۋەت، توغرۇ-لۇق، تىل، شائىرنىڭ ئېغىر ئىش شارائىتى، زالىم پادىشاهلار، رىياكار ئىككى يۈزلە-مە شەيخلەر ۋە باشقىلار ھەققىدە ناهايىتى ئىبرەتلىك ھەم تەسىرلىك نەزمىي ماقالەت (سۆھبەتلەر) ۋە ھېكايىلەر بار.

نەۋائى ئەگەر پادىشاه ئادالەتلىك ۋە ساخاۋەتلىك بولسا، مەملىكەت ئاۋات بولۇپ، خەلق ئاسايىشتا ياشايدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. شۇڭلاشقا ئۇ:

ئەدل ئىلە ئالەم يۈزىن ئاباد قىل،
خۇلق ئىلە ئادەم ئېلىنى شاد قىل!

دەپ پادىشاهلارغا خىتاب قىلىدۇ.

بىراق، نەۋائىنىڭ بۇ ھېكمەتلىك نەسىھەتلىرىگە، ھەتتا ھۆسەين بايقارامۇ ئەمەل قىلمايدۇ. ئەكسىچە ئەيش ـ ئىشرەتكە، پىسىق ـ پاساتلارغا بېرىلىدۇ، خەلقە چەكسىز دەرىجىدە زۇلۇم قىلىدۇ، پارىخورلۇق ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ، نەۋائى بۇ هالدىن قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، ئۆزىنىڭ ماختاشقا ئەرزىيدىغان «زالىم پادىشاهلار ھەققىدە»كى ماقا-لىسىنى يازدىكى، بۇ ئەسەر پادىشاهلىق تۈزۈمى ئۈچۈن لەنەت تامغىسى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدا، شاهلار بۇزۇقچىلىق ۋە كەيپ ـ ساپا بىلەن مەشغۇل بولغان قەسىر پەردىلە-رىنىڭ رىشتى ئەلنىڭ جېنىدىن، بېزەكلىرى خەلق قېنىدىن ئىكەنلىكىنى، خىشلىرى-نىڭ مەسچىت بۇزۇپ كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ۋە تاشلىرىنىڭ ئەل قەبرىسىدىن توشۇپ كەلتۈرۈلگەنلىكىنى پەۋقۇلئاددە بىر راستچىللىق ۋە ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

ئەيكى قەۋى[1] ئەيلەدى دەۋلەت قولۇڭ،
زۇلۇم ساری چۈشتى ۋە لېكىن يولۇڭ.

---

① قەۋى — كۆچلۈك، قۇۋۋەتلىك.

* *

قەسركى بەزمە ئاندا مۇھەييا① بولۇپ،
زىننەتى فىردەۋسى② مۇئەللا③ بولۇپ،
فەردەلىرى رىشتەسى④ ئەل جانىدىن،
لەئلىيۇ شنگەرفى⑤ ئۇلۇس قانىدىن،
شەمسەسى⑥ ئەل مالى بىلەن زەرنىگار⑦،
ئەل دۇررۇ، لەئلى بىلە گەۋھەر نىگار⑧.
خىشتىنى ئەل مەرقەدىدىن⑨ يەتكۈرۈپ...

XV ئەسىر مۇنبىرىدە تۇرۇپ بۇنداق ئىسيانكارانە كۆتىرىلىش، پادىشاھلارغا قارشى بۇ قەدەر پاش قىلغۇچى سۆزلەرنى ئېيتىش ئۈچۈن نەۋائىدەك قورقماس مەرد ۋە خەلقنىڭ جان كۆيەر جانىجان دوستى بولۇش كېرەك ئىدى.

«ھەيرەتۈلئەبرار»نىڭ «رىياكار شەيخلەر ھەققىدە»كى بابىمۇ ناھايىتى كەسكىنلىك بىلەن ئۆتكۈر يېزىلغان. نەۋائى، دىن نامىدىن سودىگەرچىلىك قىلىپ يۈرگەن بۇ هارامخورلار گۈرۈھىدىن ئەڭ ئىپلاس نەرسىدىن يىرگەنگەندەك يىرگىنىدۇ. خەلق ئاـ رىسىغا خۇراپات تارقىتىپ يۈرگەن بۇ رەزىل كىشىلەر تائىپەسىنى شۇنچىلىك يامان كۆردىكى، يامانلىقتا ئۇلار بىلەن تەڭلەشتۈرۈلىدىغان ھېچ نەرسە تېپىلمايدۇ.

بۇ ئەل ئېرۇر بارچە ياماندىن يامان،
ھەرنە يوق ئاندىن يامان، ئاندىن يامان...

نەۋائى ھەتتا تامۇغ (دوزاق) ئوتىنىمۇ ئۇلارغا نامۇناسىپ كۆرىدۇ:

بىكە تەمۇغ ھەم بۇ نېچە غەشكە⑩ ھەيىپ...
ئوت داغى بۇ خەيلى⑪ غەلۋەشكە ھەيىپ...

---

① مۇھەييا — تەييار.
② زىننەتى فىردەۋس — جەننەت بېزىكى.
③ مۇئەللا — ئالى.
④ رىشتە — يىپ.
⑤ شنگەرف — قىزىل.
⑥ شەمسە — ئۆيلەرنىڭ شىپ ۋە پەشتاقلىرىگە قۇياشقا ئوخشىتىپ ئىشلەيدىغان يۇمىلاق شەكىلدىكى نەقىش.
⑦ زەرنىگار — زەرلەنگەن، ئالتۇن سۇيى بىلەن بېزەلگەن.
⑧ گەۋھەرنىگار — گەۋھەر بىلەن زىننەتلەنگەن.
⑨ مەرقەد — قەبرە، زاراتگاھلىق، تولۇق.
⑩ غەش — ئىپلاس، بۇلغانغان.
⑪ خەيل — توپ، گۈرۈھ، رودوپايلار

نەۋائى «خەمسە» يېزىشتەك چوڭ ئىجادىي ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇش جەريانىدا، ناھايىتى كۆپ توسقۇنلۇقلارغا دۇچار بولغانلىقىنى ھەسرەت بىلەن ئېيتىپ ئۆتىدۇ. شېئىرنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەيدىغان، ناخشىدىن بەھرى ئالالمايدىغان سۆزلىرى مەزسىز، تەركىبلىرى ناچار بىر گۈرۈھ مەنسىز «شائىرلار» نەۋائىغا كۆپ دەخلى يەتكۈزگەن. نەۋائى ئۆزىنىڭ داھىيانە ئەسەرلىرىنى مەيدانغا چىقارغاندا، ئۇنىڭغا ئېھسان ۋە تەھسىن ئوقۇش ئورنىغا، كۆكسىگە جاپا تېغى بىلەن ئۇرۇپ، جېنىدىن جاق تويغۇزغان. نەۋائى ئۆزىنىڭ قابىلىيەتسىز رەقىبلىرىنى ھەجۋى قىلىش بىلەن، ئۇلارنىڭ دەستىدىن كۆپ ئازار يېگەنلىكىنى تۆۋەندىكىدەك ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ:

كۆڭلىمە كۆپ تېغى جاپا ئۇردىلەر،
دېمە كۆڭۈل، جانىمە يەتكۈردىلەر...

لېكىن نەۋائى سۈبات ۋە چىدام بىلەن ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرغان، دۈشمەنلىرى قانچىكى كۆپ توسقۇنلۇق قىلغانسېرى، ئۇ ئۆز ئىشىنىڭ سۈپىتىنى شۇنچە ياخشىلاپ، ئۇلارغا جاۋاب قايتۇرغان. چۈنكى نەۋائى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن گۈزەل، چوڭقۇر مەنىلىك شېئىرلارلا خەلقنىڭ ئۆلمەس مۈلكى بولىدىغانلىقىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. مەنسىز شېئىرلار بولسا ئەقىللىق ئادەملەر نەزەردە ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدۇ.

نەزمىكى مەنى ئاڭا مەرغۇب[1] ئەمەس،
ئەھلى مەئانى قاشىدا خوب ئەمەس.
نەزمىكى ھەر سۈرەت ئېرۇر خۇش ئاڭا،
زىمنىدە مەنى داغى دىلكەش ئاڭا.

«ھەيرەتۇلئەبرار» توغرىسىدا سۆز بولىدىكەن، نەۋائىنىڭ بىباھا كۆڭلى ھەققىدە سۆزلىمەي بولمايدۇ. نەۋائى بۇ كىتابىدا كۆڭۈل تەئرىپىگە مەخسۇس بىر باب ئاچىدۇ. بۇ بابتا كۆڭۈل ۋە ئۇنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن رەڭگارەڭ خىزمەتلەرنىڭ يارقىن تەسۋىرىنى بېرىدۇ:

ئەي، كى كۆڭۈل ۋەسفى بەيان ئەيلەدىڭ،
سەن بۇ كۆڭۈلنى نې گۈمان ئەيلەدىڭ؟
گۈلشەنى جىسمىڭ ئارا گۈل غۇنچەسى،
يوقسە گۈمان ئەتمە، كۆڭۈل غۇنچەسى،

---

① مەرغۇب — ياخشى.

گاھ قىلۋر شەمئىگە پەرۋانىلىك.
گاھ پەرى ئىشقىدە دىۋانىلىك،
گاھ ۋىسال ئىچرە بولۇپ ئەيشساز①.
گاھ فىراق ئوتىغا ئەيلەپ گوداز...②
.....
دەردۇ بەلا تاغىدە فەرھاد ئولۇپ،
تىرناغى چۇن تىشەئى پۇلاد ئولۇپ.

نەۋائى كۆڭۈل زىممىسىگە چۈشىدىغان ۋەزىپىنى شۇنىڭ بىلەن چەكلەپ قويمىدى. تېخى كۆڭۈل زىممىسىدە ئەڭ مۇرەككەپ خىزمەتلەر ۋە بۇ خىزمەتلەردىن پەلسەپەۋى خۇلاسىلەر چىقىرىش ۋەزىپىسى تۇراتتى، يەنى، كۆڭۈل ھەققىدىكى بۇ بابنىڭ يەنە ئۇچ بۆلۈمچىسى بار ئىدى. بۇلاردا، نەۋائى قەلبى ئارقىلىق تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ئاراسىغا سايا‌ھەت قىلىپ، ھەربىر نەرسىگە ئىبرەت نەزىرى بىلەن قاراشقا باشلايدۇ. بۇ سايا‌ھەتتە كۆرگەن ئاجايىپ ھادىسىلەر ۋە تەسىراتلار نەۋائىغا شۇ قەدەر تەسىر قىلىدۇكى، ئۇ، پۈتۈنلەي ھەيرەتتە قالىدۇ. كىتابنىڭ «ھەيرەتۈلئەبرار» دەپ ئاتىلىشىمۇ خۇددى شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. بەدىئىي ئەسەردە ئاساسىي رولنى ئىنسان ئويناىدۇ. بىراق شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئىنسان ھەمىشە جەمئىيەت بىلەن تەبىئەت ئارىسىدا ياشايدۇ. ئىنسانىنى جەمئىيەتتىن ئاجرىتىپ بولمىغاندەك، تەبىئەتتىن ھەم ئاجرىتىپ بولمايدۇ. غەرب ئەدەبىياتىدا كۆرگىنىدەك نەۋائى تەبىئەت لەۋھەلىرىنىڭ تەسۋىرىگە ئايرىم رەۋىشتە ئەھمىيەت بەرگەن. شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، نەۋائى تەبىئەت گۈزەللىكلىرى ئارىسىدا ئاساسىي ئىدىيىنى يوقىتىپ قويمىغان، ئۇنىڭدا ھەر ۋاقىت بىر خىل يېتەكچى بولىدىغان ئۇمىدۋارلىق قاراش ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

نەۋائىنىڭ تەبىئەت قوينىغا قەلبەن سايا‌ھەت قىلىشى، ئۇنىڭ جەمئىيەت ئارىسىغا كىرىپ سايا‌ھەت قىلىشىغا نىسبەتەن ئالتۇن رەڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى ۋە كۆڭۈل ئاچىدىغانلىقى بىلەن ئىنسانىنى ھەيرانلىققا سالغۇچى تەبىئەتنىڭ دىلبەر لەۋھەلىرى، ئىككىنچى تەرەپتىن ھۆكۈمدارلارنىڭ يا‌ۋۇزلۇقى، يىرتقۇچلۇقى نەۋائىنى «ھەيرەت مەيدىن مەست» (ھەيرانلىق شارابىدىن مەس) بولۇشقا سەۋەب بولىدۇ. نەۋائى بۇ يەردە تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى، ھاياتىي كۈچكە تولغانلىقىنى جەمئىيەت ئارىسىدىكى كۆڭۈلنى بۇزغۇچى مۇدھىش مەنزىرىلەرگە قارشى قويىدۇ. بۇ ئانىتىتېزا، جەمئىيەت ئارىسىدىكى يىرگىنچلىك كەيپىياتنى يەنىمۇ تولۇق تەسەۋۋۇر قىلىشقا يول ئاچىدۇ.

---

① بۇ مىسرانىڭ مەنىسى — بەزىدە مەھبۇبىغا يېتىشىپ، ئەيش قىلىش دېمەكتۇر.
② گوداز — قويماق.

نەۋائى تەبىئەت لەۋھەلىرىنىڭ تەسۋىرلىرىگە پەۋقۇلئاددە بىر جۇشقۇنلۇق بىلەن كىرىشىدۇ. بۇ پەيتتە ئۆزىدە زادىلا كۆرۈلمىگەن كۆتۈرەڭگۈ بىر روھ ۋە زوق ھېس قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لىرىك بىر چېكىنىش بىلەن ساقىغا خىتابەن ئېيتىدۇ:

سۇبھدۇر، ئەي ساقى، ئېتىپ مېھر فاش،①
تۇت ماڭا بىر جام② نېچۈككىم قوياش.
تاڭ قۇشى چۈن بەردى پەيامى③ سەبۇھ④،
نۇش⑤ ئېتەيىن بىر ـ ئىككى جامى سەبۇھ،
سۇبھ سەفالىق⑥ مەيىدىن مەست ئولاي،
تاڭ قۇشىگە نالەدە ھەمدەست⑦ ئولاي.
.....
كۆيدى قوياش ئوتىغە زۇلمەت تۇنى،
ئۇچدى ھاۋا ئۇزرە نۇجۇم⑧ ئۇچقۇنى،
جىلۋە بولۇپ كەم كېچە تاۋۇسىدىن،
نۇر كېتىپ گۇللەرى كۆزگۈسىدىن.
.....

تەبىئەتنىڭ بۇ رەڭلىك ۋە جىلۋىلىك كۆرۈنۈشى نەۋائىنى چەكسىز ھەيرانلىقتا قالدۇرىدۇ. لېكىن بۇ ھەيرانلىقتىن نېمە پايدا؟

كىم نە دۇرۇر ھەيرەتى بىپايدە،
سەنگە بۇ ھەيرەت بىلە نې فايدە؟

خۇش، پايدىلىق نېمە ئىش قىلىش مۇمكىن؟ بۇنىڭغا نەۋائى بەكمۇ ياخشى جاۋاب بېرىدۇ:

سەيرى ھەقىقەتىدىن ئولۇپ بەھرەۋەر،
ئەيلە بەسىرەت كۆزى⑨ بىرلە نەزەر!

---

① ئېتىپ مېھرفاش ـــ ئىلتىپات ئېتىپ، مەرھەمەت قىلىپ.
② جام ـــ جەدەھ، كاسە.
③ پەيام ـــ خەۋەر، ذېرەك.
④ سەبۇھ ـــ تاڭ پەيتىدىكى ئىچكىلىك، مەيخورلۇق.
⑤ نوش ئەتمەك ـــ ئىچمەك.
⑥ سەفا ـــ تازا، تىنىق.
⑦ نالەدە ھەمدەست بولماق ـــ بىرگە سايرىماق.
⑧ نۇجۇم ـــ يۇلتۇزلار.
⑨ بەسىرەت كۆزى ـــ ئىبرەت كۆزى.

نەۋائىچە، تەبىئەت گۈزەللىكلىرى سەيرىدىن ھەقىقەت سەيرى پايدىلىق ۋە ئەۋزەل-رەكتۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن جەمئىيەت ئىچىگە كىرىپ، ھەر نەرسىگە ئىبرەت كۆزى (ئىب-رەت ۋە ئاڭ كۆزى) بىلەن قاراش كېرەك. بىراق، نەۋائى ئۆز جەمئىيىتىگە نەزەر سې-لىپ نېمىنى كۆردى؟ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن، پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن قەھرى ـ غەزەپ، تىغ-دىن قان ۋە زەھەر تامچىۋاتقان جاللاتلار، ئىنسان قېنىنى مەي ئورنىدا ئىچكۈچى يىرت-قۇچ پادىشاھلار سەپ تارتىپ ئۆتۈشىدۇ. نەۋائى بۇ يىرتقۇچ ھالىتىگە كەلگەن شاھلارنى ۋە ئۇلارنىڭ تۆۋەندىكى مۇدھىش سۈرىتىنى سىزىدۇ:

جۇملەئى ئالەمگە ئىشى قەھر ئولۇپ،
ئاچچىغىدىن باشىدىن ـ ئاياغ زەھر ئولۇپ،
تىخ سالىپ ھەر ساری ئاچچىغىدىن،
قان دېمەكنىم زەھری تامىپ تىغىدىن،
ئەل باشىنىڭ كاسەسىدىن جام ئاڭا،
مەي ئورنىدا قان بولۇپ ئاشام ئاڭا.

مانا شۇ مۇدھىش ۋە ئىپلاس مەنزىرىلەر نەۋائىنى چەكسىز غەم ۋە ئەندىشىلەرگە سالىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ بۇ قانخور جاللاتلار ئارىسىدا يالغۇز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ:

غۇربەت ئوتى ھەر دەم ئولۇپ شۇئلەزەن[1]،
تۇشتى خەيالىگە ھەۋايى ۋەتەن.

«ھەيرەتۇلئەبرار»نىڭ ۋاپا ھەققىدىكى بابىمۇ ئوقۇغۇچىنى پۈتۈنلەي ھەيرانلىقتا قالدۇرىدۇ. ھەقىقەتەن، ئىنسانىي پەزىلەتلەرنىڭ بىرى ۋاپادۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن نەۋائى بۇ پەزىلەتنى ئەڭ قىممەتلىك گۆھەرلەردىنمۇ ئېسىل، ئەتىۋار ۋە قىممەتلىكرەك، دەپ ھېسابلايدۇ:

ھەرنە جەۋاھىرکى خەيال ئەيلەگەي،
جەۋھەرىنى ئەقىل سەۋال ئەيلەگەي،
يۈز تاپىلۇر، بىر دېسە بۇ قان ئارا،
يۈز دېسە، مىڭ ئاڭا بۇ ئۇممان[2] ئارا.

---

① شۇئلەزان ــ شولا چۈشكەن، نۇرلانغۇچى.
② ئۇممان ــ دېڭىز.

2006.5

غەيرى ھەم ئۇل دۇركى جاھانتاب① ئىرۇر،
كىم بۇ دېگىز قەئرىدە نايابى ئىرۇر،
بىر دۇر ئەگەر ئەيلىسە زاھىر جەمال،
ئىككىسى جەم ئولماق ئەمەس ئېھتىمال.
سورسا ئاتىن ئەھلى سەفا جەۋھەرى،
ئاھ چېكىپ دېدىكى ــ ۋاپا گەۋھەرى.

مادامكى، «ۋاپا گەۋھىرى» بۇ قەدەر نايابى (ئەتىۋار) ۋە بۇ قەدەر بىباھا ئىكەن، بەس، ئۇ ھالدا بىۋاپالارنى نېمە دەپ چۈشىنىش كېرەك؟

يارىكى ئايىن② ۋاپا يوق ئاڭا،
شەمئى كەبىدۇركى زىيا③ يوق ئاڭا.
شەمئىكى يوق ئاندا زىيا تۆشەسى،
ئوتسىز ئېرۇر ئۇيلەكى مۇز شۇشەسى.

ۋاپالىق يار تېپىش شەرىپىگە ئېرىشكەن بىر گادايى، نەۋائىنىڭ پىكرىچە جاھان شاھلىرىدىن بەختىياردۇر:

جۇملە جاھان شاھلىرىدىن ئارى بار،
كىمكى گەدادۇر، داغى بىر يارى بار.

نەۋائى، ۋاپانىڭ پايدىسىنى ۋە شاراپىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، مۇدھىش بىر ۋاقىئەنى ھېكايە قىلىدۇ، بۇ شۇندىن ئىبارەت: ئەمىر تېمۇر كۆپ مەملىكەتلەرنى فەتھ قىلغاندىن كېيىن، ئۆز جاھانگىرلىكىنى داۋام قىلدۇرۇپ، ھىندىستان ئۈستىگە قوشۇن تارتىدۇ. ھىندى خەلقى ھەرقانچە قەھرىمانلىق بىلەن ئۆز ۋەتىنىنى ھىمايە قىلسىمۇ، تېمۇر قوشۇنىنىڭ دەھشەتلىك ھۇجۇمىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ، ئاخىرىدا تەسلىم بولىدۇ. بىراق، قانخور تېمۇر ھىندى خەلقىنى گۇناھكار سانايى، ھەممىنى باراۋەر ئولتۇرۇشكە پەرمان قىلىدۇ. قۇتۇرغان ئەسكەرلەر ياش ـ قېرى، خوتۇن ـ بالىلارنى بىر

① جاھانتاپ ــ جاھاننى يورۇتقۇچى.
② ئايىن ــ ئادەت، پېئىل.
③ زىيا ــ نۇر، يورۇغلۇق.

باشتىن قىلىچتىن ئۆتكۈزۈشكە باشلايدۇ. توساتتىن بىر يىگىت خوتۇنى بىلەن قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئەسكەرلەر يىگىتنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. خوتۇنى مەن ئۆلتۈرۈڭلار دەپ، ئۆز بوينىنى قىلىچقا تۇتۇپ بېرىدۇ. ئەكسىنچە، خوتۇنىنىڭ بېشىنى كېسىمىز دەپ قىلىچ كۆتۈرگىنىدە يىگىت پەريادىقىلىپ، ئۇنى قويۇپ، مېنى ئۆلتۈرۈڭلار دەپ، بوينىنى قىلىچقا تۇتۇپ بېرىدۇ.

نەۋائى تىلى بىلەن ئېيتقاندا:

بەزل[1] قىلۇرلەر ئىدى بىر ـ بىرىگە باش،
باشلىرىگە تىخ ئۇچۇن ئېردى تالاش.

بۇ ھالدىن تەئەججۇپلەنگەن ئەسكەرلەر، ۋاقىئەنى تېمۇرگە ئېيتىدۇ. بۇ خىل مىسلىسىز ۋاپادارلىق تېمۇرنىڭ تاش قەلبىگە تەسىر قىلىپ، ھەم ئۇلارنى، ھەم ھىندى خەلقىنى ئەپۇ قىلىدۇ. بۇ ھېكايىدىن چىقىدىغان خۇلاسە ناھايىتى روشەن:

نەۋائى ئائىلىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. چۈنكى ئائىلىنىڭ مۇستەھكەملىكى جەمئىيەتنىڭ مۇستەھكەملىكىگە دالالەت قىلىدۇ. مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتقان جەمئىيەتلەر، يالغۇز ئىقتىساد ۋە سىياسەتتە ئەمەس، بەلكى ئائىلىۋى جەھەتتىنمۇ چېرىپ يىمىرىلىدۇ. ئۇنداق ئائىلىلەردە ئەر بىلەن خوتۇن، ئاتا بىلەن ئوغۇل ئارىسىدا سەمىمىيەت، شەپقەت ۋە پىداكارلىق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ئۇ-لى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. نەۋائى شۇ ئۇلنى مۇستەھكەملەپ، ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتنى تۇزەتمەكچى بولىدۇ. بىراق، ۋاقىت ئۆتكەن ئىدى، يەنى فېئودالىزم ھېچقانداق دورا ـ دەرمەك بىلەن تۇزەلمەيدىغان مەرەزگە مۇپتىلا ئىدى.

نەۋائى ئارزۇ قىلغان مۇستەھكەم ئائىلىۋى تۇرمۇش ۋە پىداكارلىق بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزگە ئوخشاش ساغلام ۋە بەردەم جەمئىيەتتىلا بولۇشى مۇمكىن. XV ئەسىر-دە كەم ئۇچرايدىغان «ۋاپا گەۋھىرى» ياشلىرىمىزنىڭ پەزىلىتى بولۇپ قالغۇسى. «ھەيـ-رەتۇلئەبرار»نىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان جەھەتلىرى، قىسقىچە قىلىپ ئېيـ-تقاندا، مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

(داۋامى بار)

(ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابلىمىت ياقۇبى)

① بەزل ــ بېغىشلاش، ھەدىيە قىلىش.

2006.5

نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تۈركمەن كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە

مۇنەۋۋەر ھەبىبۇللاھ

15 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن بۈيۈك شائىر، جامائەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋائى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا يۈكسەك ۋە پەخرلىك ئورۇن تۇتىدىغان شانلىق نامايەندە. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ئۇ 15 ـ ئەسىر تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئەدەبىيات ساماسىدىكى ئەڭ نۇرلۇق يۇلتۇز بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، نەۋائى ئەسەرلىرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ئۆز زامانىسىدا، تۈركىي تىللىق شائىرلارنىڭ ھەممىسى ئەلىشىر نەۋائىنى ئوخشاشلا ئۆزلىرىنىڭ پىر ـ ئۇستازى بىلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئالدى، تەقلىد قىلدى. نەۋائى ئەسەرلىرى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر شېئىرىيىتىنىڭ قامۇسى قاتارىدا كۆرۈلۈپ، مەيلى دەرسلەردىكى ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشتا بولسۇن، مەيلى جەمئىيەتتىكى شېئىرىيەتچىلىكتە بولسۇن، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۆلچەم ۋە ئەندىزە قىلىنىدى. نۇرغۇنلىغان شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆسۈپ ـ يېتىلىش جەريانىدا نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئۈلگە قىلىشنى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئوزۇق ئېلىشنى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشنى ئۆزلىرىگە مودا ۋە بۇرچ قىلدى، دېمەك، ئەلىشىر نەۋائى پۈتكۈل يېپەك يولى مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان بۈيۈك تاريخىي شەخس بولۇش سالاھىيىتى بىلەن، يالغۇز ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئومۇمىي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ غايەت زور ھەسسىلەرنى قوشقان تۆھپىكار ئەجداتتۇر.

شۇ جۈملىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمىي مىللەتلىرىدىن بولغان تۈركمەن خەلقىنىڭ شائىرلىرىمۇ ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدىن ئوزۇق ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرغان، بۇ ھەقتە 1993 ـ يىل تۈركمەنىستان «رۇخ» نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تۈركمەن شېئىرىيىتىنىڭ دۇردانىلىرى» نامـلىق كىتابتا 18 ـ، 19 ـ ئەسىرلەردە ياشاپ ئۆتكەن تۈركمەن شائىرلىرىنى تونۇشتۇرغاندا، ھەرقاچان ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مۇبارەك نامىنى تىلغا ئالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، 19 ـ ئەسىردە ئۆتكەن تۈركمەن شائىرى موللا نەفىسى ھەققىدە: «... ئاتىسى نەفىسىنى دەسلەپ مەرۋىدە، كېيىن بولسا، بۇخارا مەدرىسەسىدە ئوقۇتىدۇ. ئۇ خۇسرەۋ

دېھلەۋىي، جالالىددىن رۇمى ۋە ھافىز شىرازى ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن، پارس تىلى ئۆگىنىدۇ... ئىجادىيەتتە ئۇ ھامان نەۋائى، فۇزۇلى ۋە سەييادىلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئۇلۇغ قىلاتتى» دەپ يېزىلغان. «تۈركمەن شېئىرلىرىنىڭ دۇردانىلىرى»دا يەنە 18 ـ ئەسىر تۈركمەن شائىرى سەييىدى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە:«... ئۇ بۇخارا مەدرىسەسىدە ئوقۇيدۇ. بۇ جەريانداً، ھىراتلىق نەۋائىنىڭ ۋە كەركۈكلۈق فۇزۇلىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىدۇ» دەپ بايان قىلغان. مانا بۇلاردىن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تۈركمەن شائىرلىرىنىڭ ئۆسۈپ ـ يېتىلىشىگە قانچىلىك زور ۋە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز، ئەلۋەتتە. تۈركمەن شائىرلىرىنىڭ ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدىن مول ئوزۇق ئالغانلىقىنى 18 ـ ئەسىر مەشھۇر تۈركمەن شائىرى مەخدۇمقۇلى فەراغىينىڭ ئىجادىيىتىدىنمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، تۈركمەن خەلقىدە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر مەخدۇمقۇلى فەراغىي تۈركمەن شېئىرىيىتىنىڭ پىرى، تۈركمەن ئەدەبىياتىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى ۋە بايراقدارى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن يۈكسەك شان ـ شۆھرەتكە ۋە ئالىي ھۆرمەتكە سازاۋەر زاتتۇر. شېئىرلار توپلىمى رۇس، پارس، تۈرك، ئوردۇ، ئىنگلىز ۋە خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان مەشھۇر شائىر مەخدۇمقۇلى گەرچە ئەلىشىر نەۋائى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان شائىر بولمىسىمۇ بىز ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق، ئوتتۇرىدا نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئاسانلا بايقىۋالىمىز. تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشچە، ئەلىشىر نەۋائى ۋە مەخدۇمقۇلى ئۆزلىرى ياشىغان دەۋرنىڭ تارىخىي چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، دۇنيا قارىشى مۇرەككەپ ھەم كۆپ قاتلاملىق جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. ئۆسمۇر ۋاقتىدا، شەيخ سەئىدى، ھافىز شىرازى ۋە ئابدۇرەھمان جامى قاتارلىق پېشۋالارنىڭ سوپىزملىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئۇنىڭ بەدئىي ئىجادىيەتلىرىدە يەنىلا ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسى، تۇرمۇشقا، خەلقە بولغان مۇھەببىتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. بىز مەخدۇمقۇلى ئەسەرلىرى بىلەن نەۋائى ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق ئۇلاردا كۆرۈلىدىغان ئىپادىلەش ئۇسلۇبى ۋە ئالغا سۈرۈلگەن پىكىر قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئوخشاشلىقلاردىن نەۋائىدىن تەخمىنەن ئىككى ئەسىر كېيىنكى زامانداشىمىز ياشاپ، ئىجاد قىلىپ ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىر مەخدۇمقۇلىنىڭ ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدىن مول ئوزۇق ئالغانلىقىنى پەملىيەلەيمىز. مەسىلەن، نەۋائى:

ئادەمنى ئەرسەك دېمەگىل ئادەمنى،
ئانىڭكىم يوق خەلق غەمىدىن غەمنى.

يېشىمى: ئەگەر سەن ئادەم بولىدىغان بولساڭ، خەلقنىڭ غېمىنى يېمەيدىغان ئا-

2006.5

دەمنى ئادەم دەپ ھېسابلىما.

مەخدۇمقۇلى:

تەۋەككۈل ئەت خەلقە سىررىڭ بەرىپ بار،
سەبر ئەيلەگىل، بىسەبرلىك ھەم بىكار...

يېشىمى: خەلقە سايە بول، ئۇلار بىلەن سىرداش. سەۋر ـ تاقەت قىل، تاقەتسىزلىك پايدىسىزدۇر.

كۆرۈڭلىش تەس ئەمەسكى، بۇ ئىككى شېئىردا، ئوخشاشلا ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقنى سۆيۈش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن.

نەۋائى:

شاھكى ئىشى ئەل ئىلە بۇنياد ئېتەر،
ئەل بۇزۇغ مۇلكى نە ئاباد ئېتەر.

يېشىمى:

پادىشاھنىڭ ئىشى ئادالەت بىلەن راۋاج تاپىدۇ، ئادالەت ۋەيران بولسا، مەملىكەتنى قانداقمۇ ئاۋات قىلغىلى بولىدۇ؟

مەخدۇمقۇلى:

راخمەتىڭ ئىشكى ئاردىدىن ئاچىلسىن،
نۇرۇڭ ئىنىپ يەر يۈزىنە ساچىلسىن،
غىبار گۆچسۇن ئەلىم گردى قاچىلسىن،
رەھىم ئەيلەيىپ ياغمىر ياغدۇر سۇلتانىم.

يېشىمى: ئى، پادىشاھ! رەھمەت ئىشىكىڭنى ئاچقىن، نۇرۇڭ يەر يۈزىگە چېچىلسۇن، رەھىم قىلىپ يامغۇر ياغدۇرغىن، زېمىندىن دەرد ـ ئەلەمنىڭ چاڭ ـ توزانلىرى كۆتۈرۈلۈپ كەتسۇن!

بۇ ئىككى شېئىردا بولسا، شائىر مەخدۇمقۇلى بىلەن ئەلىشىر نەۋائى ئوخشاشلا مەملىكەتنى ئىدارە قىلغۇچى پادىشاھلار ئادالەت بىلەن ئىش قىلغاندىلا، ئاندىن دۆلەتنىڭ روناق تاپىدىغانلىقىنى بايان قىلغان.

بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بىر قاتار رۇبائىيلىرىدا، خەلقنىڭ غەم ـ قايغۇسى، ھەسرەت ـ نادامىتى، ھايات تەشۋىشلىرى، ئەل ـ يۇرتنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاۋاتچان ـ ئوقۇبەت قاتارلىقلار بايان قىلىنىش بىلەن بىر چاغدا، شائىرنىڭ كەسكىن ۋە مەردانە پىكىرلىرى ئارقىلىق، بۇ خىل جەمئىيەت ھادىساتلىرىغا نىسبەتەن مەردانە لىق ۋە شجائەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلىدۇ، زۇلۇمغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش مەپكۇرىسى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

نەۋائى:

گەردۇنكى ئانىڭ جەۋرىدىن مەملۇ غەمدۇر،
ھەربىر غەمدە يۈز ئىبتىدا مۇدغەمدۇر.
دۇنيادىكى ئەل نەۋھەسى زىرۋ بەمدۇر،
ھەر زاۋىيەسى ئانىڭ تولا ماتەمدۇر.

يېشىمى: جاھان غەم بىلەن لىق تولغان، ئۇنىڭ بىر غېمى يەنە يۈز غەمنى باشلاپ كېلىۋاتقان، خەلقنىڭ نالە ـ پەريادى ھەممە يەرنى قاپلىغان، دۇنيانىڭ پۈتكۈل بۇ-لۇڭ ـ پۈشقاقلىرىمۇ ماتەم بىلەن تولغاندۇر.

ھەم مۈلك بىلە ئەدل جىھاتى بولمىش،
ھەم ئەدل بىلە مۈلك سەباقى بولمىش.

يېشىمى: مەملىكەتتە ئادالەتنى تۈرغۈزۈش ئۈچۈن ئادالەتسىزلىككە قارشى كۈرەش قىلىش كېرەك. شۇ چاغدىلا، مەملىكەتتە ئادالەت ئورنىتىلىپ، مەملىكەت تىنجىيدۇ. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بۇ ئىدىيىسى شائىر مەخدۇمقۇلى شېئىرلىرىدىمۇ ئۆز ئىپا-دىسىنى تاپقان. ئالايلۇق:

مەخدۇمقۇلى:

ھەزىر بىزنىڭ زەماندا،
يامان سۆزلەر زەباندا.
زۇلۇم ئىشلەر جىھاندا،
چۈشدى دەيىپ ئاغلارىن.

يېشىمى: ھەي... بىزنىڭ زامانىمىزدا ھەممە ئادەمنىڭ ئىغىزىدا يامان سۆزلەر، جاھاننىڭ ھەممە يېرى زۇلۇمغا تولغان، دەپ يىغلايمەن.

گۆدۈك فەلەكنىڭ ئويۇنۇن،
ئۇزەر ئەلەمنىڭ بوينۇن؛
نى جانلار يەر قوينۇن،
قۇچتى دەيىپ ئاغلارىن.

يېشىمى: پەلەكنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈڭكى، دەرد ـ ئەلەم ئادەمنىڭ بوينىنى ئۇزۇۋې-تىپتۇ، «نى ـ نى ئادەملەرنى زۇلۇملۇق زېمىن يەپ كەتتى» دەپ يىغلايمەن.

مەخدۇمقۇلى ئاياما جان،
بەلىڭ قوشا، گىي غەزەپ دون؛

ھەددىدىن ئاشىدى بۇ زالىم جان،
ئاخىر تور قۇرمالى بولدى.

پىشىمى: ھەي، مەخدۇمقۇلى! جېنىڭنى پىدا قىل، بېلىڭنى مەھكەم باغلا، غەزەپ تونىنى ئۇچاڭغا كىيگىن. بۇ زالىم خان بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى، ئەمدى ئۇ-نىڭغا قارشى كۇرەش قىلىشقا توغرا كەلدى ـ دە.

مانا بۇ شېئىرلاردا بولسا، مەخدۇمقۇلىمۇ خۇددى ئەلىشىر نەۋائىغا ئوخشاشلا پە-كىر قىلغانلىقىنى كۆرىمىز.

يەنە سېلىشتۇرساق، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن رۇبا-ئىيلىرىدا سەممىيلىك، ۋاپادارلىق، لاتاپەت ۋە پىداكارلىق قاتارلىق سۆيگۈ گۈزەللىك-لىرى ئۆزىگە خاس پاساھەت بىلەن تويۇندۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يوق ئاغزىدىن نۇكتە ئايتۇر مەھۋەشمدەك بولماغاي،
گەر قۇياش ھەر زەررەسىدىن بىر مەسىھا ئەيلەسە.

پىشىمى: مېنىڭ گۈزەل يارىمنىڭكىدەك چىرايلىق سۆز قىلىدىغان ئېغىز يوق، قۇياش ھەربىر زەررىسىدىن ھەرقانچە ھايات بەخش ئەتمىسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭغا يەتمەيدۇ.

كۆزۈڭ نەرگىس، ئۇزارىڭ گۈل، قەددىڭ سەرۋى، ساچىڭ سۇنبۇل،
بۇزۇغ كۆڭلۇم خەيالىدىن بۇلارنىڭ تۇرفە باغ ئولمىش.

پىشىمى: كۆزۈڭ نەرگىس گۈلىدەك سېھىرلىك، چىرايىڭ گۈلدەك چىرايلىق، قەددى ـ قامىتىڭ سەرۋى دەرىخىدەك لاتاپەتلىك، چېچىڭ بولسا، سۇنبۇلدەك يارىشىم-لىق. مانا بۇلارنى ئەسلىسەم، ۋەيرانە كۆڭلۇم گۈزەل باغقا ئايلىنىدۇ.

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەخدۇمقۇلى فەراغىيمۇ ئۆز شېئىرلىرىدا مۇشۇنداق ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

كۆزى نەرگىس، بويى شەمشات،
كىرپىكلىرى مىسلى پولات.
پەرى پەيكەر، سەرۋى ئازاد،
دەسسە ـ دەسسە گۈلە مەكزەر.

پىشىمى: كۆزى نەرگىس گۈلىدەك گۈزەل، بويى شەمشات دەرىخىدەك سۇباتلىق، كىرپىكلىرى دىك ـ دىك مەزمۇت. ئۆزى پەرىزاتتەك كېلىشكەن، قامىتى سەرۋى دەرد-خىدەك يارىشىملىق، بەئەينى دەستە ـ دەستە گۈلنىڭ ئۆزىگە ئوخشايدۇ.

كۆيەن يوق بۇ دۇنيادا مەنچە،
دىدار گۆرمەك يوق دۇيۇنچە.

دىشلەرى دۇر، ئاغزى غۇنچە،
بەلى ئىنچە قىلا مەنزەر.

پىشىمى: بۇ دۇنيادا ئۇنىڭغا مەندەك كۆيگەن ئادەم يوق؛ ئۇنىڭ دىدارىغا قاراپ تويمايمەن؛ ئۇنىڭ چىشلىرى دۇر ـ مەرۋايىتتەك، ئېغىزى گۈل غۇنچىسىگە ئوخشايدۇ.

تەتقىقات بىلەن سېلىشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، مەخدۇمقۇلى فەراغىينىڭ شېئىرلىرىدىمۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىدىكىدەكلا كۈچلۈك مىللىي روھ جۇلالاپ تۇرغانلىقىنى، ۋەتەننى سۆيۈش، ئانا يۇرت ـ دىيارنى قەدىرلەش ئىدىيىسىنىڭ بەرق ئۇرۇپ جىلۋىلىنىپ تۇرغانلىقىنى روشەن هېس قىلىمىز، ئالايلۇق:

نەۋائى:

غۇربەتتە غەرىب شادمان بولماس ئىمىش،
ئەل ئاڭا شەفىقۇ مېهرىبان بولماس ئىمىش.
ئالتۇن قەپەس ئىچرە گەر قىزىل گۈل بوتسە،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش.

پىشىمى: مۇساپىرچىلىقتا مۇساپىر ئادەم شاد ـ خۇرام بولمايدۇ؛ ياقا يۇرتنىڭ كىشىلىرى ئۇنىڭغا مېهرىبانلىق كۆرسەتمەيدۇ. ئالتۇن قەپەسنىڭ ئىچىدە قىزىل گۈل ئۇنىڭغا تەقدىر دېمۇ، بۇلبۇلغا ئۇ تىكەنچىلىكمۇ كۆرۈنمەيدۇ.

مەخدۇمقۇلى:

مەستانا يۇرۇنچەك غەيرى يۇردۇندا،
ئۇنۇپ ئۆسەن ئۆز يۇردۇڭدان ئايرىلما.
ماغرۇر كەكلىكدەي نەفسىڭ ئۇغرۇڭدا،
دامما دۇشۇپ قاناتىڭدان ئايرىلما.

پىشىمى: خەقنىڭ يۇرتىدا ئەلەڭ ـ سەلەڭ يۇرگىچە ئۆزۇڭنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇڭدىن ئايرىلمىغىن؛ مۇساپىرچىلىقتا، خۇددى گال ـ نەپسىڭ كەينىگە كىرىپ تۇزاققا چۈشۈپ قالغان كەكلىككە ئوخشاش قول ـ قانىتىڭدىن ئايرىلىپ قالمىغىن.

ئەلىشىر نەۋائى ۋە مەخدۇمقۇلى ئەينى دەۋردە سۇفىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، روشەن هالدا تەركىدۇنياچىلىققا قارشى پوزىتسىيە تۇتقان.

نەۋائى:

بەس نېدۇر ئول غەمدىن ئۇلۇپ دەردناك،
ئۆزىنى ئۆكمەكتىن بۇرۇن ئېتمەك هەلاك؟

پىشىمى: بولدى بەس، غەم ـ قايغۇ ئىچىدە ئۆلمەي تۇرۇپ، ئۆلۈكتەك ياشاپ نېمە

قىلىدۇ؟

مەخدۇمقۇلى:

ئاسلا سېنى گۆرمەمىشىم دىلدارىم،
گۈمدۇمۇ سېن، بىلبىلمىسېن، نەمىسەن؟

يېشىمى: ئەي دىلدارىم، سېنى ئەسلا كۆرۈپ باقمىدىم، سەن دەمدەمۇ، بۇلبۇلنىمۇ، زادى نېمە سەن؟

ئانقا سىپات «ھۇۋ» دېيىپ ئاسمان ئۇچان قۇش،
گىجىسى تىرىكدىر، گۈندىزى بىھۇش،
مېنىڭ ساھىبجامالدىمى گۆردىڭمى؟

يېشىمى: كۈندۈزى بىھۇش، كېچىسى تىرىلىپ، ئەنقاغا ئوخشاش «ھۇۋ» دەپ ئاسمانغا ئۇچقان قۇش، مېنىڭ ساھىبجامالىمنى كۆردۈڭمۇ؟

«ئانقا» (ئەنقا) دېگەن قۇش توغرىسىدا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «لىسانۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىدە قاپ تېغىنىڭ چوققىسىدا ياشايدىغان، ھەممە قۇشلارنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

مۇشۇنداق سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارساق شۇنىسى مەلۇم بولىدۇكى، مەخدۇمقۇلى فەراغىي قاتارلىق تۈركمەن شائىرلىرى ئۆز زامانىسىدا، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن پېشۋا تىل ئۈستىسى بولغان بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقىغان ۋە بېرىلىپ تەتقىق قىلغان بولغانلىقى ئۈچۈنلا، پەكىر ـ تەپەككۇر قىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى يەنە سۆز ـ كەلىمىلەرنى ئىشلىتىش جەھەتتىمۇ شۇ قەدەر ئوخشاش بولغان نادىر ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلىگەندۇر. مانا بۇ ھال ئەمەلىيەتتە، ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ ئەينى زامانىدا تۈركمەن كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن، ھەقىقەتەن مۆكچىلۈك ۋە زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەلۋەتتە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل نەشرى.
2. ئامان شىخنېپىس: «ماغتىمقۇلنىڭ ئەلىمى»، ئاشخابات، 1994 ـ يىل «د.ب.رېجىپ ـ خان» نەشرىياتى.
3. رومانقولى مۇستاكوۋ: «ماغتىمقۇلنىڭ پوئېزىياسىنىدا قارىمى گۈندغارنىڭ مېپفلىرى»، «رۇخ» نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، ئاشخابات.
4. «ماغتىمقۇلى سايلانان ئەسەرلەر»، ئاشخابات، 1983 ـ يىلى، «نائۇكا» نەشرىياتى.

(ئاپتور: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا، دوتسېنت، دوكتۇر)

تۈركىي تىللىق «خەمسە» توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات

مۇنەۋۋەرە ھەببۇللاھ نۇر

نەۋائى ئىجادىي مىراسىنىڭ ئەڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىن بولغان «خەمسە»نىڭ قول-يازما، تاشباسما، مىخ مەتبە نۇسخىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى، جۈملىدىن رايونىمىز شىنجاڭدا ياشىغۇچى خەلق ئارىسىدا يىللاردىن بېرى قولدىن قولغا ئۆتۈپ، قولدا كۆچۈرۈلۈپ، مەكتەپلەردە (مەدرىسەلەردە) دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىلىپ، ئائىلىلەردە تەربىيە دەستۇرى قىلىنىپ ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىپ كەل-گەن. تۆۋەندە نەۋائىنىڭ تۈركىي تىللىق «خەمسە»سى توغرىلىق قىسقىچە مەلۇمات بېرىمىز.

1. «ھەيرەتۈل ئەبرار»

«خەمسە»نىڭ 1 - داستانى «ھەيراتۈل ئەبرار»(ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى) دىداكتىك خۇسۇسىيەتكە باي، پەلسەپىۋي پىكىر - مۇلاھىزىلىرى ئىنتايىن چوڭ-قۇر، تەلىم - تەربىيە خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك، باش تېما بىرەر ۋەقەلىكنى ئا-ساس قىلغان ھالدا تەرتىپ بىلەن بايان قىلىنغان بولماستىن، بەلكى شائىرنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرى، ئوي - پىكرى، لىرىك ھېسسىياتى ۋە لىرىك تەسۋىرى، شۇنداقلا تۇرمۇشتىن ئالغان بىۋاستە تەسىراتى ۋە ئۇنى ئاممىباب لاشتۇرۇپ بايان قىلغان مۇلاھىزىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ماقالاتلارنى ئاساس، يۇقىرىقى بايانلىرىمىز-نىڭ دەلىلى بولغان ئىپىك ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنغان ھېكايەتلەر ۋە مەسەللەرنى قوشۇمچە بايان قىلىش ئۇسۇلى بىلەن يېزىلغان داستان بولۇش سۈپىتىدە «خەم-سە»دىكى باشقا داستانلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

«ھەيرەتۈل ئەبرار» داستانىنى نەۋائى ھىجرىيە 888 - يىلى (مىلادىيە 1483 - يىلى) يازغان. شائىر بۇ توغرىلىق مەلۇمات بېرىپ مۇنداق يازىدۇ:

ھەيرەتى ئەبرار كۆرۈپ زاتىنى،
«ھەيرەتۈل ئەبرار» دېدىم ئاتىنى.
نۆكتەئى تارىخكى ئەھسەن ئىدى،
سەككىزۇ سەككىز يۈزۇ سەكسەن ئىدى.

«ھەيرەتۈل ئەبرار» 63 باب، 3951 بەيىت (7902 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان، مۇقەددىمە، ئاساسى قىسىم ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ بۆلەكتىن بىرىككەن (نەشر نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا 657 سۆزلۈكتىن تۈزۈلگەن لۇغەت قوشۇمچە قىلىنغان) چوڭ تېپتىكى داستان.

«ھەيرەتۈل ئەبرار»داستانىنىڭ مۇقەددىمىسى 1046 بەيىت (2092 مىسرا)دىن تەركىپ تاپقان. بۇ قىسمىدىكى مەزمۇنلار 21 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ 9 باب مەدھىيە، 4 باب مۇناجات، 5 باب نەئىت، 3 باب ھەيرەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«ھەيرەتۈل ئەبرار» داستانىنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قىسمى 2728 بەيىت (5456 مىسرا)دىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ بۆلەكتىكى مەزمۇنلار 40 بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان. داستانىنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى 40 بابنىڭ ئالدىنقى 20 بابى نەۋائىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئادەمىيلىك، ۋاپادارلىق، ئەدەب - ئەخلاق، گۈزەللىك ۋە رەزىللىك ئۈستىدە يۈرگۈزگەن مۇلاھىزىلىرى بايان قىلىنغان مەقالات، بۇنىڭغا ئەگەشكۈچى كېيىنكى 20 باب بولسا يۇقىرىدىكى 20 بابتا بايان قىلىنغان پىكىر، مۇلاھىزە ۋە دەۋەتلەرنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان كونكرېت ۋەقەلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر ۋە مەسەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«ھەيرەتۈل ئەبرار» داستانىنىڭ 3 - چوڭ بۆلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى خاتىمە قىسمى 2 باب، 177 بەيىت، 354 مىسرادىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۈل ئەبرار»نى يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىنكى كەمتەرلىك بىلەن بايان قىلغان ئۆزرەلىرى ۋە ئوقۇرمەنلەردىن كۈتىدىغان ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

2. «فەرھاد ۋە شىرىن»

«خەمسە»نىڭ 2 - چوڭ داستانى «فەرھاد ۋە شىرىن» شەرق ئەللىرى ئىچىدە دەبىياتى تارىخىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈش تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، خەلقنىڭ مەڭگۈلۈك ئەزەلدىن بېيىتىپ كەلگەن ۋە مەڭگۈگە ئۆز قىممىتىنى يوقاتمايدىغان، ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىمىزدا نوپۇزلۇق ئورۇندا تۇرۇدىغان، قەدىمدە ئەل ئارىسىغا رىۋايەت ۋە چۆچەك شەكلىدە ناھايىتى كەڭ تارقالغان «خۇسراۋ ۋە شىرىن»نىڭ ۋەقەلىكىنى مەنبە قىلىش ئارقىلىق يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان مۇھەببەت داستانىدۇر.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنى نەۋائى مىلادىيە 1484 - يىلى (ھىجرىيە 889 - يىلى) يازغان بولۇپ بۇ توغرىلىق داستاننىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق مەلۇمات بەرگەن:

چۇ تارىخى يىلىن ئەيلەي دېدىم تۇز،
سەككىز يۈز سەكسەن ئېردى داغى توققۇز.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى 54 باب، 5780 بەيىت (11560 مىسرا)دىن تەركىپ تاپقان بولۇپ مۇقەددىمە، ئاساسىي قىسىم ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ بۆلەكتىن بىرىككەن (نەشر نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا 484 سۆزلۈكتىن تۈزۈلگەن مۇ-رەككەپ سۆزلۈكلەر لۇغىتى قوشۇمچە بېرىلگەن) زور ھەجىملىك مۇھەببەت داستا-نىدۇر.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسى 644 - بەيىت (1288 مىسرا) دىن تەركىپ تاپقان. بۇ قىسىمدىكى مەزمۇنلار 11 بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بو-لۇپ، كلاسسىكلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ھەمدۇسانا، نەئىت، مەدھىيە، پەند - نەسى-ھەت، ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، ئەسەر ۋەقەلىكىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى، ئەسەر باش پېرسۇناژلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ۋە خاس خاراكتېرگە ئىگە قىلىنىش سەۋەبى قا-تارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ ئاساسى قىسمىنى تەشكىل قىلغۇچى 2 - بۆ-لىكى 4914 بەيىت (9828 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان. بۇ بۆلەكتىكى مەزمۇنلار 41 بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بولۇپ، يىراق قەدىمكى زاماندىن تاكى ھازىرقى دەۋر-گىچە بولغان ساۋاتسىز ۋە ساۋاتلىق كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە تونۇشلۇق بولغان، مە-نىۋى دۇنياىمىزدا ياشاۋاتقان ۋە مەڭگۈ ياشاش زېمىنى ھازىرلىغان شاھزادە فەرھاد-نىڭ دۇنياغا كېلىشى، بىلىم، ھۈنەر ۋە ماھارەتتە كامالەتكە يېتىشى، گۈزەل مەلىكە شىرىنغا ئاشىق بولۇشىدىن تارتىپ شىرىن ۋىسالىنى ئىزدەش جەريانىدا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر، فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ دىدارلاشقان مېنۇتلىرىدىكى ئىنتايىن گۈزەل ۋە نازۇك تەسۋىرلەر، فەرھادنىڭ بىستۇن تېغىنى چېپىپ شىرىن مەملىكىتىگە سۇ باشلاپ كەلگەنلىكىدىكى ھاياجانلىق بايانلار ھەمدە فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ ئېچىـ-نىشلىق ئۆلۈمى، بۇ پاجىئەگە سەۋەب بولغۇچى ۋەقە - ھادىسىلەر ۋە شەخسلەر ھەم ئۇلارنىڭ ئىش پائالىيەتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ خاتىمىسى 222 بەيىت (444 مىسرا)دىن تۇ-زۇلگەن. بۇ قىسىمدىكى مەزمۇنلار 2 بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بولۇپ، داستاننىڭ ئاساسى قىسمىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ تۈگەللىمىسى ياكى نەتىجىسى ۋە پېر-سۇناژلارنىڭ ھەل قىلىنغان تەقدىرى ئۈستىدە يۈرگۈزۈلگەن مۇلاھىزىلەر، ئىلمىي يەكۈنلەر ۋە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تۈرۈپ ئەينى دەۋردىكى شاھلار، شاھزادىلەر ۋە ھوقۇقدارلارغا قىلىنغان نەسىھەتلەر، شۇنداقلا داستاننىڭ ۋەقەلىكىنى قېلىپلاش-تۇرۇش، تۈزىتىش جەريانى ۋە يېزىلغان ۋاقتى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچە-

گە ئالىدۇ.

3. «لەيلى ۋە مەجنۇن»

«خەمسە»نىڭ 3 - چوڭ داستانى «لەيلى ۋە مەجنۇن»دۇنيادىكى بارلىق مۇسۇلمان ئەللەر مەنىۋى ھاياتىدا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، ئەرەب، فارس ۋە تۈركىي مىللەتلەر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆپلىگەن يازغۇچى، شائىر ۋە كاتىپلار تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان «لەيلى ۋە مەجنۇن» رىۋايىتى ئاساسىدا داستانلاشتۇرۇلغان، بىر پۈتۈن، مۇكەممەل بولغان ئىپىك ۋەقەلىك ئاساس قىلىنىپ، لىرىك ھېسسىيات قوشۇمچە سىڭدۈرۈلۈپ بايان قىلىنغان مۇھەببەت داستانىدۇر. «لەيلى ۋە مەجنۇن» رىۋايىتىنى تۇنجى قېتىم تۈركىي تىل بىلەن (چاغاتاي تىلى بىلەن) داستانلاشتۇرغان ئەدىب نەۋائى بولۇپ شائىر «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە:

مەن تۈركچە باشلابان رىۋايەت،
قىلدىم بۇ فەسانەنى ھېكايەت.
كىم شۇھرەتى چۈن جەھانغا تولغاي،
تۈركى ئىلى داغى بەھرە ئالغاي.

دەپ يازغان.

«لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانى 38 باب، 3633 بەيىت (7266 مىسرا)دىن تەركىپ تاپقان، مۇقەددىمە، ئاساسى قىسىم ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ بۆلەكتىن بىرىككەن (نەشر نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا 346 سۆزلۈكتىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ سۆزلۈكلەر لۇغىتى قوشۇمچە قىلىنغان) ئىپىك، مۇھەببەت داستانى.

«لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ مۇقەددىمە قىسمى 613 بەيىت (1226 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان. بۇ قىسىمدىكى مەزمۇنلار 9 بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بولۇپ، نەئىت، ھەمدۇسانا، «خەمسە» پىشۋالىرىدىن نىزامى گەنجەۋى، خۇسراۋ دېھلىۋى، ئابدۇرەھمان جامى قاتارلىقلارغا بولغان مەدھىيە ۋە مەزكۇر داستاننى يېزىشتىكى مەقسەت - مۇددىئالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ 2 - بۆلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قىسمى 2774 بەيىت (5548 مىسرا)دىن تۈزۈلگەن، بۇ بۆلەكتىكى مەزمۇنلار 26 بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بولۇپ، مەجنۇن (قەيس) بىلەن لەيلىنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ ۋاپاتىغىچە بولغان جەريانىدا يۈز بەرگەن مۇھەببەت تراگېدىيىسىنى ۋە مەزكۇر تراگېدىيىنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەبچى بولغان شەخسلەر، ۋەقە - ھادىسىلەر تۇغرىسىدىكى بايانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ 3 - بۆلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى خاتىمە قىسمى

مى 3 باب، 246 بەيىت (492 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇ قىسسىمدا ئىشقىنىڭ تەرىپى، ئىشققا بېرىلگەن تەبىر ــ «ئىشق» سۆزىدىكى ھەربىر ھەرپ ۋە-كىللىك قىلىۋاتقان ئىشارەتلىك مەزمۇنلار، ئىشققا مۇپتىلا بولغۇچىلارنىڭ ئەھۋا-لى، ئاقىۋىتى ۋە ھەققە قىلىنغان ئىلتىجا، نەۋائىنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن»داستانىنى يېزىشتىكى مەقسەت ـ مۇددىئالىرى ۋە ئىشق ئەھلىدىن كۆتىدىغان ئۈمىدلىرى قا-تارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

4. «سەبئەئى سەييار»

«خەمسە»نىڭ 4 ـ چوڭ داستانى «سەبئەئى سەييار» تارىختىن بۇيان ئەرەب، فارس ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈش جەريانىدا مەزمۇنى بېيىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ كېلىۋاتقان ئەفسانە، رىۋايەت ۋە چۆ-چەكلەرنى تاللاش، تاۋلاش پىششىقلاپ ئىشلەش، ئىسلاھ قىلىش ۋە ئىجادىي ئەمگەك مېۋىلىرى بىلەن بېزەش ئارقىلىق تېخىمۇ گۈزەل، تېخىمۇ مەزمۇندار، تېخىمۇ قىزى-قارلىق ۋە كۆچلۈك جەلبكارلىققا ئىگە قىلىنغان، بەھرام ۋە دىلئارام ھېكايىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا راۋاجلاندۇرۇلغان ناھايىتى كۆچلۈك دىداكتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنغان يەتتە چوڭ ھېكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىپىك داستاندۇر.

نەۋائى مىلادىيە 1484 ـ يىلى (ھىجرىيە 889 ـ يىلى) تۆت ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە 5000 بەيىتلىق «سەبئەئى سەييار» داستانىنى يېزىپ پۈتتۈرگەن، بىراق قولىمىزدىكى ھازىرقى زامان نەشر نۇسخىسىدىكى بەيىت سانى 5000 بەيىت-قا 14 بەيىت كەم.

«سەبئەئى سەييار»داستانى 31 باب، 4986 بەيىت (9972 مىسرا)دىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، باشقا داستانلارغا ئوخشاشلا مۇقەددىمە، ئاساسىي قىسىم، خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ بۆلەكتىن تەركىپ تاپقان (نەشر نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا 433 مۇرەككەپ سۆزلۈكلەر لۇغىتى قوشۇمچە بېرىلگەن) ئىپىك داستان.

«سەبئەئى سەييار» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسى 849 بەيىت (1698 مىسرا)دىن تەركىپ تاپقان. مۇقەددىمىدىكى مەزمۇنلار 11 بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بولۇپ، مەزكۇر داستاننىڭ يېزىلىش سەۋەبى، يېزىلىش جەريانى، يېزىلىشىدىكى مەقسەت ۋە مۇددىئا، ھەمدۇسەنا، نەئىت، مەدھىيە، مىئراج كېچىسىنىڭ تەرىپى، سۆز يەنى نو-تۇقنىڭ تەرىپى، خاسىيىتى ۋە زىينىتى، «خەمسە» ئۇستازلىرىدىن نىزامى، خۇسرەۋ، جامى قاتارلىقلارغا ئوقۇلغان مەدھىيە ۋە داستاننىڭ ئاساسلىق قىسمى «بەھرام ۋە دىلئارام» ھېكايىسىگە يانداشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان يەتتە سەييادىنىڭ ھېكايىسىنىڭ تاللىنىشى، تاۋلىنىپ ئىسلاھ قىلىنىش سەۋەبى ھەمدە ھۈسەين بايقارانى ئادالەتلىك شاھ بولۇشقا ئۈندەپ بايان قىلىنغان چاقىرىق، نەسىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«سەبئەئى سەييار» داستاننىڭ ئاساسلىق قىسمىنى تەشكىل قىلغۇچى 2 ـ بۆ-لىكى 3780 بەيىت (7560 مىسرا)تىن تۈزۈلگەن. بۇ قىسىمدىكى مەزمۇنلار 17 بابقا

بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بولۇپ، قۇدرەتلىك شاھ بەھرام بىلەن گۈزەل قىز دىلئارام-نىڭ مۇھەببەتلىك ھاياتى ۋە بۇ جەريانداا يۈز بەرگەن ۋەقە، ھادىسىلەر، شاھ بەھرام-نىڭ بىر ھەپتىگە مەنسۇپ بولغان يەتتە كېچىدە يەتتە قەسىردە يەتتە خىل رەڭدە بېزەلگەن ھۇجرا ۋە يەتتە خىل رەڭدە كىيىنگەن ھەمراھلىرى بىلەن يەتتە ئىقلىم-دىن كەلگەن يەتتە سەييياھنىڭ سۆزلەپ بەرگەن يەتتە چوڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىغانلىقى ۋە بۇ ھېكايىلاردىن ئالغان تەسىراتلىرى، ئۇلار ئۈستىدىكى ئوي - پىكىرلىرى، چىقارغان ئەقلىي خۇلاسىلىرى ھەمدە بەھرام بىلەن دىلئارامنىڭ تەقدىرى يەكۈنلەن-گەن ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«سەبئەئى سەييار»داستانىنىڭ خاتىمىسى 357 بەيىت (714 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان. بۇ قىسىمدىكى مەزمۇنلار ئۇچ بابقا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان بولۇپ، داستاندا بايان قىلىنغان ۋەقەلىكلەر ۋە پېرسۇناژلار تەقدىرى ھەل قىلىنغان خۇلاسىلەر ئۈس-تىدىكى مۇلاھىزىلەر ۋە ئۇنىڭدىن چىقىرىلغان ئەقلىي يەكۈنلەر، پېرسۇناژلار خاراك-تېرى بىلەن تەقدىرى توغرىسىدىكى باغلىنىشلاردىن يەكۈنلەنگەن ھېكمەتلەر، ئاپتور-نىڭ ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىنكى تولىمۇ كەمتەرلىك بىلەن بايان قىلغان ئۆزرەلىرى ۋە ئەينى زامانداكى شاھلاردىن، ھۆكۈمرانلاردىن، پۇقرالاردىن، شۇنداقلا داستان يېزىلغاندىن تارتىپ بۈگۈنگە قەدەر بۇ ئەسەرنى ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولۇپ كېلىۋاتقان ھەربىر ئوقۇرمەندىن كۈتكەن ئارزۇ - ئۇمىدلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

5. «سەددى ئىسكەندەر»

«خەمسە»نىڭ 5 - داستانى «سەددى ئىسكەندەر» 1484 - يىلى يېزىلغان، «خەمسە» ئىچىدىكى ھەجمى ئەڭ زور بولغان پەلسەپىۋي، تارىخىي ھەم ئىپىك، دىداكتىك داستان. «سەددى ئىسكەندەر»دە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ۋەقە ھادىسىلەر ناھايىتى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن غايىۋىلەشتۇرۇلۇپ ۋە ئاممىباباشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ داستان ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. داستاندا باش تېما مۇكەممەل ۋەقەلىك قۇرۇلمىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەرتىپلىك بايان قىلىش ئۇسۇلى بىلەن، داستان ۋەقەلىكىنىڭ خۇلاسىسى بى-لەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھېكايەتلەر، ئۇستاز بىلەن شاگىرتنىڭ سوئال - جاۋابى-دىن چىقىرىلغان ئەقلىي يەكۈنلەر، پەند - نەسىھەتلەر ۋە ھېكمەتلەرنىڭ ياردىمى بى-لەن تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ چۇشىنىشلىك ۋە تەسىرلىك قىلىپ يورۇتۇپ بېرىل-گەن.

«سەددى ئىسكەندەر» داستانى 83 باب، 8164 بەيىت (16328 مىسرا)تىن تەر-كىپ تاپقان. مۇقەددىمە، ئاساسىي قىسىم ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت 3 چوڭ بۆلەكتىن بىرىككەن. (نەشرى نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا 1088 سۆزلۈكتىن تۇزۇلگەن لۇغەت قو-شۇمچە قىلىنغان).

«سەددى ئىسكەندەر» داستانىنىڭ مۇقەددىمە قىسمى 998 بەيىت (1996

مىسرا)دىن تەركىپ تاپقان. داستاننىڭ بۇ قىسمىدىكى مەزمۇنلار 11 بابقا بۆلۈنۈپ باـ
يان قىلىنغان بولۇپ، ھەمدۇسانا، مۇناجات، نەئىت، مەدھىيە، نەسىھەت، خەمسە
ئۇستازلىرى بىلەن خىيالىي سىردىشىش ۋە ئۇلارغا بولغان ھۆرمەت، گۈزەل ئەخلاق
يېتىلدۈرۈشكە قىلىنغان دەۋەتلەر، «خەمسە»نى يېزىشتىن بۇرۇنقى ئاپتورنىڭ ئۇيـ
خىيالىرى ۋە پېشداد سۇلالىسىدا ئۆتكەن 11 پادىشاھنىڭ، كەيانى سۇلالىسىدا ئۆتكەن
9 سۇلتاننىڭ، ئەشكانى سۇلالىسىدا ئۆتكەن 19 شاھنىڭ، ساسانىيلار سۇلالىسىدا
ئۆتكەن 29 ھۆكۈمراننىڭ قىسقىچە تارىخى يەنى تەختتە ئولتۇرۇش تەرتىپى قاتارلىق
مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

داستاننىڭ 2 ـ بۆلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قىسمى 6702 بەيىت
(13404 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان. بۇ قىسمىدىكى مەزمۇنلار 66 بابقا بۆلۈنۈپ بايان
قىلىنغان بولۇپ، پادىشاھ فەيلاقۇسنىڭ ئوۋ ئوۋلىغىلى چىققاندا بىر ۋەيرانە ئۆيدىن
ئۆلۈپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان ئاننىڭ يېنىدا يىغلاپ ياتقان بالىنى قۇتقۇزۇپ ئېلىپ
ئۆزىگە ئوغۇل قىلىۋالغانلىقى ۋە بالىنىڭ نامىنى ئىسكەندەر دەپ ئاتاپ ئۆزىگە تەخت
ۋارىسى قىلغانلىقىدىن تارتىپ دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختتە ئولتۇرغان پادـ
شاھ ئىسكەندەرنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، ئەلنى ئىدارە قىلىش
تەدبىرلىرى، ھەربىر مەسىلىگە يولۇققاندا سورىغان سوئاللىرىغا ئۇستازى ئەرەستـو ـ
دىن ئېرىشكەن قىممەتلىك جاۋابلىرى ۋە بۇ خىل ئەقلىي خۇلاسىلەرگە دەلىل سـۇ ـ
پىتىدە بايان قىلىنغان ھېكمەتلەر، ھېكايەتلەر، دارا بىلەن ئىسكەندەر ئوتتۇرىسىدا
يۈز بەرگەن ئۇرۇش جەريانلىرى، ئىسكەندەرنىڭ جاھانگىرلىك مۇددىئاسى بىلەن ئېـ
لىنىپ بارغان كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرى ۋە ئىشغال قىلغان مەملىكەتتە يۈرگۈزگـەن
سىياسەت، قانۇنلىرى، ئۆزگە ئەللەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قوللانغـان تـەد ـ
بىرلىرى، قىسقىسى ئىسكەندەرنىڭ يەر يۈزىدىكى قۇرۇقلۇقنى ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇپ
دەريا ۋە دېڭىزغا قىلغان يۈرۈشلىرى غەلىبە ۋە نۇسرەت ئىچىدە تەنتەنە قىلىۋاتقـان
مەزگىللىرىدىمۇ ئاۋام پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ ئۇلار ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ياخشـى
ئىشلارنى قىلىپ بەرگەنلىكلىرى، يەجۇجلار زۇلمىدىن ھالاك بولـۇۋاتقـان ھـەرۋان
خەلقىنىڭ بىخەتەرلىكى، تىنچلىقى ۋە ئاسايىشلىقى ئۈچۈن زور كۈچ توپلاپ، بارلىـق
ھۇنەر ئەھلىنى ئىشقا كىرىشتۇرۇپ غايەت زور يىمىرىلمەس سېپىل بەرپا قىلغانلى ـ
قى ۋە بۇ سېپىلنىڭ ئۇنىڭ نامى بىلەن «ئىسكەندەر سېپىلى» (سەددى ئىسكـەنـدەر)
ئاتالغانلىقى، ئاخىرىدا ئىسكەندىرىيەگە قايتىپ بىر پارچە ۋەسىيەتنامە قالدۇرۇپ ئا ـ
لەمدىن ئۆتكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ۋەسىيەتنامىسىنىڭ ھەربىر ئىنسانىنىڭ ئۆمـۈر خـۇلا ـ
سىسى سۇپىتىدە ئىبرەت ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئـا ـ
لىدۇ.

داستاننىڭ 3 ـ بۆلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى خاتىمە قىسمى 6 بابقا بۆلۈنۈپ باـ
يان قىلىنغان بولۇپ، 464 بەيىت (928 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان. بۇ قىسـمـدا
نەۋائىنىڭ مەزكۇر داستاننى يېزىشتىكى مەقسەت ـ مۇددىئاسى، ئـەيـنـى دەۋردىـكـى
ھۇسەيىن بايقارا، بەدىئۇززامان قاتارلىق شاھ ۋە شاھزادىلەردىن كۆتىدىغـان ئـارزۇ ـ

ئۇمىدلىرى، «خەمسە»نى يېزىش جەريانى ۋە بۇرۇنقى «خەمسە»يازغۇچىلارنىڭ ئەھۋالى، «خەمسە»نى يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ روھىي ھالىتى ۋە باشقىلارنىڭ بەرگەن باھالىرى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

بىز «خەمسە»نى ئوقۇشقا كىرىشىپ ئۇنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە باشلىغانسېرى مەۋلانا نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە يېزىپ تاماملىغان 269 باب، 26514 بېيىت (53028 مىسرا)تىن تەركىپ تاپقان 4011 بەت-لىك 5 تومлۇق (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نەشر نۇسخىسى) بۇ ئەسەرنى بۇ-نىڭدىن بەش ئەسىر بۇرۇن يېزىلغىنىغا قارىماي پاك - دىيانەتلىك بولۇش، ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇش، ۋەتەنپەرۋەر، خەلقچىل بولۇش، تىرىشچان - ئىجتىھاتچان بو-لۇش، پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئىجادچان ۋە يېڭىلىق يارىتالاي-دىغان بولۇش تەكىتلىنىۋاتقان؛ پۇقرالارنىڭ ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، مەنىۋى مەدەنىيىلىك بەرپا قىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى ئۆستۈرۈش كەڭ دائىرىدە تەشۋىق قىلىنىۋاتقان؛ خىيانەتچىلىك، نەپسانىيەتچىلىككە قارشى تۇرۇپ ھالال ۋە ئىنساپ بىلەن ياشاپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە تەتقىق قىلىنىش ۋە كەڭ ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلىكىنى شۇنچە ھېس قىلماقتىمىز. بۇ خۇسۇستا نەۋائى مۇنداق يازغان:

بۇ دۇرلاركىم كۆزۈمنى ئاندىن ئاچتىڭ،
مېنىڭ ئىلكىم بىلە ئالەمغە ساچتىڭ.
بۇ دۇرلاركى مەن ساچتىم ئافاق ئارا،
نوجۇم ئورنىغە چەرخى نۇھ تاق ئارا.

يۇقىرىقى مەلۇماتلاردىن «خەمسە»دىن ئىبارەت بۇ بەش پارچە گۆھەرنىڭ ھەجمى-نىڭ ناھايىتى زور، مەزمۇن دائىرىسىنىڭ مىسلىسىز دەرىجىدە كەڭ، تارىخىي، پەل-سەپىۋى، ئەدەبىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتىنىڭ تەڭداشسىز، ئىستېتىك زوق ۋە گۈ-زەللىك تۇيغۇسى ئاتا قىلىش، بىلىم بېرىش ۋە تەلىم - تەربىيە بېرىش خۇسۇسىيى-تىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك ئىكەنلىكى توغرۇلۇق يۇزەكىي تونۇشقا ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، بۇ مەدەنىي يادىكارلىقنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە قى-يىنلىق دەرىجىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ يېتىۋق. نەۋائى ئۆز قەلىمى بىلەن:

يوق ئېرسە ئېرۇر ئەسرۇ سەۋدايى خام،
ئىككى يىلدا بىر «خەمسە» قىلماق تەمام.

دەپ يازغان.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا)

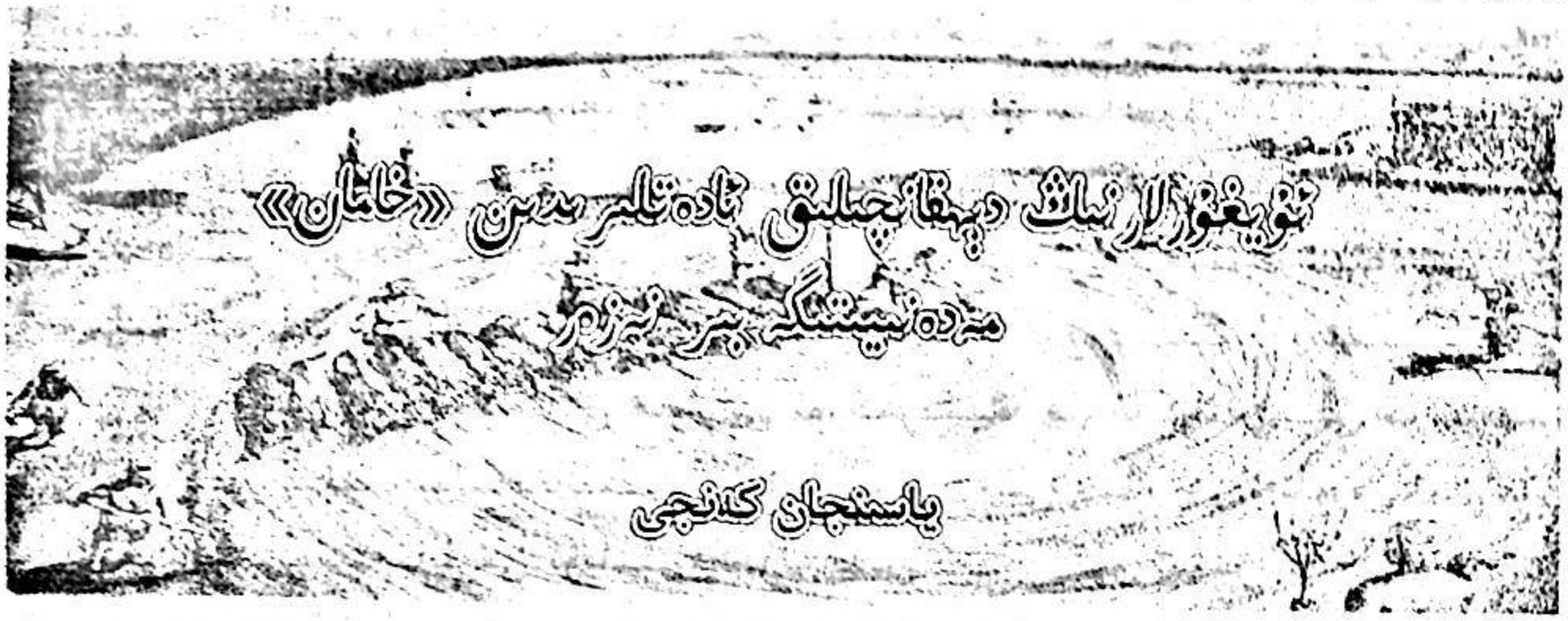

ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق (تېرىم) مەدەنىيىتىگە قايسى چاغلاردىن تارتىپ قەدەم قويغانلىقىغا ئائىت يازما مەلۇماتلار كۆپ ئۇچرىمايدۇ. شۇنداقتىمۇ ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرى بىر قىسىم تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ مەركىزىي ئاسىيا رايونىدا ياشاپ ئۆتكەن قەدىمكى خەلقلەرنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2-3 مىڭ يىللار بۇرۇن دېھقانچىلىق (تېرىم) مەدەنىيىتىگە قەدەم قويغانلىقىنى دەلىللەيدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن بۆلۈنۈپ چىققان دېھقانچىلىق ئادەتلىرى ئۇلارنى شەھەرلىشىش دەۋرىگە باشلاپ كىردى. ئۇلار ئەڭ دەسلەپ سۇغىرىش تېخنىكىسى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، شەھەر ئەتراپلىرىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئۆزئارا بىرلىشىپ كەتكەن شەھەر مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئۇلاردا ئات، ئېشەك، كالا قاتارلىق هايۋانلاردىن پايدىلىنىپ يەر هەيدەپ دېھقانچىلىق قىلىشتىن ئىبارەت يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىگىلىك شەكلىلەندى. «(تېرخىن مەكگۇ تېشى)دا سەككىز (دەريا ئېقىنى) ئارىسىدا مېنىڭ چارۋا ـ مالىلىرىم بار. سېلىنگا، ئورقۇن، تۇغلا قاتارلىق سەككىز (دەريا ئېقىنى) مېنى شادلاندۇردى (4 ـ قۇر) دېيىلگەن، بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.» ①«ئۇيغۇرلاردا قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن خېلىلا بۇرۇن دېھقانچىلىق ناهايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، خامان ۋاقىتلىرىدا ئادەم كۈچى ۋە ئۇلاغ كۈچى بىلەن ئۆزئارا لاپقۇتلىشىش»② تەك مۇكەممەللەشكەن خامان مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. ئۇلار جاپالىق ئەمگەك مۇهىتىدا ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا قارىشى، ئەمگەك قارىشى، ئىدىئولوگىيىسى، ئىش-

لەپچىقىرىش ئادىتى، مۇھەببەت ـ نەپرىتى، ئەمگەكچان روھىنى مەڭگۈ تۇگىمەس بۇلاق سۈيىدەك ئوما ناخشىلىرىغا ۋە خامان ناخشىلىرىغا سىڭدۈرۈۋەتكەنىدى.

ئوما ئورۇپ خامان تېپىش دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە قەدەم قويغان يىراق قەدىمكى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئېسىل ئىشلەپچىقىرىش شەكلى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق ئادەتلىرىگە قارايدىغان بولساق: ئۇلار دېھقانچىلىق پەيتىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن 12 موچەل بويىچە ۋە ياكى ھاۋارايى ئۆزگىرىشىگە قاراپ كېلەر يىلى قۇرغاقچىلىق ياكى ھۆلچىلىك بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ، قايسى خىل زىرائەتلەرنى تېرىش، نىڭ مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ئويلىشىپ بولغاندىن كېيىن ئۆز ئېتىزلىرىغا ئىشلەپ قىر ياساپ، ئوسا قىلىش ئۇچۇن تەييارلىق باشلايدۇ. ئەگەردە قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولسا پۇتۇن يۇرت خەلقى ئۇلۇغ مازار، قەدىمكى جاي ياكى يۇرتىغا سۇ كېلىدىغان ئېرىق بېشىغا چىقىپ كونا ئادەت بويىچە قوي ئۆلتۈرۈپ، قان ئېقىتىپ، ياغ پۇرىتىدۇ، سۇ تىلەپ دۇئا ـ تەكبىر ئوقۇيدۇ. بۇنداق قىلغاندا ھۆل ـ يېغىن بولىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ «زاراخەتمە» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىن جامائەت بىر يەرگە جەم بولۇپ دېھقانچىلىق رىسالىلىرىنى ئوقۇپ دېھقانچىلىق قائىدىلىرى، ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىدىغان ئىشلار، بەدەننى پاك تۇتۇش، ئەۋلىيالارنى سېغىنىش، ئېتىقادىنى پاك قىلىش، ئاللاھنى ياد ئېتىش، ئۇرۇقنى ئوك قول بىلەن سېلىش، خاپىلىق ۋە ئاچچىقلىنىشتىن ھەزەر ئەيلەش، كەك قورساق بولۇش، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش، ئۆشرە ـ زاكات ئايرىش، يالغۇز بۇغدايلا تېرىماي ھەر خىل زىرائەتلەرنى تېرىش توغرىسىدا ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇپ، ئۆزئارا ياردەملىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش، يېتىم ـ يېسىر، تۇل خوتۇن، ئاجىزلارنىڭ تېرىقچىلىقنى ئورتاق قىلىشىپ بېرىش توغرىسىدا تەشۋىق قىلىشىدۇ ۋە مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇلار ئېتىزلىرىغا سۇ قۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ئوسا ۋاقتى كەلگەندە ئېتىزلارنى ئوغۇتلاپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇلار يەرنى ئات، ئېشەك، كالا قاتارلىق ھايۋانلارنى قېتىپ ساپان ياكى بوقۇسا بىلەن ئاغدۇرىدۇ. يوغان چالمىلارنى چوقۇپ يەرگە ئۇرۇق سالىدۇ، سۆرەم سېلىپ ئېتىز يۈزىنى تۈزەپ قويىدۇ. ئۇچار قۇشلارنىڭ ئۇرۇقلارنى يەۋالماسلىقى ئۈچۈن ئېتىز بېشىغا قارانچۇق ياساپ قويىدۇ. بۇغداي مايسىسى ئۇنگەندىن كېيىن چالا ئۇنگەن جايلارغا تولۇقلاپ ئۇرۇق سالىدۇ. مايسا پۇتۇنلەي ئۇنۇپ بولغاندىن كېيىن بۇغداي مايسىلىرىنىڭ قىشتىن توڭماي، ئۇرۇق بىخلىرىنىڭ ساغلام چىقىشى ئۈچۈن كەچ كۇزنىڭ سۈيىنى ئېتىزغا باشلاپ كانجا قىلىدۇ. (ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي

ئەھۋالىغا قاراپ يازغى بۇغداي ياكى كۈزگى بۇغداي تېرىيدۇ. يازغى بۇغداي ئەتىياز كەلگەندە يۇقىرىقى ئۈسۈل بويىچە تېرىلىدۇ) باھار كېلىشى بىلەن ئۈيغۇرلار «ھۇت - كەتمەن سەپىنى تۇت» دەپ ئالدىراش دېھقانچىلىققا چۈشۈپ كېتىدۇ. ئادەتتە كۈزگى بۇغداي 4 قېتىم سۇ قۇيۇلغاندىن كېيىن پىشىدۇ. بۇغداي پىشىشى بىلەن ھەممە دېھقان ئورغاقلىرىنى تەييار قىلىپ ئوما ئورىدۇ. ئورما ئورۇش ۋە خامان ئېلىش ئۈيغان ئورغاقلىرىنى تەييار قىلىپ ئوما ئورىدۇ. ئورما ئورۇش ۋە خامان ئېلىش ئۈيغۇرلارنىڭ قولىنى ئۆتىنە ئالىدىغان چاغ»، «خامان ئالماق - شەھەر ئالماق» دەپ قاراپ بۇ چاغدىكى جاپا - مۇشەققەت، ئەمگەك ئېغىرلىقى ۋە ئالدىراش پەيتلەرنى بۇ پاساھەتلىك ماقال بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئورما ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بۇغداي ئەنجىللىرىنى پاكىز تازىلانغان مۇڭاپىق ئېتىزغا يېغىپ دۆۋىلەيدۇ، بۇ خامان ياكى خامان ئېتىز دەپ ئاتىلىدۇ. خامانغا يېغىلغان بۇغداي ئەنجىللىرى ئارال چىقىرىش شەكلى بىلەن راسا قۇرۇتىلغاندىن كېيىن خامان ئوتتۇرىسىغا موما ياغاچ بېكىتىدۇ. بۇ موما دەپ ئاتىلىدۇ. ھەممە تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن خاسىيەتلىك بىر كۈننى تاللاپ، قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقانلارنى خامان تېپىشىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. تەكلىپ قىلىنغان مېھمانلار ئۆز ئۆيلىرىدىكى ئېشەك، كالا قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرىنى بىللە ئېلىپ كېلىپ، خامان تېپىشكە يارەملىشىدۇ.

خامان تېپىشتا ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ئۆزىگە خاس خامان تېپىش ئادىتى بار. بەزى جايلاردا ئات، ئېشەك، خېچىرغا تولۇق تاش سۆرىتىش ئارقىلىق خامان تەپسە، بەزى يۇرتلاردا مەسىلەن: قەشقەر، ئاتۇش رايونلىرىدا خامان تېپىشكە خولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقانلار ئېلىپ كەلگەن ھەر خىل جانۋارلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ موما ياغاچقا باغلاپ، تەرتىپلىك ئايلاندۇرۇپ خامان تېپىدۇ. ئۇلار خامان تەپكەندە «موما» تۇتۇۋىگە كالا قاتارلىق ھايۋانلارنى چېتىپ «ياقا» تەرەپكە چاپقۇر ئېشەك چېتىپ مومىنى مەركەز قىلىپ ئۇلاغلارنى ھەيدەپ خامان تېپىدۇ. خامانغا قېتىلغان ئۇلاغ كۆپ بولغانسېرى ياقا تەرەپكە تېز ھەيدىلىدۇ، بولمىسا موما تەرەپ تۇرۇپ قېلىشتەك مۇرەككەپ ئەمگەك ئاۋارىچىلىقلىرى كېلىپ چىقىدۇ. خامان تېپىش ئۇچۇن تەكلىپ قىلىنغانلار ئىچىدە يېشى چوڭراق بالىلار ئۇلاغلارنى توختىماي ھەيدەپ بەرسە، ئوتتۇرا ياش، ياشلار بوغداي ئەنجىللىرىنى ئۇلاغ ئاستىغا تاشلاپ پايخان بولغان بۇغداي ئەنچىللىرىنى ئۆرۇپ خامانىڭ تېزراق يۇمشىشى ئۇچۇن تىرىشىدۇ. تەكلىپ قىلىنغان قېرى - ياشانغانلار خامان ئەتراپىدىكى مەلۇم جايغا ياسالغان ساتمىدا ئولتۇرۇپ ياشلارغا ئەقىل ئۆگىتىدۇ.

تەكلىپ قىلىنغان ئادەم كۆپ بولسا ئادەملەر ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ نۆۋەتلىشىپ ئىشلەيدۇ. ئەگەر خامان پەۋقۇلئاددە چوڭ بولسا ئۇلاغلار ئىككى «قوش» قىلىنىپ ھەيدىلىدۇ. ھەرقانچە چوڭ خامان بولسىمۇ بىر كۈندە يۇمشاپ بولىدۇ. ئايالالار خامان ئەتراپىنى سۈپۈرۈپ، ھاردۇق ئېشى تەييارلاپ، ئۇسسۇزلۇق ئېلىپ كېلىپ، خامان ئىشلىرىغا يارەملىشىدۇ. بۇ خىل ئەمگەك شارائىتى ئىنتايىن خۇشال ـ خۇرام، ناھايىتى جانلىق بولۇپ ھەرقانداق ئادەمگە ئەمگەك خۇشاللىقى بېغىشلايدۇ. بولۇپمۇ خاماغا تەكلىپ قىلىنغان خەلق ناخشىچىلىرى (لاي ـ لايچىلار) ئەمگەككە جان ـ ھوزۇر بېغىشلايدىغان خامان ناخشىسىنى ئېيتىپ خامانىنى جانلاندۇرۇۋېتىدۇ. ئۇلار خاماندىن ئىبارەت مۇرەككەپ ئەمگەك مەيدانىنى سەنئەت بىلەن ئەمگەك بىرلەشكەن بىر كۆڭۈلۈلۈك سورۇنغا ئايلاندۇرۇپ خۇشال كەيپىيات شەكىللەندۈرىدۇ. خامان يۇمشاپ بولغاندىن كېيىن بۇغداي پايخانلىرىنى بۆلە قىلىپ خامانىنى پاكىز سۈپۈرۈپ سەلكىن شامالنىڭ چىقىشىنى ساقلاپ ھاردۇق ئالىدۇ ياكى لاپقۇت ياندۇرۇپ باشقىلارغا يارەملىشىدۇ.

ئەزەلدىن ناخشا ـ سەنئەتخۇمار خەلقىمىز ئەمگەكنىڭ ئېغىر، جىددىي پەيتلىرىدە ئەمگەك چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ئەمگەك قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىپ كەلگەن. بولۇپمۇ خامانغا تەكلىپ قىلىنغان لاي ـ لايچىلار موما تۇڭدە تۇرۇپ ئىككى قولى بىلەن قۇلاقنى تۇتۇپ، تاق ۋە قوش كىشىلىك بولۇپ خامان ناخشىسىنى ئېيتقاندا بۇنى ئاڭلىغان يىراق ـ يېقىن ئەتراپتىكى ھەرقانداق كىشى ئۆزلىكىدىن ئارا ـ سايمانلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ خامان ئىشلىرىغا يارەملىشىدۇ. خامان ئىگىسىگە مۇناسىۋەتلىك يېقىن ئەتراپتىكى ئايالالارمۇ مەخسۇس داستىخان تەييارلاپ، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۇسسۇزلۇق ئېلىپ كېلىپ خامان ئىگىسىدىن ھاردۇق سوراپ، ئۇلارنىڭ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولىدۇ. لاي ـ لايچىلار مەخسۇس خامان ناخشىسىنى ئېيتىپ، خامانغا جان كىرگۈزگەندەك دەرىجىدە خامانىنى جانلاندۇرۇۋېتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ يۇرت ئىچىدە ئابرۇيى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. ئۇلار خامان ناخشىسى ئېيتىلمىغان خامان «گاچا خامان، بەرىكەت بولمايدۇ»، «لاي ـ لاي جىن ـ شايتانلارنى قوغلاپ، ئەرۋاھلارنى خامانغا چاقىرغانلىق» دەپ قارايدۇ. خامان قېتىلىپ بولغاندىن كېيىن لاي ـ لايچىلارغا رەخت، پۇل قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىپ ئۇلارنى رازى قىلىپ ئۇزىتىپ قويىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۇغداي پايخانلىرىنى سەلكىن شامالدا سورۇپ بۇغداي، سامىنىنى ئايرىغاندىن كېيىن بۇغداي دانلىرىنى پاكىز تازىلاپ، چەشلەپ قويىدۇ. ھەمدە خامانغا

خىزىرنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ خامانلىرىدا تۇنەيدۇ. ئۇلار «بۇغداي چەشلىرى خاماندا قانچە كۆپ تۇرسا خىزىر كېلىپ بەركەت بېرىدۇ» دەپ قارايدۇ. ھەمدە خاسىيەتلىك بىر كۈننى تاللاپ مەھەللە ئاقساقاللىرىدىن بىرىنى خامان ئۈستۈپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. «خامان ئۈستىدىغان كىشى چوڭقۇم خامان ئۈستۈشتىن ئىلگىرى ئىككى رەكەت نامان ئوقۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا بەركەت قېچىپ كېتىدۇ» دەپ قارايدۇ. خامان ئۈستۈشتا ئالدى بىلەن بىر غەلۋىر ئاشلىقنى چەش ئەتراپىنى ئايلاندۇرۇپ تۆكىدۇ. يەنە بىر غەلۋىر «چەش بۇرنى»نى «ئىمام ھەققى» ئۈچۈن ئايرىپ قويىدۇ. ئاندىن ھەر ئون غەلۋىر بۇغدايدىن بىر غەلۋىر ئۆشرە ئايرىپ يېتىم ـ يېسىرلارغا، خامان ئۈستىگە كەلگەن مېھمانلارغا «كەپسەن» قىلىپ ئايرىپ قويىدۇ، ئاندىن بۇغداينى ئۆيلىرىگە ئېلىپ كىرىدۇ.

خامان ناخشىسى چوڭقۇر مەزمۇن، كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە ئەمگەك قوشاقلىرى نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ خىل ناخشىلار، ئەمگەك رېتىمىغا ئەگىشىپ ئېيتىلىدىغان بولۇپ، ئەمگەك ھەرىكىتى بىلەن ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن، ئۇنىڭ كۈيى ـ ئاھاڭلىرى ھەرىكەتنى تەڭشەش، ئەمگەككە قوماندانلىق قىلىش، كىشىلەرگە ئىلھام بېرىش رولىغا ئىگە بولۇپ، مەيلى قايسى ئۇرۇندا خامان قېتىلسۇن شۇ يەردە ئاڭلىنىپ دەۋرگە، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تارقىلىپ ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ، يېقىنقى يىللارغىچە خامانلاردا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەنىدى. مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا «خامان ناخشىلىرى» ئەينى چاغدىكى ئەمگەك جەريانلىرىنى تېخىمۇ مەزمۇنلۇق قىلىپ تەسۋىرلەپ بېرىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ۋە ھاياتقا بولغان كۆزقاراشلىرىنى تېخىمۇ تولۇق ئىپادىلەپ بەرگەن.

خامان ناخشىسى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ بېيىپ ۋە تەرەققىي قىلىپ، ھەرقايسى يۇرت ـ مەھەللىلەردە ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ئاھاڭىنى ئۆزگەرتمىگەن ئاساستا دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەدرىجىي تەرەققىي قىلغان ۋە تارقالغان. خامان قوشاقلىرىدا ئاساسەن دېھقانلارنىڭ ھوسۇلنى تېزراق يىغىۋېلىش ئارزۇسى ۋە مول ـ ھوسۇل ئېلىش ئۈمىدى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ دېھقانلار ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ۋە دېھقانلارنىڭ ھايۋانلارغا بولغان مۇھەببىتى قاتارلىق مەزمۇنلار كۆيلەنگەن. مەسىلەن، ئاتۇشتا كەڭ تارقالغان خامان ناخشىلىرىدىكى:

قادىر ئاللا، تەقدىر ئاللا، تاغنى ياراتتى، لاي ـ لاي،
تاغ ئىچىنى قاراڭغۇ دەپ، ئاينى ياراتتى، لاي ـ لاي.
ئاي ماڭسا مېڭىۋەرسە، يايرىم ماڭمىسا، لاي ـ لاي،
شۇل يايرىمدىن ئايرىلىپ مەن، كۆڭلۈم قالمىسا، لاي ـ لاي.
بۇغداي بولدى، دانلار تولدى، خامان تاغ بولدى، لاي ـ لاي،
تېز ھەيدەڭلار، تېز ئايرىڭلار، ئوبدان چاغ بولدى، لاي ـ لاي.
دەسسەڭلار، يەنجىڭلار (ۋاي) تالقان بولسۇن، لاي ـ لاي،
بۇغدايلىرى ماڭا بولسۇن، سامانلىرى ساڭا بولسۇن، لاي ـ لاي.
ئالا كالا، قارا كالا، موزايلاپتۇ بوينى ئالا، لاي ـ لاي،
بۇغداي ئالماي سامان ئېلىپ، پۇشايمان يېگەن كۆڭلى قارا[1] لاي ـ لاي.

دېگەن لاي ـ لاي ناخشىلىرىدا ئەمگەكچان، جاپاكەش خەلقىمىزنىڭ ساددا دۇنياقارىشى، چىن ھېسسىياتى، ئىشقى ـ مۇھەببىتى، مول ـ ھوسۇل ۋاقىتلىرىدىكى ئالدىراش ھالىتى ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە ئىشلەپچىقىرىش ھايۋانلىرىنىڭ ئەجرى قەدىرلەنگەن چىن ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن.

ئارپا ـ بۇغداي سامانىنى، سەلكىن ئايرىيدۇ، لاي ـ لاي،
ئۇرۇق ـ تۇغقان قېرىنداشنى ئۆلۈم ئايرىيدۇ، لاي ـ لاي.
ئانام بولسا، ئاتام بولسا ئۆلۈم بولمىسا، لاي ـ لاي،
ئۆلگەنلەرگە جەننەت بولسا، دەۋزەخ بولمىسا، لاي ـ لاي.
ئانام باقتى، ئاتام باقتى ماڭا جان قاتتى، لاي ـ لاي،
قارا بەختىم ئاقارغىچە كۆزدىن قان ئاقتى، لاي ـ لاي.
ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق ماڭارمەن ياياق، لاي ـ لاي،
قامچام بولدى ئىرغايلىقتىن ئالغان بىر تاياق، لاي ـ لاي.

---

① «بۇغداي ئالماي سامان ئېلىپ، پۇشايمان يېگەن كۆڭلى قارا» دېگەن بۇ مىسرا بەلكىم «ئادەم ئەلەيھىسسالام دۇنياغا كەلگەندە خۇدا ئۇنىڭ ئەمگەكلىرىگە بىر كالىنى يارىتىپتۇ، ئادەم خاماندا بۇغدايىنى باشقا، سامانىنى باشقا ئايرىپ بولۇپ كالىغا (سېنىڭ كۆچۈڭ كۆپ كېردى، يەيدىغىنىڭنى ئاۋۋال سەن تاللىۋال، سەندىن قالغانىنى مەن ئالاي) دەپتۇ. كالا سامانىنى تاللاپتۇ، بۇغداي ئامبىغە قاپتۇ، كالىنىڭ ھازىرقى ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىشى بۇغدايىنى ئالمىغان ھەسرىتىدىن چىقىدىغان ئوگىمەس پۇشايمان تىنىقى ئىكەن» دېگەن رىۋايەتلەرگە ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

دېگەن مىسرالاردا ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ ئۆزئارا ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق، دەر-قەمتىلىك خاتىرجەملىك، تىنچلىق، بايلىقلىقىغا بولغان ئارزۇلىرى ئىپادىلىنىش بە-لەن بىرگە ئۆتمۈشتىكى جاپاكەش دېھقانلارنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتكە، زۇلۇم ـ زۇلمەتكە قارشى ئەگرى ـ توقاي هايات يولى تەسۋىرلەنگەن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «لاي ـ لاي» قوشاقلىرىنىڭ تېكىستى ۋە ئاهاڭى هەممە رايونلاردا بىردەك ئەمەس، لېكىن خامان قوشاقلىرىدا ئەكس ئەتكەن ئەمگەك، مۇهەب-بەت، تۇرمۇش، هايات يولى، ئۆلۇم قاراشلىرى هەرقايسى يۇرتلاردا (رايونلاردا) ئۆزگىچە كۈي، ئاهاڭ بىلەن تەرەققي قىلىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق يىللىق ئەمگەك جەريانىدىكى ئورتاق بايلىقى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قاچانلاردىن باشلاپ خامان تېپىپ ناخشا ئېيتقانلىقىغا ئائىت تارىخي مەلۇماتلارنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. پەقەت ئېلىمىز تارىخ ماتېرىياللىرى «ۋېينامە»، «قاڭقىللار هەققىدە قىسسە»دە «ئۇلار ئاۋازىنى سوزۇپ لەرزان ناخشا ئېيتىشنى ياخشى كۆرىدۇ» ③دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئۇيغۇر ناخشىلىرى ئىچىدە دالا ـ ئورمان، ئېتىز ـ خامان ۋە سەپەر ناخشىلىرى ئادەتتە سوزۇلۇپ ئېيتى-لىدۇ»④ بۇ يەردە ئېيتىلغان ناخشا چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىگە تەۋە دالا ناخشىسىمۇ ۋە ياكى خامانلاردا ئېيتىلىدىغان خامان ناخشىسىمۇ بۇنى بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. لې-كىن ئۇيغۇرلارنىڭ خامان ناخشىسىنى لەرزان، ئىختىيارى، سوزۇپ ئېيتىدىغانلىقى هەقىقەت. بىز يەنە بۇ خىل ئەھۋالدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى بولغان قاڭقىللارنىڭ ناخشىنى لەرزان، مۇڭلۇق ئېيتىشىنى تاسادىپىي هادىسە دېگەندىمۇ يەنە ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن لەرزان، مۇڭلۇق سوزۇپ ئېيتىلىدى-غان خامان ناخشىسىنى ئېيرىق ـ ئۆستەڭلەردە، كەڭ يايلاقلاردا ئېيتىپ كىشىنى هۇ-زۇرلاندۇرغىلى بولمىغاندەك ۋە باشقا ناخشىلارنىمۇ خامانلاردا ئېيتىپ ئەمگەككە جان ئاتا قىلغىلى بولمايدۇ. دېمەك خامان ناخشىسى باشقا ناخشىلاردىن مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار مەيلى ئولتۇرۇش ـ باراۋەتلەردە بولسۇن، ئىشلەپچىقىرىش سورۇنلىرىدا بولسۇن، سەنئەتتىن ئايرىلمىدى. ئۇلار تېرىم مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغان 3–4 مىڭ يىلدىن تارتىپ يېقىنقى 90 ـ يىللارغىچە كالا، ئات، ئېشەك بىلەن دېھقانچىلىق قىلدى. كالا قېتىپ بۇقۇزا بىلەن يەر ئاغدۇردى، ئېشەك، كالىلارنى قېتىپ خامان تەپە-تى. بۇ جەريانىدا ئادەمگە هۇزۇر ۋە كۈچ بېغىشلايدىغان ئوما ۋە خامان ناخشىلىرى مەڭ-

گۇ قۇرنمايدىغان بۇلاق سۇيىدەك ئۇلارنىڭ قۇرىغان مەنۇيىتىنى پات ـ پات نەمدەپ، ياشارتىپ تۇردى. بۇ ناخشىلار ئۇلارنىڭ ئەمگەكچان، تىرىشچان، قورقماس روھىنى مەڭگۈلۈك مىلودىيە سۇپىتىدە بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى.

نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى خامان مەدەنىيىتى دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى، بەزى ئادەتلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆز رولىنى يوقاتتى. تىراكتور، كومبايىنلارنىڭ تەرەققىياتى بۇرۇنقى ئەنئەنە ئورنىنى باستى. بۇ بىر خۇشاللىنارلىق ئىشقىلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇنقى خامان مەدەنىيىتىنى ئاسراپ قېلىش، قوغداش ۋە ئۇنىڭ رولىنى تەتقىق قىلىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەت، تەرەققىيات ئەھۋالى، ئۆرپ ـ ئادىتى، پىسخىكىسى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەن كەلگۈسى ياش ئەۋلادلارنى بىر تال ئاشلىقنىمۇ قەدىرلەپ ئەمگەكنى سۆيىدىغان، جاپادىن قورقمايدىغان قىلىپ تەربىيىلەشتە قەدىمكى ئەجداتلىرىمىزنىڭ جاپالىق ئەمگەك سەرمايىسىنىڭ ئەڭگۈشتەرى بولغان دېھقانچىلىق ئادەتلىرى ۋە خامان مەدەنىيىتىگە ئائىت بىلىملەرنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇلارنى مول فولكلور بايلىقى بىلەن تەمىنلەشنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئۇنۇمى بولىدۇ، دەپ قارايمەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① لىن گەن، گاۋزىخۇ:«قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 12 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 87 ـ بەت.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى 11 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

③ ياڭ شېڭمىن:«قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى 8 ـ ئاي، ئۇيغۇرچە نەشرى، 292 ـ بەت

④ ئىمىن تۇرسۇن:«قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 3 ـ ئاي، ئۇيغۇرچە نەشرى، 243 ـ بەت.

(ئاپتور: قىزىلسۇ ئوبلاستلىق كۆرگەزمىخانىدا)

«بۇلاق»نىڭ چوققىسى خانتەڭرىگە يەتكەي !

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەينىكى بولغان «بۇلاق» ژۇرنىلى چارەك ئەسىر مابەينىدە مىللىتىمىزنىڭ بۈيۈك مەدەنىيىتىگە ئۆن - تىنسىز خىزمەت قىلماقتا، زور تۆھپە قوشماقتا.

بۇ ژۇرنال ئوتتۇرا ئاسىيادا كلاسسىك ئەدەبىياتقا بېغىشلانغان يېگانە مەجمۇئە. ئۇنىڭ سەھىپىلىرىدە ئۇيغۇر ۋە شەرق ئەدەبىياتىنىڭ 300 دىن ئارتۇق نادىر قول يازمىسى ئېلان قىلىندى. شۇنىڭغا ئالاقىدار نۇرغۇن تەتقىقات ماقالىلىرى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ مىسلىسىز مەدەنىي ۋە يازما يادىكارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا ئەدەبىيات خەزىنىسىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسىدۇر. «بۇلاق»نىڭ بەرپا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا ش ئۇ ئا ر نىڭ رەئىسلىرىدىن ئىسمائىل ئەھمەد، تۆمۇر داۋامەت، ئابلەت ئابدۇرېشىت، ئىسمائىل تىلىۋالدىلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلەشى ۋە بىۋاستە ياردىمى زور ئامىل بولدى. ئەنە شۇ باي مەزمۇنغا ئىگە ۋە چىرايلىق ژۇرنالنى چىقىرىۋاتقان پەردە ئەمىن باشلىق (كوررېكتور غېنى سەمەت، ماشىنىست مەريەمگۈل ئابلەت) چاققان كوللېكتىپنى 100 سان بىلەن چىن يۈرەكتىن تەبرىكلەپ، ئۇلارنىڭ جاپالىق، لېكىن شەرەپلىك ئىشتا زور ئۇتۇقلارغا يېتىشىگە سەمىمىي تىلەكداشلىق بىلدۇرىمەن. «بۇلاق»نىڭ داۋانى يۈكسەك بولۇپ، چوققىسى خانتەڭرىگە يەتكەي !

ساۋۇت موللائاۋۇتوف

(قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى بىلىم ۋە پەن مىنىستىرلىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئالىي تەتقاتچىسى)

* *

ئەسسالام ! ھۆرمەتلىك مۇھەررىر:

«ئىپار شۇنداق نەرسىكى، ئىپار ساتقۇچى ،ئىپار پۇرايدۇ، دېمىسىمۇ ئىپار ئۆزى پۇرايدۇ. دانا ــ ئالىم ئەتىر ساتقۇچىغا ئوخشايدۇ، ئۇ ئاۋازسىزلا ئۆز پەزىلىتىنى

كۆرستىدۇ. نادان ــ بىلىمسىز سېرىكچىنىڭ دۇمبىقىغا ئوخشاشتۇر، ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى بولسىمۇ ئىچى كاۋاك.» ــ شەيخ سەئدى

مانا مۇشۇنداق قىممەتلىك مىراسلارنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى، تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە جەۋھەر قىلغان قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن ئوقۇر-مەنلەرنىڭ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇپ كېلىۋاتقان «بۇلاق» ژۇرنىلى ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن جۇڭگودىكى داڭلىق ژۇرناللار قاتارىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا چىقىرىلغان ژۇرناللار-غا ۋەكىللىك قىلىپ، دۇنيادىكى مەشھۇر تەتقىقات ئورۇنلىرىدا، جۇملىدىن شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى، ئىلىم مۇخلىسلىرىنىڭ قەلبىدە ئابىدە تىكلەپ تۇرماقتا. مەن بولسام بۇ ژۇرناللارنىڭ ئىخلاسمەن ئوقۇرمىنى، ھەر قېتىملىق يېڭى سانلىرىدىكى يېڭى مەزمۇنلار ئانا تىلدا، چاڭقىغان يۇرىكىمىزنى قاندۇرىدۇ، ژۇرنالدىكى قىممەتلىك مىراسلار، يېڭى ئۇچۇرلار مېنى مىللىتىم قوينىغا سۆرەپ كىرىدۇ، ھەر قېتىملىق يېڭى سانلىرىنى قولۇمغا ئېلىپ ھاياجاندىن سەكرەپ كېتىمەن، ھەمدە يەنە يېڭى بىر سانىنىڭ تېزراق يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆزۈم بىلەن كۈتىمەن. بۇ ژۇرنال جۇڭگودىكى نوپۇزلۇق ژۇرناللاردىن ھېسابلانمىسىمۇ، «بۇلاق» دېگەن ئىسىمغا لايىق ھالدا، دۇنيادىكى يېتۈك تۇركىلوگ، ئۇيغۇرشۇناسلار، شەرقشۇناسلارغا بىرىنچى قول كلاسسىك قوليازمىلارنى يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى، مۇشۇ ساھەلەردىكى ئىنتايىن قىمەتلىك تەتقىقات مېۋىلىرىنى جامائەتچىلىككە سۇنغانلىقى بىلەن داڭلىق ژۇرناللار ئىگىلىيەلمىگەن ئورۇننى، بوشلۇقنى ئىگىلەپ تۇرماقتا، ئۇنىڭ شۇنداق بولۇشى «بۇلاق»قا جۇغلاشقان مۇھەررىر ۋە كوررېكتورلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكى، بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا سىلەرگە بولغان ھۆرمىتىمنى، رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.

ئاخىرىدا، سىلەردىن شۇنى ئۈمىد قىلىمەنكى، بۇ ژۇرنال شىنجاڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ خەلقىمىزنىڭ خەلقئارادىكى ۋەكىللىك ژۇرناللىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شۇڭا بىرىنچى ۋە تۆتىنچى مۇقاۋىنى لايىھىلەشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلسە، مۇمكىن بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مەدەنىيىتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان مەزمۇنلار بىلەن تېخىمۇ بېيىتىلسا، دېگەن ئۈمىدتىمەن.

تېنىڭلارغا سالامەتلىك، خىزمىتىڭلارغا ئۇتۇق، تۇرمۇشۇڭلارغا بەخت تىلەپ:

ئوسمانجان ياقۇپ

(شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقات ئۇرۇنىنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتى)

ئۇيغۇر كتاب توربىكتىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نادىرسى

بولاق (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي110-سان (布拉克)(维吾尔文)总110期 源泉
BULAK A bimounthly Journal in Uighur Language

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
乌鲁木齐市邮局发行
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
中国国际图书贸易总公司国外发行
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
全国各地邮局订阅

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
ۋاكالەت نومۇرى :108-58. باھاسى : 6.50 يۈەن
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى : Q1118

国内统一刊号: CN65-1063/I
本刊代号:58—108 定价:6.50元
ISSN 1005—0876/ 国外代号:Q1118